

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса**

О. М. Майборода

**ЕТНІЧНІ ПАСТКИ ДЕКОЛОНІЗАЦІЇ:
АФРИКАНСЬКИЙ ДОСВІД**

Монографія

Київ – 2023

УДК 323.1' 2 : 94 (6)

М 12

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(Протокол № 6 від 22 грудня 2022 р.)*

Рецензенти:

*Калакура О. Я., доктор політичних наук, професор
Кірсенко М. В., доктор історичних наук, професор
Обушний М. І., доктор політичних наук, професор*

Майборода О. М.

М 12 Етнічні пастки деколонізації: африканський досвід : монографія.
Київ : ПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 216 с.
ISBN 978-617-14-0093-1

У книзі розглянуто вплив етнічного чинника на такі аспекти постколоніального розвитку африканських країн, як відсутність помітного соціально-економічного прогресу, декоративний характер демократизації їхніх політичних систем, встановлення неопатримоніального стилю правління і пребендабельної економіки, етнізація політичного простору, генерування конфліктних ситуацій у внутрішньополітичному житті і у міжнародних відносинах, уповільнений процес націєбудівництва.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться питаннями політичного життя у зарубіжних країнах.

УДК 323.1' 2 : 94 (6)

ISBN 978-617-14-0093-1

DOI: 10.53317/978-617-14-0093-1

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023
© Майборода О. М., 2023

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCE OF UKRAINE

Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

O. M. Mayboroda

**THE ETHNIC TRAPS OF DECOLONIZATION:
AFRICAN EXPERIENCE**

Monogrfaph

Kyiv – 2023

UDK 323.1'2 : 94 (6)

Recommended for publication by the Academic Council of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of National Academy of Science of Ukraine (Report № 6 since December, 22nd, 2022.)

Reviewers:

Kalakura O. Ya., Doctor of Political Science, Professor

Kirsenko M. V., Doctor of History, Professor

Obushny M. I., Doctor of Political Science, Professor

Mayboroda O. M.

The Ethnic Traps of Decolonization: African Experience : monograf.
Kyiv : Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2023. 216 p.

ISBN 978-617-14-0093-1

The book deals with the influence of ethnic factor on such aspects of african countries postcolonial development, as lack of evident socio-economic progress, decorative character of their political system's democratization, implantation of neo-patrimonial mode of governance and prebendal economy, ethnicization of political field, the generating of conflict situations in internal life and in international relations, the stunted process of nation-building.

For scientists, lecturers, students, for all, who has interest to problems of political life in foreign countries.

UDK 323.1'2 : 94 (6)

ISBN 978-617-14-0093-1

DOI: 10.53317/978-617-14-0093-1

© Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2023

© Mayboroda O. M., 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ЕТНОСОЦІАЛЬНА І ЕТНОРЕЛІГІЙНА КАРТИНА ДЕКОЛОНІЗОВАНОЇ АФРИКИ.....	10
РОЗДІЛ 2. ТРАДИЦІОНАЛІЗМ І МОДЕРНІСТЬ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ УСТРОЇ АФРИКАНСЬКИХ КРАЇН	31
РОЗДІЛ 3. ПРИЧИНИ ЗУБОЖІННЯ: ТІЛЬКИ ПОЛІТИЧНЕ ПРАВЛІННЯ, ТІЛЬКИ ЕТНІЧНІСТЬ ЧИ ЇХ НЕГАТИВНА СИНЕРГІЯ?.....	81
РОЗДІЛ 4. ЕТНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ	118
РОЗДІЛ 5. МІЛІТАРИЗОВАНА ЕТНІЧНІСТЬ У ПОЛІТИЧНИХ І СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТАХ.....	148
РОЗДІЛ 6. ЕТНІЧНІСТЬ І НАЦІОНАЛЬНІСТЬ В АФРИКАНСЬКИХ КРАЇНАХ.....	190
ВИСНОВОК.....	209

CONTENT

INTRODUCTION	7
PART 1. ETNO-SOCIAL AND ETHNO-RELIGIOUS PICTURE OF DECOLONIZED AFRICA.....	10
PART 2. TRADITIONALISM AND MODERNITY IN SOCIO-POLITICAL ORDER OF AFRICAN COUNTRIES.....	31
PART 3. THE ROOTS OF POVERTY: ONLY POLICAL RULE, ONLY ETHNICITY OR THEIR NEGATIVE SYNERGY?	81
PART 4. THE ETNIZATION OF POLITICAL FIELD	118
PART 5. MILITRAIZED ETHNICITY IN POLITICAL CONFLICTS.....	148
PART 6. ETHNICITY AND NATIONALITY IN AFRICAN COUNTRIES	190
CONCLUSUION	209

ВСТУП

Питання про вплив етнічного фактору на життя африканських країн після їх вивільнення з-під колоніального правління, з одного боку, може вважатися мало значимим для українського суспільствознавства з огляду, по-перше, на географічну віддаленість африканського континенту від східноєвропейського простору, а по-друге, внаслідок надто великих відмінностей між Україною і країнами Африки, щоб можна було розраховувати на використання їхнього досвіду для встановлення загальної тенденції суспільного транзиту у постколоніальній фазі. З іншого боку, в окремих пунктах антиколоніальної резильєнтності африканські країни пропонують політичний досвід, який бажано врахувати й Україні.

Країна, яка позбавляється колоніальних пут, незалежно від свого загального економічного рівня, соціальної структури або характеру політичного правління завжди намагається позбутися усього, що асоціюється для неї з пануванням метрополії. Шлях для такого духовного звільнення – не просто заперечення усього, що було принесене колонізаторами, а й протиставлення колоніаторським новаціям власної соціокультурної моделі, опертої на історичну і культурну традицію. В історіографічних аналізах стану вивчення проблеми деколонізації у світовій науці виокремлюються складові дослідницького поля, які стосуються впливу і наслідків колоніальності на людину через культуру, освіту, мистецтво, мову і пошук шляхів подолання тягара минулого¹. Уявляється не менш важливим подивитися на зворотний вплив тягара минулого на постколоніальний розвиток країн, що звільнилися.

Етнічний ренесанс неминує кличе до життя, крім "модерних" досягнень, якими засвідчується духовний потенціал народу, також і архаїчні зразки, чії призначення – легітимізувати право народу на національне самовизначення через апеляцію до його древньої примордіальності і глибоких історичних підстав його права і на свою територію, і на встановлення "свого" суспільно-політичного

¹Фитуни Л. Л., Абрамова И. О. Политическая теория деколонизации: императивы современного прочтения. *Политические исследования*. 2020. № 6. С. 29.

ладу. Архаїчні зразки, якщо вони не знищені модернізацією, у таких ситуаціях ще "надійніше" консервуються, а в окремих випадках регенеруються і реінкарнуються як уособлення етнічної ідентичності.

На прикладі постколоніального досвіду африканських країн можна оцінити, наскільки позитивною там була роль етнічного самовираження, з'ясувати, у яких випадках воно перетворювалося на перешкоду для демократичного транзиту і наближення до сучасних лібертаріанських моделей суспільного життя.

Увага у цій книзі зосереджена переважно на субсахарських країнах, з якими, як правило, асоціюється деколонізація Африки. Етнодемографічна і етносоціальна структури цих країн є особливо ілюстративними з точки зору потенціалу політизованої етнічності у кризових епізодах національного життя.

Етнічна мозаїчність субсахарських країн утворює певну термінологічну трудність для аналізу політичних процесів у регіоні. Трудність стосується насамперед таксономічного визначення етнополітичних акторів. Сукупність людей, об'єднаних рисами спільної етнічної ідентичності, прийнято називати етнічними спільнотами. Така узагальнююча назва є парасольковою для спільнот різного рівня – племінних об'єднань, етнічних і етнографічних груп, етносів і метаєтносів. Література, присвячена сучасній політичній історії Африки, містить довільне вживання етнічних таксонів. Одна й та сама етнічна спільнота у різних авторських конотаціях може називатися і народом, і групою, і племінним об'єднанням. Усе це можна зрозуміти: одні етнічні спільноти можуть налічувати мільйони людей, інші – десятки тисяч. І кожна з них може виступати активним етнополітичним суб'єктом. Найпростіший спосіб термінологічної уніфікації – вживання назви "етнічна спільнота" до всіх етнополітичних суб'єктів. Утім, для уникнення термінологічної одноманітності у цій книзі також застосовуватимуться різні таксономічні назви, але в усіх випадках ітиметься саме про етнічні спільноти.

Значно більша трудність під час написання книги стосувалася джерельної бази. В Україні тривалий час була відсутня інституціалізація такої наукової дисципліни, як *всесвітня історія*, а

тим більше африканістика. Досліднику, якому потрібен африканський матеріал для ілюстрації своїх умовиводів, доводиться вдовольнятися вторинними джерелами, що містяться у працях зарубіжних африканістів. Значний корпус конкретної інформації, особливо про етнічні спільноти африканського континенту, дають інтернет-публікації, в першу чергу енциклопедичного жанру. Нами вони використані як суто емпіричне джерело.

Вивчення африканської тематики має важливе значення для міжнародної участі України в ситуації невпинного розширення та інтенсифікації глобальних зв'язків, на чому наголошується і у публікаціях останніх років². Поки що вона була предметом лише поодиноких публікацій у вітчизняному суспільствознавстві. Між тим, без її ґрунтовної розробки вітчизняна історіографія всесвітньої історії і світового політичного розвитку залишиться неповною. Пропонованою працею автор намагався підкреслити надмірну складність у переплетенні чинників, які зумовлюють динаміку суспільних трансформацій, у даному випадку на африканському континенті.

²Див, зокрема: Олійник Ю. І. Африка: українські інтереси vs російський вплив. *Стратегічна панорама*. 2022. № 1. С. 59–65.

РОЗДІЛ 1

ЕТНОСОЦІАЛЬНА І ЕТНОРЕЛІГІЙНА КАРТИНА ДЕКОЛОНІЗОВАНОЇ АФРИКИ

Політика як процес боротьби за владу (politics) є здебільшого справою обмеженого кола осіб, яких прийнято називати "політичною елітою" або "політичним класом". Успіх кожної із політико-елітарних груп визначається її здатністю впливати на соціальний субстрат якщо не в цілому, то на його значні сегменти. Від підтримки соціального субстрату залежить і успіх в утриманні здобутої влади, коли еліта, що перемогла, здійснює політику в різних сферах суспільного життя (policy). Здійснюючи обидва види політики, еліта повинна зважати на етнічний і соціальний характер населення, яким вона має правити. Але, крім суто політичного аспекту, етносоціальний склад населення прямо впливає на значно масштабніші історичні процеси – державотворення, встановлення політико-правового устрою, стратегії розвитку, формування загальної суспільної атмосфери і т. д. З цієї причини аналіз тієї ролі, яку відіграв етнічний фактор у політичному розвитку постколоніальної Африки, буде неможливий без огляду, хоча б у загальних рисах, соціальної і господарської специфіки етнічних спільнот у деколонізованих країнах.

Колоніальний період в історії африканського континенту лише поверхово позначився зміною його господарської структури. Фрагментарна індустріалізація проявлялася створенням переважно видобувних і обробних підприємств, якими було охоплено незначну частину населення. Основний же його загальний був зайнятий традиційними, доіндустріальними видами господарської діяльності, чим консервувався традиційний спосіб життя – соціальні відносини, культура, психологія тощо. Технологічна відсталість породжувала бідність населення. У 1950-ті рр. вражаючою була прірва у національному доході на душу населення між колоніями і метрополіями: 740 і 780 дол., відповідно, в Англії і Франції і, відповідно, 60 і 50 дол. у Кенії та Уганді. Якщо середня тривалість життя в Європі досягала 60 років, то у Гвінеї та Конго вона залишилася, відповідно, на рівні 30 і 40 років. Аграрний характер

африканської економіки з переважанням натурального ведення сільськогосподарства ілюструвався низьким відсотком людей найманої праці – наприклад, 8% у французьких колоніях, 16% у Гані і Танганьїці, в той час як в Англії він становив 89%, у Франції – 67%, у Бельгії – 71%³.

Соціологічні та етнографічні огляди життя африканських етнічних спільнот, які здійснюються в наш час, засвідчують домінування господарського традиціоналізму навіть після більш ніж півстолітнього "вільного плавання" деколонізованих народів.

Для прикладу можна взяти країни, які після Другої світової війни одними з перших здобули незалежність – Гану (1957 р.) і Гвінею (1958 р.). Майже половину нинішнього населення Гани становить етноспільнота *акан*. У самій Гані мешкає близько 7 млн із понад 10 мільйонів цього народу. Решта живе у Кот-д'Івуарі (близько 3 млн), а також маленькими групами у Того, Ліберії та Нігерії. Традиційно цей народ займався мотичним і вогненно-підсічним землеробством, деякими ремеслами^{4,5}. Попри назву, дану їй колонізаторами, Гана у переддень незалежності основним експортним продуктом мала какао, у вирощуванні і збиранні якого було задіяно близько 300 тис. чол.⁶

У Гвінеї найбільшою етноспільнотою є *фульбе* (інша назва – *фулані*), яка становить 32% із 12,4 млн населення. Усього ж в Африці живе зараз понад 18 млн метаєтносу, об'єднаного назвою *фульбе*. Традиційним заняттям у цієї спільноти було і залишається кочове скотарство. Більшість скотарів пересуваються сім'ями з худобою протягом усього року зі стоянками тривалістю до 2-3 місяців. Разом з тим, почало поширюватись і прив'язне скотарство.

³Потехин И. Об африканском социализме. *Международная жизнь*. 1963. № 1. С. 98, 100.

⁴Гана. Матеріал із Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

⁵Акан (народ). Матеріал із Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

У колоніальний період країна називалася "Золотий Берег"

⁶Див. у: Потехин И. Состав населения Золотого Берега. *Советская этнография*. 1953. № 3. С. 121.

Землеробство в минулому вважалося чорною, недостойною роботою, але останнім часом почало проникати у життя цього народу. Частина *фульбе* почала відмовлятися від сільського способу життя і оселяться у містах⁷. У другій за чисельністю (нині 2,8 млн осіб, або 30% населення країни) спільноти – *малінке*, навпаки, поширене землеробство, яке сусідує з торговими заняттями. Крім Гвінеї, цей народ, який входить до метаспільноти *мандінго*, проживає в інших країнах – найбільше у Малі (1,1 млн), у Кот-д’Івуарі та Сенегалі (по 1 млн)⁸ та ін. Основною сільськогосподарською продукцією цього народу є арахіс, рис, просо, кукурудза. Про рівень продуктивності селян-*мандінго* промовляє той факт, що власноруч виробленим рисом вони спроможні забезпечити тільки половину своїх потреб, компенсуючи решту імпортом цього продукту. Низька продуктивність сільського господарства примушує чоловіків братися за професії кравців, м’ясників, водіїв, деревообробників, металістів, військових, а жінок – медичних сестер, обслуговуючого персоналу тощо⁹.

Традиційною залишається і соціальна організація названих спільнот. У *акан* зберігаються міжродові об’єднання, до яких входять матрилінійні клани, які, у свою чергу, складаються зі сімей. У минулому кожен клан здійснював правління на певній території¹⁰. Патріархально-родова соціальна структура з елементами кастовості, зі знаттю та васалами була притаманна *фульбе* і *малінке*^{11; 12; 13}. В останніх зберігся у рудиментарному

⁷Fula people. From Wikipedia, the freeencyclopedia.
URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Fula_people

⁸Малінке. Матеріал із Вікіпедії – вільної енциклопедії.
URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

⁹Mandinka people. From Wikipedia, the free encyclopedia.
URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Mandinka_people

¹⁰Akan people. From Wikipedia, the free encyclopedia.
URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Akan_people

¹¹Гвінея. Матеріал із Вікіпедії – вільної енциклопедії.
URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

¹²Гаврилов Н. И. Гвинейская республика. Москва: Мысль, 1960. С. 12–30.

¹³Филиппов В. Р. Конфликт в Гвинее: факторы риска. *Народы Азии и Африки сегодня*. 2011. № 8. С. 51–57.

вигляді кастово-професійний розподіл праці, наприклад, у військовій, аграрній і торговій справі. Зберігалася традиція об'єднання у професійні ордени – священників, металістів, рибалок і т. п.¹⁴

Подібна етносоціальна картина була і в країнах, які здобули незалежність у "Рік Африки" (1960 р.). У нинішній Демократичній Республіці Конго, яка, здобувши незалежність, назвала себе Республіка Конго–Леопольдвіль, унаслідок етнічної строкатості населення (понад 200 етноспільнот різного таксономічного рівня) можна виокремити сукупність найчисельніших народів, які разом становили понад 40% населення – *балуба (луба), конго (баконго), монго, занде*. Найбільша з цих етноспільнот (7 млн) *балуба* (у ДРК проживає 90% її загальної кількості на континенті) традиційно займалася мотичним землеробством. Таким самим було традиційне господарство другої за чисельністю спільноти – *конго* (близько 5 млн), яке доповнювалося роботою у промисловості і торгівлі^{15; 16}. Крім ДРК, найбільші групи цього народу проживають у сусідній Республіці Конго (900 тис.) та у Анголі (понад 1 млн). Люди *монго*, крім основного зайняття, – мотичного землеробства, займаються мисливством та збиральництвом. Порівняно розвинутою видається спільнота *занде*, у якій переважає дрібне фермерство, орієнтоване на землеробство з широким асортиментом продуктів (кукурудза, рис, арахіс, манго, цитрусові, ананаси, цукрова тростина, маніок), а також на вироблення пальмової і кунжутної олії та частково на скотарство.

¹⁴Mandinka people. *From Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Mandinka_people

¹⁵Демократична республіка Конго (у 1971–1997 рр. мала назву Заїр) утворилася зі столицею у колишньому Леопольдвілі (сучасна Кіншаса) на тій частині країни Конго, яка була колонією Бельгії. Поруч, у тій частині країни, яка була колонією Франції, утворилася Республіка Конго зі столицею у Бразавілі.

¹⁶Луба (народ). *Матеріал из Википедии – свободной энциклопедии*. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Луба_\(народ\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Луба_(народ))

¹⁶Kongo people. *From Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Kongo_people

У сезон дощів традиційні заняття доповнюються виловом риби^{17; 18; 19; 20}.

В один рік із Конго незалежність здобула Нігерія – найбільша на континенті країна за кількістю населення (нині понад 210 млн чол.). Нігерія має чи не найпотужніші ресурси для промислового розвитку. Тим не менше, її найбільші етнічні спільноти є переважно аграрними. На півночі проживає спільнота *хауса* (30% населення) – традиційні ручні землероби, скотарі і рибалки, хоча їм не чужі ремесла, такі як кустарна обробка металів, ткацтво, гончарство, чинбарство та деякі інші. Частина населення регіону зайнялася вирощуванням бавовни, що покликало розвиток іригаційної системи. Крім того, *хауса* займаються торгівлею, як місцевою, так і транс-африканською. Приблизно така сама господарська орієнтація, з більшим ухилом у бік скотарства, в іншій північній спільноті – *фульбе* (нині близько 6% населення). Ручне землеробство притаманне й іншій великій етноспільноті Нігерії – *ітбо*, чисельність якої оцінюється приблизно у 42 млн чол. Крім того, люди *ітбо* займаються заготівлею деревини, збиральництвом, ткацтвом, гончарством. Практично усі *ітбо* дотримуються перелогової системи землекористування. Інша аграрна етноспільнота Нігерії – *йоруба* (20 млн, у країні майже уся його африканська чисельність) випереджає інших більшою схильністю до урбанізму, створюючи великі поселення, подібні до міських за плануванням і з чисельністю до 5 тисяч осіб. Люди цієї етнічної спільноти відзначаються мистецькою майстерністю у ремісничих професіях – ковальстві, ткацтві, чинбарстві, різьбярстві на слоновій кістці та дереві, у бронзовому литві. Жінки

¹⁷Демократична республіка Конго. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

¹⁸Конго (народ). *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

¹⁹Хохлов Н. П. Бурлящее Конго. Москва : Известия, 1960. 152 с., ил.

²⁰Zande people. *From Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Zande_people

переважно зайняті ринковою торгівлею, від успіхів у якій здебільшого залежить їхній авторитет як господаринь^{21; 22; 23; 24; 25; 26; 27}.

Наочно ілюструвала соціально-економічний стан Субсахарської Африки ситуація в інших деколонізованих у 1960 р. країнах. Землеробство, приміром, у Чаді, яке є традиційним заняттям для більш ніж половини населення країни, велося натуральними або напівнатуральними господарствами з вирощування бавовни, зернових, пальмових культур. Майже третина населення зайнята кочовим або напівкочовим скотарством, критично залежним від водозабезпечення²⁸.

Традиційним заняттям найбільшої етнічної спільноти Камеруну – *фанг*, було і значною мірою й досі залишається тропічне ручне підсічно-вогневе землеробство (вирощування зернових, какао-бобів та овочевих культур), мисливство та рибальство (люди *фанг* відомі своїми знаннями рослинного і тваринного світу), деякі види ремесла (різьбярство на кістці й дереві, гончарство, плетіння, ковальство)^{29; 30}.

Серед населення Малі переважають осіле землеробство, яким зайняті спільноти *бамбара* і *мандінго*, та відгінне скотарство, яким

²¹Нігерія. *Матеріал з Вікіпедії* – *вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

²²Хауса. *Матеріал з Вікіпедії* – *вільної енциклопедії*. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

²³Igbo people. *From Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Igbo_people

²⁴Йоруба (народ). *Матеріал з Вікіпедії* – *вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

²⁵Igbo people. *From Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Igbo_people

²⁶Yoruba people. *From Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: <https://www.britannica.com/topic/Yoruba>

²⁷Исмагилова Р. Н. Народы Нигерии. Этнический состав и краткая этнографическая характеристика. Москва: Издательство восточной литературы, 1963. С. 25–27, 146–149, 176–177.

²⁸Чад. *Большая советская энциклопедия*. URL: <https://gufo.me/dict/bse>

²⁹Фанг. *Матеріал з Вікіпедії* – *вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

³⁰Fang people. *From Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Fang_people

зайняті *туареги* та *фульбе*. Серед *бамбара*, крім того, було поширене мисливство на кабанів, антилоп, оленів, збирання меду диких бджіл³¹.

Ручне тропічне землеробство притаманне і народу *волоф*, який становить майже половину населення Сенегалу, який здобув незалежність у 1960 р. Люди *волоф* вирощують для власного споживання переважно пшона, а з товарною метою арахіс. Фермерські господарства орієнтовані на вирощування маніока, а також курей та кіз. Велика ж худоба вирощується заради молока, для обробки землі і для демонстрації заможності. У *волоф* зберігаються рудименти кастової професіоналізації – гончарів, ювелірів, ковалів, чинбарів, ткачів та інших майстрів^{32; 33}.

У Танганьїці, яка здобула незалежність слідом за Конго і Нігерією (у 1964 р. країна об'єдналася із Занзібаром за нинішньою назвою Танзанія), тоді на всю країну у складі місцевого населення було лише 12 лікарів і 2 інженери, лише 5% його мали повну середню освіту, початкову школу відвідувала лише половина дітей³⁴. У країні домінувала перелогова система землеробства з мотичною обробкою ґрунту. Зважаючи на обмеженість у країні плідючих земель, система, яка потребувала постійної зміни сільськогосподарських угідь, уже не могла задовольняти потреби населення у продуктах харчування³⁵. Найбільша етноспільнота Танзанії *ньямвезі*, крім аграрної праці, займалася різними ремеслами. У минулому найпрестижнішою професією вважалось полювання на слонів, і мисливці на цих тварин були об'єднані у закриті гільдії. Однак зменшення популяції слонів спричинило

³¹Малі. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

³²Волоф (народ). *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>

³³Wolof people. *From Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Wolof_people

³⁴Полонский И. Танзанийский эксперимент. Как Джулиус Ньерере строил "социализм африканской общины". URL: <https://topwar.ru/98538-tanzaniyskiy-eksperiment-kak-dzhulius-nerere-stroil-socializm-afrikanskoy-obschiny.html>

³⁵Исмагилова Р. Н. Этнический состав и занятия населения Танганьики. *Африканский этнографический сборник*. 1958. Т. II. С. 290.

суттєві зміни у соціальній структурі народу³⁶. Інша велика етноспільнота Танзанії *хехе* поєднує у своєму господарському житті тваринництво (чоловіча професія) і вирощування кукурудзи та проса. Землеробство доповнюється ремісництвом – ковальством, деревообробкою, виготовленням канатів, циновок і т. п.³⁷.

Господарська відсталість була характерною і для інших деколонізованих у ті роки країн. Ручне землеробство залишається традиційним заняттям народу *ганда*, який у нинішній кількості 3,5 млн чол. становить основу Буганди – центральної, по суті державоутворюючої, частини Уганди, що здобула незалежність у 1962 р.³⁸. Основним продуктом споживання цього народу є банани, гаями яких володіє практично кожна сільська родина. Другою за значенням культурою є ямс. Товарними культурами є бавовна і кава-боби. Крім того вирощуються для споживання і демонстрації достатку кури, кози, вівці і велика рогата худоба. У господарському житті присутнє також виготовлення виробів зі слонової кістки, металу, глини тощо³⁹. Інша велика угандійська етноспільнота *ачолі* переважно розводить велику рогату худобу, також вирощує тропічні культури, доповнюючи це ремеслами, особливо ковальством⁴⁰.

У етнічно строкатій Кенії, яка стала незалежною у 1963 р., є кілька народів чисельніших за інші, але їхнє переважання відносно – жоден з них не становить домінуючої більшості країни, хоча кожен з них може претендувати на більш високе місце у політичній ієрархії. Найчисельніший – *кікуйю* (22%) зосереджений на землеробстві, у т. ч. на вирощуванні експортних культур – чаю, кава-бобів, піретруму, поєднуючи ці зайняття із гончарством, лозоплетінням, чинбарством. Інша велика етноспільнота – *луо*, крім того, що має традиції військової

³⁶Nyamwezi people. *From Wikipedia, the free encyclopedia.*
URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Nyamwezi_people

³⁷Hehe. URL: <https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/hehe>

³⁸Ганда. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії.*
URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>

³⁹Baganda People and their Culture in Uganda.
URL: <https://www.govisitkenya.com/baganda-people.html>

⁴⁰Ачолі. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії.*
URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

справи, також зосереджена у землеробстві, як і третя за чисельністю спільнота – *календжин*, частина якої у посушливих місцевостях віддає перевагу скотарству. Аналогічним є господарство і спільноти *камба*, серед якої розвинуті також скотарство, ремесла, бджільництво, мисливство, а також відходництво^{41;42}.

Замбія зустріла свою незалежність (1964 р.) у ситуації монопольного володіння білими поселенцями виробництвом експортних культур і продуктів харчування, значної депопуляції аграрних регіонів, консервації напівнатурального способу життя і архаїчних виробничих відносин⁴³.

У одній з найменших держав континенту – Гамбії (здобула незалежність у 1965 р.) понад 40% населення становлять *мандінка* (*малінке*), які і тут, і в інших країнах свого поселення (Малі, Кот-д'Івуар^{*}, Сенегалі, Гвінеї-Бісау) переважно зайнята землеробством. Лише частина цієї спільноти зайняті торгівлею і ремісництвом⁴⁴. Сам спосіб господарського життя цього народу увесь час повністю залежав від примх природи, що ілюструвалося словами очевидців ще колоніальної доби: "Мало хто працює більше, коли випадає нагода, ніж мандінго, але не маючи багатьох можливостей перетворити на користь зайві продукти своєї праці, вони задовольняються обробкою стільки землі, скільки потрібно для власної підтримки. Вони повністю зайняті у полі під час дощів; а в сухий сезон люди, які мешкають поблизу великих річок, працюють головним чином на риболовлі. ... Інші місцеві жителі працюють на полванні. ... Поки чоловіки зайняті цією роботою, жінки дуже старанно виготовляють бавовняну тканину..."⁴⁵. Сказане характерне для

⁴¹Кенія. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

⁴²Панкратьевы В. П. и С. И. Кенія. Москва : Мысль, 1968. С. 36–43.

⁴³История Замбии в новое и новейшее время. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. С. 6–7.

^{*}До 1986 р. у науковій і політичній лексиці використовувалася перекладена з французької мови назва – Республіка Берег Слонової Кістки.

⁴⁴Мандінка. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

⁴⁵In: Austin G. Resources, techniques and strategies south of the Sahara: revising the factor endowments perspective on African economic development, 1500–2000.

більшості населення країни. Втім, ще тривалий час по здобутті незалежності велику частину державного апарату, інтелігенцію цієї на 95% мусульманської країни, становили нащадки рабів, колись звільнених з невольничих кораблів, відданих під опіку християнських місій і тим самим долучених до англійської мови та освіти⁴⁶.

Такою самою була етносоціальна ситуація і в країнах, здобуття якими незалежності відклалося на пізніші десятиліття. Доволі велика за розмірами Ангола на час здобуття незалежності (1975 р.) фінансово спиралася на прибуток від видобутку та експорту нафти. Майже все населення займалося перелоговим підсічним землеробством із застосуванням мотики для рихлення ґрунту – робота, яка традиційно покладалася на чоловіків, але у зв'язку з поширенням серед них відходництва ставала і обов'язком жінок⁴⁷. Технологічний рівень цієї галузі можна уявити за тим фактом, що найбільша етносоціальна спільнота країни – *овімбунду* вважалася більш розвинутою порівняно з іншими тільки тому, що користувалася плугом замість мотики. Основними культурами цього народу є кукурудза та квасоля. Розвинуте садівництво. Землеробство доповнюється розведенням великої і дрібної худоби, рибальством і полюванням, ремеслами – ковальством, гончарством, різьбою по дереву, килимарством, лозоплетінням, торгівлею. Землеробство у супроводі розведення дрібної худоби домінує серед спільнот *амбунду* (*мбунду*) і *конго*^{48; 49; 50; 51}.

Населення Мозамбіку, який виборив незалежність в один рік з Анголою, на 98% складається зі споріднених бантумовних народів,

Economic history review. 61 (3). P. 587–624.
URL: <https://www.jstor.org/stable/40057603>

⁴⁶Коровиков В. И. Гамбия. Москва : Мысль, 1971. С. 30–33.

⁴⁷Собченко А. И. Население Анголы. *Советская этнография*. 1961. № 5. С. 129.

⁴⁸Ангола. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

⁴⁹Африка в цифрах (статистический справочник). Москва : Финансы и статистика, 1985. С. 10.

⁵⁰Фигуни Л. И. Народная республика Ангола (справочник). Москва : Главная редакция восточной литературы зд-ва "Наука", 1985. С. 28–30.

⁵¹Ovimbundu. *From Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Ovimbundu>

традиційними заняттями яких є сільське господарство, а також риболовля⁵². В економіці Намібії, яка здобула незалежність від Південно-Африканської республіки тільки у 1990 р., вагому частку становить видобуток корисних копалин – урану, алмазів, кольорових металів, і, порівняно з іншими країнами, частка сільсько-господарського населення в ній відносно до міського менша – близько 47%. При цьому аграрна галузь дає тільки 10% валового внутрішнього продукту. Зважаючи на те, що переважно часткою доходів володіють німці, англійці та африканери, за рівнем життя більшості населення Намібія належить до найбідніших країн на континенті^{53; 54}.

Масштаб соціально-економічного відставання майже усієї Африки від країн "першого світу" зберігає свою інерцію протягом усього часу, що минув після початку деколонізації. Як показало дослідження, яке стосується спроб змінити ситуацію на континенті, проведене через півстоліття після "Року Африки"⁵⁵, традиціоналізм залишився основним тормозом модернізації виробництва, причому не лише у сільському господарстві, а й у промисловості.

Традиціоналізм у вигляді сукупності віддавна існуючих господарських форм та інститутів, якими стримується зростання господарської ефективності, виявився надто живучим і домінуючим у переважаючій частині суспільства. Особливістю традиціоналізму є те, що до нього може бути різне ставлення з боку тих або інших соціальних груп, але в цілому більшість населення підтримує збереження традиційної господарської орієнтації і традиційного способу життя⁵⁶.

Через домінування традиціоналізму в економічному житті Африки присутня низка гальмівних для його розвитку явищ. Серед

⁵²Мозамбик. *Матеріал з Вікіпедії* – вільної енциклопедії. URL:<https://uk.wikipedia.org/wiki>

⁵³Намібія. *Матеріал з Вікіпедії* – вільної енциклопедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

⁵⁴Шубин В. Намибия: смена лидера или смена курса? *Азия и Африка сегодня*. 2005. № 4. С. 50–52.

⁵⁵Економика Африки в условиях рыночных преобразований. Москва : Институт Африки РАН, 2010. 308 с.

⁵⁶Економика Африки в условиях рыночных преобразований. Москва : Институт Африки РАН, 2010. С. 51–52.

них можна виділити консервацію застарілих способів господарювання, якими вдається, у кращому разі, забезпечувати просте економічне відтворення в розрахунку на душу населення, а зростання виробництва, навіть коли воно і є, не встигає за зростанням демографічним. Значний за своєю силою фактор традиціоналізму – це наявність у багатьох країнах природно-географічних умов, що дозволяють вести екстенсивне господарювання, а також можливість отримувати природну ренту, експортуючи корисні копалини.

Один з проявів традиціоналізму – тяжіння до господарської монополії, до суспільних умов, у яких обмежена конкуренція. Тим самим стримуються ринкові відносини або виробничі відносини набувають псевдоринкового характеру. Економічна конкуренція може виникати між країнами з аналогічною експортною продукцією. Однак експортні можливості країн великою мірою залежать від природних умов і ресурсів. Понад те, в разі падіння експортних прибутків це веде до безробіття і повернення частини міського населення до села, внаслідок чого традиційне господарювання отримує додатковий людський ресурс⁵⁷.

В Африці, за висновками аналітиків, відбувається симбіоз неотрадиціоналізму (спроби наповнення новим змістом традиційних форм) і псевдомодернізації (оновлення форми при збереженні старого змісту). Крім того, спроби модернізації здійснюються здебільшого не "знизу", а "згори", і в умовах африканських країн це має наслідком не ліквідацію традиціоналізму, а посилення з його боку опору різним нововведенням, незвичним для населення. При цьому опір може відбуватися у формі збройних виступів⁵⁸.

Крім того, сама економічна конкуренція часто здійснюється виробником у складі "своїх" етнічної спільноти, і успішність конкуренції залежить від міцності і згуртованості цієї спільноти, які досягаються насамперед збереженням нею своєї етнічної ідентичності, а традиційна спільна господарська орієнтація є однією зі суттєвих етноідентифікуючих ознак разом з мовою і культурою.

⁵⁷Економика Африки в условиях рыночных преобразований. Москва : Институт Африки РАН, 2010. С. 52–53.

⁵⁸Економика Африки в условиях рыночных преобразований. Москва : Институт Африки РАН, 2010. С. 53–54.

Схильність до збереження етноспільнотами традиційних видів господарської діяльності присутня навіть у тих африканських країнах, які мають дуже давній, хай і периферійний, досвід участі у модернізаційних процесах. Приміром, Марокко, яке повністю звільнилося з-під французького домінування ще до початку деколонізації Субсахарської Африки, містить у своєму складі дві найбільші етносоціальні спільноти – *фасі* і *сусі*. Перша з них (від назви міста Феса) об'єднує по-європейськи освічених арабів-городян, які очолювали антиколоніальний рух, взяли на себе політичне керівництво та державне управління країною. Їхні господарські ніші – експортно-імпортні операції, виробництво добрив, сільське господарство, харчова промисловість. Друга група (від назви місцевості свого походження – долини річки Сус) складається із берберів, які контролюють роздрібну і напівоптову торгівлю продовольчими товарами, посідають потужні позиції у банківській справі, страхуванні, шкіряній і текстильній промисловості⁵⁹.

Повсюдне домінування в Африці аграрного способу життя ставить на порядок денний і питання про співвідношення у психології сільського населення тих життєвих настанов, що формуються релігійними канонами. Для цілей нашої роботи немає потреби у глибокому релігієзнавчому аналізі витоків і семантики конфесій і вірувань африканських народів. Для загального опису конфесійної мозаїки на континенті цілком достатньо матеріалів, що їх пропонує Вікіпедія^{60; 61} та різні довідкові сайти. Виходячи із безпосередньої залежності характеру конфесій від господарського укладу, нас цікавить насамперед збереження рудиментів традиційних релігій серед населення, яке взяло собі за орієнтир суспільну модель, породжену новим часом і уособлену в очах африканців способом життя колонізаторів.

⁵⁹Ментешавили З.А. Берберы в общественно-политической жизни Марокко (50–70 годы XX в.). Москва: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1985. С. 61–67.

⁶⁰Релігія в Африці. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

⁶¹Релігії Африки. *Матеріал из Википедии – свободной энциклопедии*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

На момент деколонізації багато африканських етноспільнот були, з одного боку, наверненими на світові аврамічні релігії (головним чином християнство та іслам), а з другого боку, зберігали свої релігійні вірування, з якими були пов'язані їхні повсякденний уклад та господарська діяльність. Наприкінці колоніального періоду ще близько 37% африканців, особливо у тропічній і південній частинах континенту, були носіями тільки традиційних вірувань. І хоча протягом наступного півстоліття частка тих, хто вважає себе носієм суто традиційних вірувань, скоротилася до 6%, але поширення аврамічних релігій не означало повної відмови ново-навернених від релігійного традиціоналізму. Причому культова синкретичність спостерігається не тільки серед африканців-християн (християнське духовенство вже давно змирилося з присутністю в обрядах своєї церкви рудиментів язичництва), а й серед африканців-мусульман та юдеїв, тобто відданих тим релігіям, які завжди були категоричними і непримиренними опонентами язичництву і будь-яким його реліктам.

У період деколонізації в Африці був відсутній монотеїзм – як територіальний, так і етносоціальний. Території колоній, яким належало стати незалежними державами, століттями були об'єктами місіонерської діяльності різних церков, які йшли слідом за купцями, підприємцями і чиновниками. Самі прозелітські успіхи церков ніколи не корелювалися повністю з тими або іншими етнічними спільнотами, і багато з останніх були роз'єднані не лише колоніальними, а й конфесійними кордонами. Разом із загальною етнічною строкатістю континенту це утворювало додаткові перешкоди у нових державах і для національного будівництва, і для політичної мобілізації населення заради реалізації спільного для всіх курсу, і для загального управління суспільством.

Випадки монотеїзму (звісно, відносного) серед африканських країн поодинокі. Переважно він присутній у північно-африканських країнах (Марокко, Алжирі, Тунісі, Лівії), території яких свого часу були об'єктом арабських завоювань і відповідної ісламізації. На південь від Сахари монотеїстичними є Сенегал, де 94% населення є мусульманами, та Судан і Малі, де частка мусульман у кожній з них сягає 95%. Повним є домінування мусульман (майже 100%

населення) і в Сомалі, хоча тут воно супроводжується яскраво вираженими трайбалізмом і клановістю.

В інших країнах поширення тієї або іншої аврамічної релігії було не в змозі примусити сільське населення, а такою була більшість, повністю відмовитися від традиційних вірувань. Сам релігійний синкретизм в Африці набув двох форм – або співіснування аврамічних і традиційних релігій, або виникнення, шляхом їх синтезу, нових релігійних течій. У будь-якому разі ті соціальні норми і цінності, якими керується населення у своїй поведінці, у т. ч. політичній, мають своїм джерелом, не в останню чергу, традиційні вірування.

Присутність традиційної релігії можна спостерігати в усіх деколонізованих країнах майже серед усіх етнічних спільнот. Приміром, найбільша спільнота Гвінеї-Бісау *фульбе* – мусульмани, а серед іншого населення поширений анімізм. Статус католицизму як основної релігії Екваторіальної Гвінеї не перешкоджає найбільшій спільноті країни *фанг* сповідувати релігію б'єрі, в основі якої культ предків. Інше традиційне вірування серед *фанг* – бвіті, яке полягає у вживанні рослини ібога, яке викликає різного роду видіння. Такі самі вірування і серед основної частини цього народу, яка опинилася у Камеруні, хоча там майже дві третини населення – католики і протестанти, до яких мають бути віднесеними і зайняті ручним тропічним землеробством камерунські *фанг*, яких серед населення 21%.

У Замбії аналогічна картина: більшість населення відносить себе до християн, але половина його відправляє водночас і традиційні культу, такі як поширення серед вирощувачів кукурудзи *тонга* культ музіму, тобто віра в існування духів, що їх залишають по собі померлі. У Кенії, де понад 82% населення вважають себе християнами, найбільша спільнота *кікуйю* поєднує християнство з традиційною вірою у дух предків і тотемізмом. І у Гані, яка однією з перших здобула незалежність, і в Анголі, яка досягла її однією з останніх, при переважанні серед населення християнства також однаково зберігається слідування традиційним віруванням, таким як анімізм (майже кожен п'ятий ганець і кожен десятий анголець, а за іншими даними – четверо з десяти ангольців).

Релігійний синкретизм досить поширений серед етнічних спільнот, які населяють Демократичну Республіку Конго: найбільші серед них *мандінго* і *луба*, будучи християнами, одночасно зберігають родоплемінні культу предків і героїв, народ *конго* – культ богині землі Нзамба і бога неба Нзамбі–Міунгу, народ *занде* – анімізм. Аналогічна ситуація і в сусідній Республіці Конго.

Практично повна ісламізація Малі не заважає одній з найбільших землеробських і скотарських етнospільнот *бамбара* зберігати культ предків та відправляти езотеричні обряди, вклонятися божествам, які втілюють землю і початок світу (Пемба) або водну стихію і обробку землі (Фаро).

У Мозамбіку, де населення складається з католиків (24%), мусульман (17,85), протестантів (11,45%) і тих, хто вважає себе взагалі невіруючими (24%), поряд з ними залишається 18,7% тих, хто сповідує синкретичні культу. Найвірогідніше, в реальному житті синкретизм більш поширений. Принаймні він присутній серед найбільшої спільноти – *макуа*, зайнятої зерновим господарством і вирощуванням худоби. Люди цього народу сповідують і християнство, й іслам, і культу духів природи, і магичні культу. Католики *тонга* одночасно сповідують культу природи і предків. Відносно монотеїстичною можна вважати Намібію, де 90% населення християни (80% – протестанти і 10% – католики), в той час як до анімістів відносять себе тільки 10%.

У народів Нігерії так само можна побачити поєднання аврамичних релігій з традиційними культурами. Серед мусульман *хауса* (30% населення країни) у сільській місцевості зберігаються традиційні вірування. Інша нігерійська спільнота *йоруба* (15% населення) складається як з мусульманської більшості, так і тих, хто сповідує політеїзм – одночасно релігію іора (віра у пророцтва) і культ вуду. Народ *ігбо* (17%) поєднує християнство з традиційними культурами Чуку (Великий дух) та його породженнями Аньяху (дух світла), Іва (дух неба) та Але (дух землі).

Серед бавовнярів *ганда*, які є етнічною більшістю Буганди (територіального ядра Уганди), переважають християни та мусульмани, хоча частина сповідує традиційні культу. Культ предків значно більше місце займає у житті народу *ньяколе*, разом

із християнством цей культ домінує і серед народу *сога*. Серед народів нілотської групи (30% населення) християнство як основна релігія присутня серед *лугбарі*, а разом з ісламом – серед *ланго*. Такі ж спільноти, як *тесо* і *ачолі*, сповідують традиційні культури – переважно природи і предків.

На відміну від майже повністю ісламського Судану, країна, що відокремилася від нього за назвою Південний Судан, складається з негроїдного населення, серед якого переважають традиційні місцеві культури і лише серед частини – іслам.

У Танзанії іслам переважає серед народу *нямвезі*. Католицизм частково присутній серед *сукума*, але у меншому масштабі, ніж традиційні вірування. Вони повністю переважають серед народу *хехе*, який вклоняється культурам предків, богу сонця (Рува) та іншим.

Короткий огляд господарської орієнтації, рівня розвитку продуктивних сил деколонізованих країн, його релігійних уподобань дає уявлення про соціальний субстрат, який, здобувши зовнішньополітичну незалежність, був змушений поринути у вир внутрішньополітичних процесів у своїх країнах. Традиціоналізм африканського населення проявлявся не тільки у господарській спрямованості, а й значною мірою у релігійних уподобаннях та у соціальних практиках, якими формувалася психологія етнічних спільнот, що переходили зі статусу об'єктів колоніальної політики у статус політичних суб'єктів і постали перед необхідністю зміни політичного устрою своїх країн.

Домодерний стан майже усього соціального субстрату африканських країн не означав повної відсутності в них прошарку, здатного на національне лідерство і державне будівництво. Такий прошарок був невеликим, але більшість тих, хто до нього належав, володіли доволі вагомим обсягом знань у галузі соціальних і політичних наук і/або практик, ще в колоніальний період набули досвіду громадської, політичної, партійної або церковної діяльності, державної служби. Соціальне і сімейне становище багатьох з них давало їм фінансові можливості для здобуття вищої освіти (для деякого у європейських університетах), під час якого вони ознайомилися з найбільш відомими політичними ідеологіями і соціальними доктринами свого часу. Вони, як правило, були

допущені до цивільної або військової служби у колоніальних адміністраціях, де набували знань та навиків управління за європейськими зразками. Вартий уваги і факт належності більшості з них до найбільш поширених у світі аврамічних релігій – християнства у його католицькому або протестантському варіанті та ісламу – чії екуменічні моральні та етичні імперативи могли виконувати регулятивну функцію під час вирішення конкретних державо- і націєтворчих завдань, що поставали перед лідерами деколонізації. Якщо ці імперативи нерідко забувалися під впливом конкретних обставин, то тут треба зважати на загальну недосконалість людської природи, і в цьому сенсі африканські лідери не відрізнялися від своїх "колег" серед решти людства.

На підтвердження сказаного на адресу антрепренерів деколонізації африканського континенту можна навести біографічні дані тих із них, чії імена були найширше присутніми у світовому інформаційному просторі в роки здобуття колоніями державної незалежності, а імена деяких з них і десятиліття по тому, як вони ставали на чолі новоутворених держав або претендували на такий статус.

Так, зі середовища середнього класу вийшли перший прем'єр і перший президент Гани Кваме Нкрума, народжений у сім'ї ремісника-ювеліра з народу *нзіма* (переважно землеробського та рибальського), та один з наступних керівників країни Джері Ролінгс, батьками якого були фармацевт-шотландець та власниця готелю із народу *еве*, серед якого домінує ручне землеробство. Із заможного фермерського середовища вийшли вождь національно-визвольної війни алжирців Бен Бела і перший прем'єр Демократичної Республіки Конго Патріс Лумумба. Один з наступників Лумумби, а потім і конголезький диктатор Жозеф Мобуту, який походив із народу *нагбанді* (серед цього народу переважає підсічно-вогневе ручне землеробство і розведення дрібної худоби), був усиновлений кухарем, що працював у бельгійських місіонерів, і виріс у його родині. Перший президент Сенегалу Леопольд Сенгор був сином плантатора-африканця зі спільноти *серер*, яка, з одного боку, продовжує традиційне землеробське і рибальське господарювання, а з другого боку, має в історичній пам'яті спогади про спроби

утворення її предками в середньовічні часи власних держав (протодержав) Сін і Салум. Із фермерського середовища вийшли і перший прем'єр-міністр, потім другий президент Уганди Мілтон Оботе, за походженням із землеробської спільноти *лангі*, і перший президент Мозамбіку Самора Машел, що належав до землеробської етнospільноти *шангаан-тсонга*. Торговцем був батько керівника західного регіону Нігерії перших років після колонізації Самуеля Акінтолі. Перший президент цієї країни Ннамді Азіківе виріс у родині чиновника колоніальної адміністрації.

Із середовища тубільної аристократії вийшли перші і багаторічні президенти своїх країн – малійський Модібо Кейта (за етнічністю *мандінго*), кенійський Джомо Кеніата із народу *кікуйю*, танзанійський Джуліус Ньерере, який походив із невеликої спільноти *занакі*. Родинні зв'язки з вождями африканських племен мали і політичні діячі, які відігравали помітну роль на перших етапах державотворення у своїх країнах, зокрема родич верховного вождя аграрного і риболовецького племені *лунду* Моїз Чомбе, який робив спробу відокремлення від Нігерії провінції Катанга і створення там окремої держави, або керівник північного регіону Нігерії, за етнічністю *фульбе*, Ахмаду Белло.

Ряд національних лідерів були народжені і виростили у сім'ях духовенства, як, наприклад, перший президент Замбії Кеннет Каунда, чий батьки походженням з *еве* – народу, зайнятого вирощуванням експортно-орієнтованих культур, були місіонерами і вчителями у Шотландській церкві. До церковного сану належав і перший президент Республіки Конго римо-католицький абат Фільбер Юлу, походженням зі спільноти *ларі*, яка входить до групи *конго*. У сім'ї сільського вчителя і проповідника Лондонського місіонерського товариства, який за етнічністю належав до племені *каланг* народу *ндебеле*, що займається скотарством і розведенням живності, виріс перший президент Зімбабве Джошуа Нкомо. Мали батьками протестантських проповідників глава другого військового уряду Нігерії Якубу Говон, перший президент Анголи Агоштінью Нето і його багаторічний політичний конкурент Жонас Савімбі зі землеробського народу *овімбунду* (соціальної опори партизанського руху, спрямованого проти влади Нето), батько якого поєднував

проповідництво зі службою на залізниці; ще один з лідерів тривалої збройної боротьби проти марксистського режиму в Анголі Холден Роберто був сином баптистського проповідника, який вів рід від давніх конголезьких монархів із племені *баконто*.

Утім, кілька видатних діячів національних рухів можуть вважатися простонародного походження. Такими були перший президент Демократичної республіки Конго Жозеф Касавубу, який виріс сиротою під опікою католицької місії, так само сирітським шляхом пройшов перший президент Сомалі Аден Даар. Простими селянами-бідняками зі народу *мандінго* були батьки першого президента Гвінеї Секу Туре, так само селянами зі спільноти *овамбо*, зайнятої вирощуванням проса і розведенням великої худоби, були батьки першого президента Намібії Сема Нуйоми. Таке саме походження мав і Роберт Мугабе зі спільноти із зерновим господарством *шона*, який був багаторічним політичним конкурентом за президентську посаду в Зімбабве. Простого походження були наступник Туре на посаді гвінейського президента Лансана Конте із народу *сусу* і наступник Каунди у Замбії Фредерік Чілуба, і перший нігерійський прем'єр Абубакар Балева із народу *тере*, і керівник східного регіону Нігерії Майкл Окпара, чий батько був простим робітником.

Стосовно рівня освіченості перших керівників незалежних африканських держав, то вона була різномірною. Частина їх здобула вищу або неповну вищу (коледж) освіту – Агоштінью Нето (Лісабонський університет), Жонаш Савімбі (пройшов неповний курс медичної освіти у Лісабонському університеті), Кваме Нкрума (педагогічний коледж в Аккрі й Ачимоті), Джошуа Нкомо (Коледж Адамса у Південно-Африканській Республіці), Роберт Мугабе (Південно-Африканський університет Форт Харе), Жозеф Касавубу (духовна семінарія), Фільбер Юлу (семінарія у Браззавілі), Модібо Кейта (педагогічний коледж у Дакарі), Ннамді Азіківе (Університети Горварда, Лінкольна і Пенсільванії), Абубакар Балева (Коледж Барева у Заїрі, там само вчився Ахмаду Бело), Майкл Окпара (Методистський коледж, Вища медична школа), Леопольд Сенгор (Університет Сорбонна), Джуліус Ньерере і Мілтон Оботе (обидва закінчили університетський Коледж Макерере в Уганді).

Інші пройшли різні курси професійного навчання і лише деякі обмежилися середньою освітою. Окремо стоять ті, хто пройшов сходами військової кар'єри, під час якої здобували професійну освіту – Джері Ролінгс, Лансана Конте, глава першого військового уряду Нігерії Джонсон Іронсі та його наступник Якубу Говон. Усі, хто обрав цивільні професії, поєднували роботу в них з політичною і громадською діяльністю, набуваючи досвіду роботи з населенням і оволодіваючи управлінськими навиками, які мали знадобитися їм у майбутньому.

Загальна морально-психологічна атмосфера у деколонізованій Африці, особливо на південь від Сахари, була позначена різким контрастом у пропорціях між величезним загальним населенням, яке фактично затрималося на родоплемінній стадії соціальних зв'язків і в якому несподівано прокинулася політична активність, підбурювана соціальними очікуваннями, і явно недостатньою часткою прошарку, який міг би спрямувати соціальну енергію у кероване річище суспільної трансформації. Така розбіжність між потенціалами очікуваних благ і фізичними можливостями для управління цим потенціалом вішували континенту періодичні потрясіння, які не змусили довго на себе чекати.

РОЗДІЛ 2.

ТРАДИЦІОНАЛІЗМ І МОДЕРНІСТЬ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ УСТРОЇ АФРИКАНСЬКИХ КРАЇН

Прогресивний або регресивний розвиток будь-якої країни зумовлений дією великої кількості чинників. Однак масова свідомість зазвичай зосереджується на факторі політичних (владних) інститутів та інституцій, вимагаючи від них рішень і дій, які повинні вести до економічного і соціального зростання. Звісно, такий фокус масової свідомості можна вважати надмірною гіперболізацією ролі державного (владного) апарату у розвитку виробничих сил і потужностей, від функціонування яких залежить розмір "суспільного пирога". Така гіперболізація особливо притаманна масовій свідомості, яка несе в собі традицію патерналістської моделі відносин з владою. Сама ця традиція найміцніше укорінюється серед населення, якому властиве переважаюче екстерналізм (тих, хто вважає своє життя залежним переважно від зовнішніх обставин) над інтерналізмом (тими, хто вважає, що його життя залежить насамперед від нього самого), а укорінившись, стає міцною перешкодою для переходу до інтернального світосприйняття.

Засудження традицій екстернальності може не у всьому допомогти в розумінні причин кризового стану країни. Для отримання більш-менш зрозумілої картини суспільного стану доводиться виходити із того, що екстернальність – це на певному етапі нездоланна і неминуча даність, а за нею зберігається інша даність – не виправдано завищені надії на роль політичних інститутів та інституцій.

Вихід з-під управління метрополій поставив перед деколонізованими країнами завдання державного облаштування і загальної організації суспільно-політичного життя. Плин цього процесу на Африканському континенті став наочною ілюстрацією інерційної сили традиційної соціальної ментальності населення, яке затрималося на аграрно-общинному етапі соціальних відносин.

Пристаюючи до формування суспільно-політичного устрою своєї країни, люди зазвичай опиняються між двома часовими

просторами. З одного боку, вони сподіваються, що обраний суспільно-політичний лад створить умови для переходу у краще майбутнє, для вирішення їхніх життєвих проблем. У цьому розумінні їхні погляди спрямовані уперед, у пошуках політичних і правових новацій або принаймні зразків-матриць, яких було б корисно запровадити у національну практику. З другого боку, люди рідко спроможні повністю відмовитися від попереднього досвіду, який закріплений в історичній пам'яті. Загалом спільна історія є не просто ознакою спільної етнічної та національної ідентичності, вона є ознакою незмінюваною, а тому найбільш стабільною. Незмінюваність історичного досвіду зумовлює стабільність і міцність його рудиментів, які у психології народу закріплюються як предмети колективних досягнень, не говорячи вже про них як про доказ здатності народу до самостійної політичної творчості.

Нові політичні форми не можуть не нести в собі рудиментів суспільних політичних традицій, навіть якщо їхнє походження покоїться у глибині століть і у примітивних формах суспільної організації. В цьому сенсі досвід постколоніальної Субсахарської Африки можна назвати віконцем у машині часу, через яке спостерігаються тяжкі родові муки, перенесені більш розвиненими народами під час пошуків найбільш прийнятних для себе політичних систем і способів життя.

Традиції – охоронець і консерватор звичних соціальних відносин

Політичне життя – сукупність міжсуб'єктних відносин. Суть і характер цих відносин визначаються людьми, які набувають досвіду відносин між собою на початкових рівнях соціального життя – сімейному і общинно-територіальному. І для народів, які затрималися на домодерному етапі суспільної еволюції, цей досвід стає одним із дороговказних чинників, хай і не вирішальних, але впливових. Загальне відставання більшості африканських народів у способах господарювання поєднувалося із збереженням форм організації влади, якими забезпечувалося господарське життя та й просто біологічне виживання і самовідтворення. Владні форми скрізь були наповнені рудиментами протофеодальних і общинно-родових традицій. Рудиментарно архаїчні форми суспільної

організації збереглися серед усіх етноспільнот країни, у т. ч. найчисельніших. Після двох десятиліть деколонізації спостереження за Тропічною Африкою підтверджували, що там "структуру архаїчних колективних уявлень характеризує насамперед певна "багатошаровість": історичні та древні ідеї і образи сполучаються зі сучасними, причому цей зв'язок не механічний, древній шар впливає на сучасні погляди, він активно використовується свідомістю під час формування уяви"⁶².

Крім того, з'ясувалося, що деякі африканські етноспільноти у своїй соціальній поведінці керувалися не тільки принципами комуналізму та егалітаризму, а й містичними почуттями та емоціями, як це показали багаторічні спостереження американського антрополога Елізабет Колсон за життям народу *тонга* на півдні Зімбабве. Дослідниця помітила, що там інколи щедрість одних людей стосовно інших була зумовлена не розрахунком на отримання відповідної подяки, а містичним побоюванням, що відмова комусь у допомозі може мати наслідком відплату у вигляді чаклування, здатного завдати шкоди господарству. Коментуючи ці спостереження, американські економісти Д. Аджемоглу і Дж. Робінсон дійшли висновку: "Отже, норми гостинності та щедрості серед тонга виникли й підтримувалися не так унаслідок якогось морального імперативу або через те, що люди бачили у цьому економічну вигоду, а радше через страх перед насильством і чарами, не кажучи вже про соціальний остракізм чи/та інші менш жорстокі способи розплати, які чекали на порушників норм. Вони жили в суспільстві без держави й не мали поліції чи урядовців, які могли б захистити їх і розв'язати суперечки. Тож завдяки тому, що норма відвертала і стримувала конфлікт, вони уникали насильства"⁶³. Згадка про можливий соціальний остракізм щодо порушників норм дозволяє казати і про прагматизм комуналістських принципів, але це не підстава забувати про

⁶²Иорданский В. Б. Тропическая Африка: архаическое сознание и структура его коллективных представлений. *Народы Азии и Африки. История, экономика, культура*. 1980. № 2. С. 66.

⁶³Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Вузкий коридор. Держави, суспільства і доля свободи / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2020. С. 105.

містичність мотивів соціальної поведінки, особливо тих африканських етноспільнот, які залишилися на особливо далекій відстані від модерних форм життя.

Рефлексія архаїчних уявлень і традицій на політичне життя деколонізованого простору особливо виразно проявлялася збереженням інституту вождівства, особливого статусу тубільної аристократії на місцях. Варто побіжно відзначити, що у колоніальний період доля інституту вождівства відрізнялася на різних територіях. В англійських колоніях, де метрополія здійснювала так зване опосередковане управління, традиційним вождям було збережено їхній статус і місцеві повноваження в обмін на згоду бути посередниками між колоніальною адміністрацією і населенням. У французьких колоніях традиційний інститут вождівства був фактично ліквідований, і "новими вождями" ставали призначені колонізаторами місцеві керівники, хоча до їхнього складу було залучено і частину традиційних вождів. У своєму новому статусі вони вважали себе вільними від традиційних форм взаємовідносин між місцевою владою і населенням⁶⁴.

Аналогічно у португальських колоніях вожді втратили свою сакральність і перетворилися на слухняних виконавців розпоряджень колоніальної адміністрації. Попри таке соціальне приниження, коли, приміром, в Анголі почалася збройна боротьба за незалежність, частина цих дрібних адміністраторів виявила лояльність до Португалії заради збереження вигідного їм порядку речей, у той час як друга частина взяла на себе роль місцевих лідерів антиколоніальної боротьби. Вихідці із першої групи у наступному мобілізували своє населення на участь у боротьбі проти революційного уряду, який взяв у свої руки владу у країні⁶⁵.

Угодовська поведінка вождів стосовно колоніальних адміністрацій впливала і з бажання захистити своє населення від репресій, і зі суто меркантильних розрахунків. У різних частина

⁶⁴Кондратьев Г. С. Об институте кантональных и деревенских вождей в Республике Мали. *Народы Азии и Африки. История, экономика, культура*. 1965. № 4. С. 37–38.

⁶⁵Зотов Н. Ангола: национальное освобождение и традиционные вожди. *Азия и Африка сегодня*. 1979. № 7. С. 34–35, 40.

континенту кожен із мотивів проявлявся з різною силою, що породжувало відмінності у функціях і прерогативах вождів. Приміром, територія народу *васукума* в англійській Східній Африці складалася з так званих нтемів – соціальних утворень під правлінням сімей знаті (банангама), які не вважали себе однієї крові з навколишнім народом. Саме банангама призначала правителя, який одночасно був і верховним жерцем. Влада його вже мала ознаки феодальної деспотії, захищеної силою особистої гвардії. Влада полягала як у збиранні податків, так і у примушуванні населення до виконання трудових повинностей. Колоніальна адміністрація навіть довіряла правителям і місцеві законодавчі функції.

Банангама не була винятком, притаманним лише *васукума*. У народу *менде* на території Судану верховний вождь, крім виконання податкових і воєнно-адміністративних функцій, став вважатися і верховним правителем всієї землі народу, яку він давав у користування підданам, а також привласнив право на використання їхньої праці, на судочинство. Як і в ситуації з *васукума*, колонізатори наділили вождя *менде* також правом на ухвалення місцевих законів⁶⁶.

Наведені приклади, з одного боку, підтверджували, що колоніальна адміністрація, аби полегшити собі управління підкореними територіями, передавала традиційним вождям функції, за європейським звичаєм притаманні феодальним порядкам. З іншого боку, зауважувалося, що ознаки феодалізму в середині інституту вождівства не були загальноафриканськими, і "не зважаючи на розшарування общини, яке почалося, управління (мається на увазі традиційне – О. М.) зберігало ще риси первісного демократизму"⁶⁷.

Співіснування ембріонів феодалізму і рудиментів первісності ілюструвала практика місцевого правління на всьому континенті. У економічно найрозвиненішій Нігерії найбільш централізована

⁶⁶Орлова А. С. О месте и роли традиционных властей африканского общества в прошлом и настоящем. *Советская этнография*. 1960. № 6. С. 100–103.

⁶⁷Щаревская Б. И. О характере власти вождей у народов Тропической Африки в доколониальный период. *Советская этнография*. 1962. № 1. С. 68.

етноспільнота – *хауса*. Серед неї домінує іслам і відповідні принципи організації влади – поділ території на емірати, у яких надто поширені патрон-клієнтські відносини. Протягом колоніального періоду вожді на півночі (еміри та інші) дістали від метрополії можливості для зловживань під час збирання податків, розподілу земель, здійснення судочинства. Після відходу колонізаторів заміна системи утримання традиційних вождів *хауса* від виділення їм частки податку на встановлення державної платні перетворило їх на державних чиновників, але зберегло за ними компетенції не тільки з підтримання громадського порядку, а й з вирішення традиційно корупційних питань – земельного володіння, виконання громадських робіт, арбітражу у земельних питаннях.

Високоцентралізована традиційна система влади присутня серед спільноти *йоруба*. На рівні напівавтономних общин місцеві законодавчі і судові функції здійснювали сакралізовані ради старійшин (огбоні), які обиралися голосами повністю рівних мешканців громади. При цьому суттєвий вплив на життя громад справляли свого роду "професійні" об'єднання – мисливців, тобто тих, хто займається привласнюючим господарюванням, або торговців, які живуть завдяки участі у перерозподілі суспільного продукту.

Традиції централізованої влади слабші серед народу *ітбо*, суспільна організація якого квазі-республіканського типу спирається на общинні зібрання, а влада харизматичних лідерів зберігається лише у деяких районах. Усе ж такі рішення зборів готуються старійшинами із врахуванням впливу, що його справляють закулісні групи зі спільними інтересами. Серед інших етноспільнот Нігерії, таких як *тів* або південні групи, присутній яскраво виражений егалітаризм, мінімальна централізація місцевої влади, пріоритет общинних зібрань і авторитет старійшин. На півдні особливу роль відіграють так звані таємні товариства носіїв і охоронців традицій, які тим самим є і охоронцями общинного способу життя, моралі, звичаєвого права. Серед цих етноспільнот панує повна відданість традиціям і ритуалам, збереження яких вважається запорукою існуючого порядку і світової рівноваги.

Зворотний бік традиціоналізму – упередженість до змін, схильність до консерватизму. Незалежно від рівня централізації місцевого правління, оскільки постать вождя певною мірою уособлювала для населення традицію комунальної демократії інститут вождівства користувався масовою моральною підтримкою^{68; 69; 70; 71; 72; 73}.

Два постколоніальні десятиліття мало що змінили у статусі, у соціальних і значною мірою політичних ресурсах вождів мусульманської півночі Нігерії – емірів та вождів на півдні країни – так званих "оба". Зокрема, у їхньому середовищі зберігалася традиція передавання титулу у спадок. Під час тривалого військового правління (1966–1979 рр.) за ними зберігалися повноваження з керівництва радами місцевих вождів у штатах, виконання рекомендаційних функцій для місцевих органів влади, підтримання правопорядку, збирання податків. Звичними були ситуації, коли місцеві політики демонстрували підданські почуття до вождів, один з яких казав: "Не можу ж я зачиняти двері перед політиками: адже вони мої піддані і мають право на аудієнцію"⁷⁴. Повернення країни до громадянського правління призвело не до політичної ізоляції, а навіть до політичної активізації традиційних вождів, які почали обіймати високі посади у державному апараті⁷⁵.

⁶⁸Глушенко Е. А. Особенности политической культуры. *Нигерия: власть и политика. Сборник статей*. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. С. 212–215.

⁶⁹Георги Д. Г. Традиционные верования народов Южной Нигерии в современных условиях. *Вестник Московского государственного университета*. Серия 13: Востоковедение. 2012. № 4. С. 51–53.

⁷⁰Yoruba people. *From Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Yoruba_people

⁷¹Igbo people. *From Wikipedia, the free encyclopedia*.

URL : https://en.wikipedia.org/wiki/Igbo_people

⁷²Следзевский И. В. Община у современных хауса (Северная Нигерия и Нигер). *Советская этнография*. 1966. № 3. С. 57–58.

⁷³Зотова Ю. Н. Традиционные политические институты Нигерии. Первая половина XX века. Москва : Наука. Главное издательство восточной литературы, 1979. С. 57–61, 80–81.

⁷⁴Див у: Новиков В., Черный В. Традиционные вожди в современной Нигерии. *Азия и Африка сегодня*. 1980. № 4. С. 58–59.

⁷⁵Див у: Гевелинг Л., Прибытковский Л. Уроки "Второй республики". *Азия и Африка сегодня*. 1983. № 4. С. 85.

В Анголі, яка однією з останніх здобула незалежність, найбільша етноспільнота – *овімбунду* (понад третини населення) колись мала досвід організації ряду протодержавних утворень, однак усі вони поступово розчинились у системі торгових зв'язків, куди їх втягнули португальські колонізатори. Але на місцевому рівні більшість населення країни зберігала традиційні форми організації життя. Так, ангольські *конго* (*баконго*) досі зберігають в общинному житті пережитки матріархату. Хоча клани очолюються старійшинами, але при цьому присутня матрілінійність у праві користування часткою общинної землі – це право переходить по материнській лінії. Пережитки матріархату зберігаються і серед народу *чокве*⁷⁶. Матрілінійність в успадкуванні права на користування землею зберігається і у народу *акан*⁷⁷. Натомість камерунські *фанг* зберігають патрілінійність, практику утворення поселень на родовій основі, традицію утворення таємних товариств⁷⁸. Кланова соціальна організація з родовими поселеннями і владою старійшин зберігалась і серед кенійських *кікуйю* та *луо*^{79; 80}.

Рудименти вождівства у політичному полі

Особливий характер у взаємовідносинах політичних традицій і новацій у постколоніальний період ілюструється, зокрема, еволюцією інституту місцевих традиційних правителів. До початку колоніального періоду на континенті виникали різного рівня політичні об'єднання, до яких застосовуються умовні назви "королівства" і "навіть імперії" з ієрархією підданих, свого роду "дворян". Деяким з монархів вдалося зберегти свої місцеві титули і за присутності колоніальної адміністрації. Крім того, руйнування

⁷⁶Фитуни Л. И. Народная республика Ангола (справочник). Москва : Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1985. С. 27–29.

⁷⁷Akan people. From Wikipedia, the free encyclopedia.
URL : https://en.wikipedia.org/wiki/Akan_people

⁷⁸Fang people. From Wikipedia, the free encyclopedia.
URL : https://en.wikipedia.org/wiki/Fang_people

⁷⁹Kikuyu people. From Wikipedia, the free encyclopedia.
URL : https://en.wikipedia.org/wiki/Kikuyu_people

⁸⁰Luo people. From Wikipedia, the free encyclopedia.
URL : https://en.wikipedia.org/wiki/Luo_people

монархій не привело до повного знищення на локальному рівні тубільної аристократії, яка уособлювалася вождями.

У колоніальний період почалися зміни у статусі, прерогативах і функціях цього прошарку, але англійські колоніальні адміністрації були зацікавлені у його збереженні, аби через нього здійснювати не пряме, а опосередковане колоніальне правління. Понад те, існує точка зору, що в у середовищі деяких етнічних спільнот Африки влада у вождів з'явилася саме завдяки колоніальним адміністраторам. Цю точку зору поділяють, зокрема, Д. Аджемоглу і Дж. Робінсон, які посилаються на спостереження американських соціальних антропологів Пола і Лорі Боганнан за народом *тів* у Нігерії. Традиційно у його середовищі ті, кого прийнято називати вождями, не мали влади у сенсі володіння правом віддавати накази іншим щодо їхніх дій. Вожді переважно відігравали роль посередників у вирішенні конфліктів і у заохочуванні членів племені до спільної праці, тобто не претендували на більше, ніж бути моральними авторитетами. Тільки з приходом колонізаторів найбільш авторитетні з цих людей отримували від адміністраторів повноваження на збирання податків і організацію робіт з будівництва шляхів сполучення. Реакцією на таку практику з боку, приміром, нігерійського *ібо* була масова підтримка ним руху "Мбацав", який об'єднав посвячених у культ нямбуа. Сенс руху полягав у демонстрації небажання взагалі визнавати виділення одних людей серед інших і тим більше у формі владних повноважень, оскільки саме привласнення влади вважалося чаклунством, протидія якому здійснювалася ритуальними діями нямбуа⁸¹.

Приклад набуття вождями владної функції завдяки колоніальній адміністрації можна відшукати, зокрема, у політичній історії Замбії. Тут під наглядом метрополії діяла верховна туземна влада на чолі з туземним вождем, якому підпорядковувалися ради старійшин округів, а за ними сільські вожді, які могли перебувати на своїй посаді як за спадковим принципом, так і за фактом їх обрання чи призначення губернатором. В Англії у 1929 р. навіть

⁸¹ Див. у: Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Вузкий коридор. Держави, суспільства і доля свободи / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2020. С. 66–66.

були прийняті правові акти, які стосувалися туземної адміністрації і туземних судів⁸². Все ж таки вплив вождів на місцеве населення варто пов'язувати зі збереженням кланової і племінної структури у середині майже усіх африканських етноспільнот, для яких посада вождя була атрибутом їхньої колективної ідентичності.

Стосовно суті взаємовідносин колоніальної і туземної адміністрації привертають роздуми М. Мемдені у рецепції Ф. Фукуями. Він вважає, що характер цих відносин впливав із прагнення колоніальних чиновників розгорнути у колоніях систему приватної земельної власності. Вони самі сподівалися стати власниками земельних ділянок і розраховували в цьому на туземних вождів. Розрахунки такого роду базувалися на переконанні, що африканські вожді подібні до європейських правителів і вільні у володінні землею. Саме тому вони робили вождів своїми помічниками і всіляко підтримували їх. Між тим, традиційна влада вождів стосовно розпорядження землею не була безмежною, і колонізатори докладали зусиль, аби всіляко розширювати прерогативи місцевих правителів⁸³.

Непряме колоніальне правління тривалий час фактично здійснювалося насамперед через традиційних туземних правителів. Вони, з одного боку, були не проти свого виходу з-під контролю колоніальної адміністрації, а з другого боку, усіляко опиралися процесам політичної модернізації своїх країн, яка загрожувала їм втратою привілеїв. Такий опір спостерігався на всіх етапах постколоніальної трансформації африканських суспільств. З ним зіткнулася і нова влада Мозамбіку, який одним з останніх виборів державну незалежність⁸⁴.

В останній фазі колоніального правління у значній частині Африки здійснювалося колоніальне самоврядування ("обмежена колоніальна демократія"), до якого була допущена і національна

⁸²История Замбии в новое и новейшее время. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. С. 54.

⁸³Фукуяма Ф. Витоки державного порядку: від прадавніх часів до Французької революції / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2018. С. 86.

⁸⁴Яковлев В.С. Мозамбик. Москва : Мысль, 1980. С. 49.

буржуазія⁸⁵. Власне, цей прошарок і був головним рушієм вивільнення країн з-під колоніальної залежності. Зрозуміло, буржуазний клас об'єктивно не був зацікавлений у збереженні інституту вождів, але через інерцію масової психології покінчити з цим домодерним рудиментом вдалося не відразу і не скрізь.

Доволі рішучо питання зі статусом і прерогативами вождів вирішувалося у Гвінеї. У доколоніальний період традиційний соціальний і правовий статус вождя більшою мірою покладав на нього моральні обов'язки, ніж давав матеріальну вигоду. Надання вождям колоніальною адміністрацією управлінських, бюрократичних, законодавчих і судових функцій дало їм у руки механізми експлуатації одноплеменців заради особистого збагачення. Головним ініціатором політичної кампанії, спрямованої проти інституту вождівства, була Демократична партія Гвінеї. В останній день 1957 р., ще формально під колоніальним правлінням, вона домоглася від Урядової ради Гвінеї і територіальної асамблеї ліквідації інституту вождів-адміністраторів. Ліквідація означала позбавлення цієї соціальної групи владних функцій, земельних володінь, економічних привілеїв. Було залишено інститут виборних сільських вождів, але їхні функції було зведено до підтримання порядку у громадах, виконання ролі третейських суддів під час міжсусідських конфліктів, збирання місцевих податків. При цьому паралельно з вождями мали функціонувати і виборні сільські ради. Після набуття законом чинності три чверті вождів стали звичайними селянами, деякі дрібними службовцями або підприємцями^{86;87; 88}. В деяких інших країнах інститут вождів "ліквідувався за

⁸⁵Африка в мировой истории и политике. Москва : Издательство "Международные отношения", 1965. С. 113.

⁸⁶Гаврилов Н. И. Гвинейская республика. Москва : Наука. Издательство восточной литературы, 1960. С. 13.

⁸⁷Нариси державно-політичного розвитку африканських країн (Алжир, Малі, Гвінея, Камерун). Київ : Наукова думка, 1967. С. 125.

⁸⁸Сорэ-Каналь Ж. Ликвидация института кантональных вождей в Гвинее. Современный Восток. 1959. № 11. С. 30–32.

умовчанням": їхній статус просто не легалізувався. Так було, приміром, у Танганьїці до її об'єднання зі Занзібаром у Танзанію⁸⁹.

На радикальну ліквідацію інституту племінних вождів наважувалися не скрізь, вважаючи достатнім обмеження їхніх прерогатив. Питання щодо статусу вождів постало у Гані, деякі етноспільноти якої бачили у місцевих вождях втілення своєї ідентичності. Одна з таких спільнот – народ *ашанті*. Харизма верховного вождя, свого роду "короля" ашантійців – асантехене – асоціювалася не тільки зі святістю соціокультурної традиції, а й з історією протистояння колонізаторам: асантехене очолювали і антиколоніальні війни 1895–1896 рр., і антиколоніальне повстання 1906 р. Попри поразку, ашантійці не припиняли шанувати особу верховного вождя як продовжувача традиції волелюбності і як захисника народних інтересів. І навіть сформований після здобуття незалежності національний уряд Гани ще певний час був для ашантійців менш авторитетним, ніж їхній верховний вождь.

На сходинку нижче розташовувалися місцеві вожді – оманхене. За традицією вони були єдиними розпорядниками землі і природних ресурсів на місцевому рівні. Відомі випадки, коли іноземні кампанії з розробки корисних копалин були змушені звертатися до місцевих вождів за дозволом на їх видобуток.

Попри те, що ашантійським інститутом вождівства консервувалися архаїчні форми управління, які окремими проявами сходили до часів матриархату, колоніальна адміністрація занесла їх у свою систему управління. Тим самим досягався певний баланс у стосунках з місцевими громадами, які обирали як вождів, так і ради старійшин, які їх контролювали, даючи дозвіл на прийняття визначальних рішень на кшталт оголошення бойових дій. Особливий статус і роль вождів проявлявся і водночас зміцнювався

⁸⁹Синицина И. Е. Обычай и обычное право в современной Африке. История изучения. Кодексы обычного права. Москва : Наука, 1978. С. 74.

Правою рукою асантехене була королева-мати, на посаду якої обиралася жінка тільки з ганського племені. Вона вирішувала разом з ним поточні справи, здійснювала правосуддя, контроль за торгівлею, її слово було вирішальним у виборі нового вождя.

тим, що до їхніх рук потрапляли усі надходження від концесій, оренди земель, з інших видів діяльності.

Колонізатори усвідомлювали, що інститут вождівства попри його певну управлінську зручність шкодить запровадженню економічних відносин сучасного зразка. В останній фазі колоніального управління у Гані почалися кроки з обмеження прерогатив вождів. У 1951 р. було ухвалено закон про передачу влади на місцевому рівні виборним радам. Компенсацією для вождів було надання їм права призначати туди третину членів за власним розсудом. У 1958 р. було ліквідовано туземні суди. Наступного року окремими законами, з одного боку, було підтверджено збереження інституту вождівства, але, з другого боку, встановлено жорсткий урядовий контроль за діяльністю вождів, за процедурами їх обрання та усунення, а також вони були позбавлені права призначати третину місцевих рад. Демократичний уряд Кваме Нкруми, утворений після здобуття незалежності, не наважився на радикальні дії щодо інституту вождівства. Збереження цього інституту було підтверджено конституцією 1960 р. Були збережені і палати вождів у кожній області. З другого боку, за вождями було визнано право тільки на третину місцевих фінансових надходжень, що відразу зумовило їхню опозиційність до центральної влади^{90; 91}.

Сакральне ставлення до постаті вождя було однією з ознак етнічної психології ганців, одним із факторів єднання етнічних спільнот у солідарні соціуми, давало можливість спрямовувати їхні настрої і поведінку в одне річище. Закономірно, що ця особливість психології народу була використана у політичних акціях різного роду, у т. ч. для зміни урядів. Ті, хто здійснював таку зміну, мусили заручатися лояльністю вождів, але, зі свого боку, компенсувати цю лояльність певними поступками.

Уже перший військовий переворот у Гані 1966 р. відбувся за мовчазної згоди місцевих вождів, а відтак і за моральної підтримки їхніх підданих. Утворена за наслідками перевороту Національна

⁹⁰Некапиталистический путь развития стран Африки. Москва : Наука. Главное издательство восточной литературы, 1967. С. 185.

⁹¹Савицкий Ю. В. Гана сегодня. Москва : Мысль, 1988. С. 15–21.

рада визволення (по суті військовий уряд) на чолі з Джозефом Анкром не приховано взяла курс на те, щоб здійснювати правління з опорою на місцевих вождів. На першому етапі навіть трапилася курйозна ситуація: одним з мотивів перевороту були витрати поваленого демократичного уряду на так звані "престижні об'єкти" (аеропорти, автошляхи тощо) за рахунок соціальних статей бюджету, але намір НВР зупинити їх будівництво наразився на опір саме вождів, зацікавлених у розвитку місцевої інфраструктури.

Відчувши пряму зацікавленість військового уряду у лояльності населення на місцях, вожді почали домагатися відновлення своїх привілеїв, участі у вирішенні своїх місцевих конфліктів (звісно, кожний на власну користь). Для НВР справа ускладнювалася тим, що на час її утворення кількість племінної аристократії збільшилася і військовий уряд був змушений утворити спеціальний орган з надзвичайними правами – Секретаріат у справах вождів. Секретаріат, з одного боку, налаштував проти себе громади тих місцевостей, де скасовувалися повноваження вождів. Але, з іншого боку, забезпечив собі підтримку тих найбільш впливових місцевих правителів, яких скасування не торкнулося і за якими було закріплено право на збирання податків серед племені, яким надавалася компенсація за користування землею, якою вони розпоряджалися, у вигляді податків або відробітків з боку тих, хто користувався їхніми ділянками. Наприкінці свого правління (1969 р.) НВР визнала право вождів на 40% податків за користування племінною землею⁹².

Керівник третього (після того, що стався у 1972 р.) військового перевороту (1979 р.) Джеррі Ролінгс і надалі сповідував принцип, що вождь має залишатися проміжною ланкою між урядом і народом, бути арбітром і посередником між державою і громадянами. Такий курс, зокрема серед *ашанті*, суттєво зміцнив вплив *асантехене* на свій народ, у деяких випадках цей своєрідний монарх брав на себе функції неофіційного дипломатичного суб'єкта: у 1984 р. він відвідав США, а у 1986 р. Кубу, де обговорював питання

⁹²Родионов Ю. А. Политическое развитие современной Ганы (1957–1985). Москва : Наука, 1985. С. 38–39.

двостороннього співробітництва між обома країнами. Міцнішав політичний голос інших вождів, які розпочали боротьбу з місцевими комітетами захисту революції за розподіл повноважень, яка завершилася у західних районах країни тим, що там представники новоутвореного військового уряду для реалізації своїх рішень мали заручатися згодою місцевих правителів⁹³.

Наскільки сакральною була особа традиційного правителя, можна було побачити в Уганді. Серед кількох країн (умовно названих королівствами), з яких складалася Уганда, найбільшою була Буганда, якою правив кабака (правитель, або "король"). Вона була найбільшою, центральною і, по суті, дала назву усій сукупності територій, об'єднаних під колоніальним управлінням. На час здобуття Угандою незалежності (1962 р.) місце кабаки Буганди займав Мутеса II. Користуючись великою популярністю серед бугандійців, він зумів обійняти посаду першого президента країни. Внаслідок перипетій політичної боротьби він був змушений емігрувати у Велику Британію, де і помер. Однак і його еміграція, і сама його смерть удаліні від батьківщини не знищили сакрального ставлення до особи правителя, укоріненого в етнічній психології бугандійців. Коли у 1971 р. відбулося перенесення труни з тілом Мутеси II до усипальниць кабака Буганди, то ілюстрацією сили сакрального почуття бугандійців до постаті правителя була їх невпинна чотириденна черга, у якій вони стояли, щоб попрощатися з тілом колишнього монарха^{94; 95}.

На інститут вождівства були змушені зважати і політики, орієнтовані на модерні форми організацій суспільно-політичного життя. Наприкінці 1980 р. харизматичний лідер руху за незалежність Сенегалу Леопольд Сенгор після довголітнього правління на посаді президента передав владу прем'єр-міністру Абду Діуфу, орієнтованому на прагматичну політику з вирішення соціально-економічних завдань і розвитку виробництва. Однак для реалізації

⁹³Савицкий Ю. В. Гана сегодня. Москва : Мысль, 1988. С. 20–27.

⁹⁴Африка в мировой истории и политике. Москва : Издательство "Международные отношения", 1965. С. 11–18.

⁹⁵Балезин А. С. У Великих африканских озер. Монархи и президенты Уганды. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. С. 140–142, 147.

накресленої програми дій новому президенту була потрібна політична стабільність. Сталася парадоксальна ситуація, для вирішення якої Діуф був змушений звернутися до архаїчного механізму, яким користувалися колонізатори, – до посередницької функції племінної аристократії. Діуф висловився в тому дусі, що уряд має бути терпимим до племінних інститутів, які можуть стати у пригоді державі. Тим самим він виявив розуміння, що політичне життя у країні – це не тільки міжпартійна боротьба, а й політична поведінка людей, об'єднаних в етнічні спільноти, і від цієї поведінки залежить стабільність у суспільстві. Про це казали і африканські дослідники Алан і Едгар Хазуме, які пояснювали звернення африканських лідерів до трайбалізму тим, що він і через двадцять років деколонізації залишався панувати в африканській політичній системі, через що легальний порядок у країнах, зокрема у Сенегалі, забезпечувався включенням племінної ієрархії у соціальне тіло⁹⁶.

У Нігерії і в колоніальний час зберігалася традиція здійснення влади на місцях вождями, особливо на півночі країни, де не було виборних органів. Сила цієї традиції зберігалася у Нігерії і в часи першої республіки (1960–1966 рр.), що проявлялося, приміром, на півночі країни тим, що більшість населення голосувала за місцевих емірів та інших феодалів, а меншість – за вихідців з півдня, які закликали до звільнення від феодальних порядків. У ті роки багато провінційних чиновників за традицією корилися місцевим вождям тих племен, з яких чиновники вийшли. Тим більше вождями освячувалась і спрямовувалась участь у політичному процесі етнічних спільнот у цілому⁹⁷.

Навіть у тих колоніях, де були виборні органи, фактично владарювали вожді. Їхнє владарювання було зумовлене не лише згодою колоніальної адміністрації, а й силою саме етнічної традиції, як це показував приклад вождя племені *мосі* у Верхній Вольті, який збирав данину від одноплемінців не тільки у країні свого

⁹⁶Див. у: Садовская Л. М. Власть и оппозиция в африканском обществе (на примере Сенегала и Кот-д'Ивуара). Москва : Институт Африки РАН, 2017. С. 13–17.

⁹⁷Глушенко Е. А. Особенности политической культуры. *Нигерия: власть и политика. Сборник статей*. Москва : Наука, Главное издательство восточной литературы, 1988. С. 211–221.

перебування, а й від тих, хто мешкав з іншого боку кордонів, встановлених колоніальними державами⁹⁸.

В етнічній психології африканських народів сакралізація вождя була невід'ємною від комплексу патерналістського очікування гарантій особистого захисту, розв'язання соціально-економічних та інших проблем. Відомий випадок кінця 1950-х років, коли одного із вождів народу *йоруба* в Нігерії було звинувачено земляками у тому, що він використовував прибуток не для розподілу серед громади, а для нових інвестицій⁹⁹. Звичка до того, щоб згори вирішувались усі життєві проблеми, і насамперед соціальні, стала одним із головних чинників політичної орієнтації, політичного вибору і політичної поведінки населення майже на всьому африканському просторі.

Традиціоналізм в ідеологіях модернізації

Звісно, говорячи про "населення в цілому", не можна ігнорувати факт його соціальної диференціації, яка зумовила диференціацію політичної поведінки і соціально-культурної психології. Коли йдеться про політичні орієнтації африканців у моменти вибору суспільно-політичних моделей, необхідно чітко уявляти, яка соціальна група і в якій ситуації виявляє свої політичні і культурні уподобання. З одного боку, навряд чи можна заперечувати, що "хоча влада колоніальної імперії була обмеженою у часі, її наслідки залишаються значимими й до сьогодні... Колонізація змінила рівень і завдання соціального змагання, встановлюючи або узаконюючи капіталістичні відносини, а значить і установи, юридичні права приватної власності, їхнє ставлення до суспільного сектору, поширилися нові знання, держава-нація стала основою політичних зіткнень і всі зацікавлені території включалися у зовсім інші схеми"¹⁰⁰.

⁹⁸Африка в мировой истории и политике. Москва : Издательство "Международные отношения", 1965. С. 141–142.

⁹⁹Глущенко Е. А. Особенности политической культуры. *Нигерия: власть и политика. Сборник статей*. Москва : Наука. Главное издательство восточной литературы, 1988. С. 218

¹⁰⁰Бейар Ж.-Ф., Бертран Р. О каком "колониальном наследии" речь? URL : https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/0901_Bayart-Bertrand-RUS.rtf.pdf

Колоніальне правління створило прошарок, культурно орієнтований на Захід. Силу цієї культурної орієнтації висловив у середині 1980-х рр. івуарійський співак Альфа Блонді*: "Ми культурний казан, культурні мутанти, яких Захід створив, а тепер дивується. Вони прийшли і сказали нам: "Ми будемо вас колонізувати. Скидайте пов'язки і листя зі стегон. Візьміть тергаль, джинси, стиль *gauban*". А потім на півдорозі вони схаменулися: "Це надто дорого виходить, ви незалежні". Це було б надто просто. Ми не хочемо такої незалежності. Ми хочемо, щоб це співробітництво, яке так добре починалося, продовжувалося. Ти знаєш, що ти приречений мене визнати, ти не можеш звати мене байстрюком, я плід твоєї культури. Я – тепер проєкція тебе. Білі не повинні піти. Той, хто мене завоював, вклав у мої уста свою мову, не має так помилятися. Я не можу йому цього дозволити"¹⁰¹.

У той же час, серед проєвропейських освічених африканців культурні уподобання були поставлені у підпорядкування соціально-економічним і політичним інтересам своїх країн. Головним з них було подолання відсталості, а умовою подолання був вихід із колоніальної залежності. Прошарок, що був культурно проєвропейським, а політично не європейським, виступав рушійною силою антиколоніальних рухів, а після здобуття незалежності став автором стратегій національного розвитку.

Мобілізаторами антиколоніальних настроїв була обіцяна народам перспектива жити не гірше за колонізаторів. Зрозуміло, щоб досягти європейського рівня життя, африканським народам належало повторити, до того ж у прискореному темпоритмі, європейський шлях капіталістичного розвитку з усіма його не тільки здобутками, а й вадами, що їх породжували ринкова конкуренція і потреба у соціальному самообмеженні заради первісного нагромадження капіталу. І тут новоявлені лідери потрапили в етнокультурну пастку. Для мобілізації народів на реалізацію стратегій розвитку їм належало тримати у своїх руках владу, аби

*Ім'я при народженні – Сейду Конє.

¹⁰¹ Див. у: Бейар Ж.-Ф., Бертран Р. О каком "колониальном наследии" речь?
URL : https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/0901_Bayart-Bertrand-RUS.rtf.pdf

мати вагомий політичний вплив і важелі управління економікою і соціальною сферою. А здобуття політичної лояльності населення було б неможливим, якщо відверто закликати африканців до відмови від їхніх традиційних моделей соціальних стосунків, що було необхідним для економічний прориву, який потребував запровадження принципів конкуренції, певної соціальної жорсткості, до чого африканці були не готовими .

Антиколоніальні рухи були націоналістичними, і хоча практично усі субсахарські країни були поліетнічними і термін "нація" щодо їхнього населення мав би застосовуватися у сенсі спільного громадянства, тим не менше цей націоналізм був переважно етнічним: по-перше, тому що хоча антиколоніальним рухом об'єднувалося населення колоніальних територій, але само-організовувалося воно як сукупність саме етнічних спільнот як цілісних акторів, а не просто як сукупність їх окремих представників, а по-друге, тому, що кожен з цих акторів був орієнтований на свій етнічний ідеал і у всіх етноспільнотах цей ідеал мав багато спільного з ідеалами комуналізму і колективізму.

Про домінування у психології рядових африканців емпатії над індивідуалістичним егоїзмом свідчив експеримент, проведений серед школярів народу зулу. Південно-Африканська Республіка, у якій живе цей народ, уже давно має розвинуту систему капіталістичних відносин, і, відповідно, зулуси інкорпоровані в неї, а значить – мали б засвоїти її цінності. Експеримент показав інше. Коли експериментатор поставив перед дітьми на відстані корзину з фруктами і пообіцяв, що вона уся дістанеться тому, хто добіжить до неї першим, то діти взялися за руки і одночасно добігли до цілі, після чого почали разом ласувати вмістом корзини. На запитання експериментатора, чому жоден не захотів вибороти собі весь приз, всі як один відповіли одним коротким словом: "Убунту". Серед народів зулу і *коса* воно означає людяність, увагу, емпатію щодо інших. Кейптаунський архієпископ Десмон Туту пояснював його так: людина з психологією Убунту відкрита і доступна для інших, не бачить для себе небезпеки в тому, що інші талановиті й добрі, оскільки він твердо впевнений у собі, розуміючи, що є частиною більшого цілого, і, навпаки, людина Убунту пригнічена, коли інших ображають або принижують, катують або пригнічують. Відповідаючи словами "Убунту" на запитання експериментатора зулуські діти дали йому зрозуміти, що "жоден з нас не може бути щасливим, якщо інші будуть сумні" (Див. у: Емельянов А. Л. Социалистические ориентации в странах Африки и исторический опыт. *Новая и новейшая история*. 2017. № 11. С. 100–107; Убунту (філософія). *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>).

Сукупність названих обставин проявилася у запропонованих лідерами незалежних держав доктринах національного розвитку. Ключовим питанням для них було: якій суспільно-політичній системі віддати перевагу – капіталістичній чи соціалістичній?

Ще до початку процесу деколонізації, на Другому конгресі діячів африканської культури, який проходив у Римі у 1959 р., були поставлені на обговорення питання про традиційну африканську концепцію демократії, про її нові форми, які б враховували і світову політичну практику, і традиційні концепції¹⁰². Капіталістична система у повному вигляді була неприйнятною як першопричина колоніального гноблення, як втілення соціальної нерівності. Для африканських народів, соціальним ідеалом яких була рівність у розподілі і споживанні, духовно ближчим був соціалізм. Але багатьох, насамперед модернізований прошарок, насторожувало, що економіка соціалістичного світу суттєво поступалася західній капіталістичній економіці, а відтак викликало сумніви, що у разі впровадження на африканський ґрунт вона дасть необхідні ресурси для забезпечення рівня соціального добробуту, що його популістськи обіцяли лідери деколонізації і на який сподівалися самі маси. Упередженість викликав і атеїзм, що нав'язувався соціалістичними режимами. Крім того, протягом колоніальних часів сформувалася своя африканська буржуазія, яка набула помітного політичного впливу і при цьому побоювалася соціалістичної практики націоналізації виробництва. Підсумковим продуктом роздумів великої групи лідерів антиколоніального руху стали доктрини національного розвитку, яких об'єднано умовною назвою "африканський соціалізм".

У загальному вигляді у доктрині "африканського соціалізму" можна виділити ключові позиції, присутні у кожному з його національних версій. Насамперед, це ідея безкласовості африканського суспільства, домінування в ньому колективізму. Напередодні і в перші роки незалежності домінувала тенденція романтичної,

¹⁰² Политические партии Африки. Москва : Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1970. С. 33.

неонародницької ідеалізації общини як нібито ефективної і навіть єдиної можливої основи для соціалістичних перетворень¹⁰³.

У цій своїй частині "африканський соціалізм" нагадував ленінську концепцію переходу до соціалістичних відносин з опорою на модель, представлену сільською общиною.

Свого часу на запитання, чи можуть елементи архаїчного колективізму стати своєрідним будівельним матеріалом у процесі некапіталістичного розвитку відсталого села, перетворення його у соціалістичному напрямі, засновники марксизму давали в цілому позитивну відповідь¹⁰⁴. У середині ХХ століття вже теоретики "африканського соціалізму" доводили можливість поєднати індустріальне виробництво з традиціями сільського колективізму у вигляді моделі, яка б включала і приватний бізнес, і державне регулювання економіки.

На розвиток африканської політичної філософії часів деколонізації великий вплив справляли думки одного з ідеологів алжирського антиколоніального руху Франца Фанона, зокрема про селянство як гегемона у національно-визвольній боротьбі, хоча і під проводом революційної інтелігенції як революційного авангарду, про демократичну ініціативу селянських мас, про безперспективність національної буржуазії, про шкідливість "навздогінної модернізації" і суспільної трансформації за європейським зразком¹⁰⁵.

Теоретики "африканського соціалізму" були затиснуті між двома підходами до оцінки доколоніальної культурної спадщини африканських етноспільнот. З одного боку, європейська освіченість багатьох з них штовхала до критичного погляду на традиційний спосіб життя. Але повністю відкинути традиціоналізм вони не наважувалися. До етнічних витоків "африканського соціалізму" апелював, наприклад, лідер Гвінеї, яка однією з перших здобула незалежність, Секу Туре. Він стверджував, що оскільки до

¹⁰³ Политические партии Африки. Москва : Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1970. С. 82.

¹⁰⁴ Ходос В. Г. Идеиные течения народнического типа в развивающихся странах. Изд. 2-е. Москва : ЛЕНАНД, 2021. С. 243.

¹⁰⁵ Ходос В. Г. Идеиные течения народнического типа в развивающихся странах. Изд. 2-е. Москва: ЛЕНАНД, 2021. С. 162–164.

незалежності колонізатори виявили нездатність створити у країні класові антагонізми саме через те, що тут приватна власність ледве існувала, то "африканізація марксизму" мала спиратися на передбачувану солідарність докапіталістичного кастового суспільства¹⁰⁶. В той же час, в ідейних поглядах Туре відзначають при абсолютній апології "народу як цілості" також і абсолютизацію класових аспектів моралі, поєднання культу традицій з їх запереченням на практиці¹⁰⁷.

Певна роздвоєність у ставленні до архаїчної традиції була притаманна і ганьському лідеру Нкрумі, який на початку постколоніальної ери мав загальноафриканську харизму і часто сприймався символом вільної Африки¹⁰⁸. Його система поглядів полягала в апології "сумлінності", або, як він сам називав, "коншенсизму", під яким він розумів врахування реального стану африканської свідомості для досягнення суспільного прогресу без конфлікту всередині неї¹⁰⁹. Пояснюючи основні положення своєї доктрини, він застерігав від того, аби вважати традиційне африканське суспільство соціально однорідним, просякнутим духом гуманізму і, відповідно, ностальгувати за ним. Для того, аби уникнути фетишизації доколоніального суспільства, Нкрума нагадував про такі явища в середині нього, як зародження феодалізму з його соціальною ієрархією, а з другого боку, збереження в ньому рудиментів рабовласництва, яке певний час стимулювалося і європейцями. Доколоніальний період не був "Золотим віком" і, тим більше, не нагадував рай.

З одного боку, він вірив у природний потяг африканців до соціалістичної організації життя. Психологічні витоки соціалістичних прагнень він бачив у комуналізмі (общинності), який був принципом організації африканських суспільств у різні історичні

¹⁰⁶African Socialism, African Socialists. URL: <https://science.jrank.org/pages/11301/Socialisms-African-African-Socialists.html>

¹⁰⁷Ходос В. Г. Идейные течения народнического типа в развивающихся странах. Изд. 2-е. Москва: ЛЕНАНД, 2021. С. 179.

¹⁰⁸Кваме Нкрума: "Ещё раз об африканском социализме". 1967 г. URL: <http://doc20vek.ru/node/4201>

періоди. Що пропонувалося взяти із комуналістського суспільства? Досягнення достатку кожним, незалежно від способів його здобуття, як запоруки добробуту усього колективу. Далі – гуманізм, який гармонізує матеріальні прагнення індивіда з добробутом колективу. Нарешті, людські цінності як головне багатство традиційного африканського суспільства, його егалітаризм, який задавав гуманістичний імпульс. Кваме Нкрума свою апеляцію до комуналістських цінностей називав філософським підходом, чим увільняв свою доктрину від можливих звинувачень у етнографізмі. Він і справді був далеким від того, щоб утверджувати комуналізм у його фольклорній формі, і заявляв: "Вихід не в тому, щоб нанівець викинути із себе вплив ісламу і європейського колоніалізму у безплідній спробі відтворити минуле, яке неможливо воскресити. Вихід тільки у тому, щоб рухатися уперед, до більш досконалих і гармонійних форм суспільного устрою, коли квінтесенція гуманістичних цінностей знову буде затребуваною у сучасному контексті розвитку"¹¹⁰. Нкруму не збентежили і зауваження анонімного критика його соціалістичного ідеалізму, який писав: "Селянин, на якому лежить увесь тягар виробництва продовольства, не відгукнеться на аграрну реформу. Він не стане боротися за землю, якої має доволі. Але він буде вітати адміністративну реформу на рівні клану, племені. Очевидно, що основна суперечність перебуває на рівні відносин між племінною бюрократією і сільськогосподарськими виробниками"¹¹¹.

У центрі концепції Нкруми була ідея, що оскільки запровадження капіталістичного ринку було б продовженням колоніальних порядків, то у разі слабкості африканських підприємців головною рушійною силою розвитку має бути держава, яка забезпечить соціалістичне будівництво як відродження гуманістичних і егалітарних принципів африканського суспільства: "Ідея відначальної цінності людини покладає на нас обов'язки

¹¹⁰Кваме Нкрума: "Ещё раз об африканском социализме". 1967 г. URL: <http://doc20vek.ru/node/4201>

¹¹¹Цит. за: Политические партии Африки. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1970. С. 84.

соціалістичного ладу. Ця теоретична основа виражала себе на рівні суспільства у таких інститутах, як клан, підкреслюючи відначальну рівність усіх і відповідальність усіх за одного. У суспільстві такого типу було неможливе виникнення класів у розумінні Марксом. Під класами марксистського типу я розумію ті, що існують у суспільстві з горизонтальним соціальним розшаруванням. Там класи так пов'язані між собою, що між ними існує диспропорція в економічній і політичній владі. У такому суспільстві існують розчавлені, розтоптані експлуатацією маси. У цьому сенсі в традиційному африканському суспільстві не існувало класів"¹¹².

Уявлення Нкруми про характер подальшого руху відображали і його європейську культурну орієнтацію, і його сподівання на комуналістський традиціоналізм як підґрунтя соціалізму. Суть його позиції було викладено у записці, що була підготовлена для його зустрічі із заступником державного секретаря США Аверелла Гаррімана у 1964 р., під час якої він мав сказати представнику західного світу: "З комуністами нас об'єднує соціалізм і антиімперіалізм, і тому ми йдемо з ними разом на багатьох шляхах... З іншого боку, у нас існують економічні, культурні, інтелектуальні і духовні зв'язки з Заходом, які відсутні у Сході. Тому з низки питань ми на боці Заходу". Зрозуміло, що він був проти поширення у ганському суспільстві цінностей, які були би згубними для африканської культурної традиції"¹¹³.

Реалізація версії "африканського соціалізму", коли б комуналістський гуманізм поєднувався з економічним раціоналізмом, потребувала певних еволюцій у психології африканців. На думку, приміром, сенегальського постколоніального лідера Сенгора основою такої еволюції міг бути негрітюд – концепція про унікальність моделі культурних, економічних і соціально-політичних цінностей, укорінених у негро-африканському світі. Сукупність цих цінностей виводилася ним із комуналістської

¹¹²Цит. за: Политические партии Африки. Москва : Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1970. С. 77–78.

¹¹³Див. у : Размыслов С. С. Политическая деятельность и политический портрет Кваме Нкрумы. URL: www.gramota.net/materials/3/2015/2-2/43.html

сутності африканського суспільства, у якому "група має пріоритет стосовно до індивідуума". При цьому сам "мікрокосм" спільноти включає "всіх людей, живих і мертвих, які підтверджують спільного предка". В антропологічному сенсі – це клан, який культивує смисл соціальних прав і обов'язків. При цьому африканці потребують власної автономії як підтвердження свого буття. Сенгор розглядав негро-африканське як динамічну цілісність, в яку входять Бог, людина, тварина, природні і соціальні явища. Тому, вважав він, негро-африканець співпричетний світові і гармонує з ним. Він стверджував, що різні "способи знання" або "форми думки" визначено психофізіологією кожної раси і даром їхніх мов.

Африканська психологія, вважав Сенгор, полягала у системі взаємної турботи і підтримки, що забезпечувало індивіду розумне благополуччя, особливості цієї системи полягали в об'єднанні власності індивіда і клану, так що "колективістське" африканське суспільство є від початку "соціалістичним". За Сенгором, настав час застосувати цей "древній соціалізм" у сучасних соціальних і політичних реаліях¹¹⁴.

Незважаючи на відвертий "етнографізм" сенгорової доктрини, вона приваблювала й інших теоретиків "африканського соціалізму" уявленою простотою пояснення, чому африканці легко сприймуть соціалістичний лад. Принаймні Нкрума, який не хотів бути критикованим за етнографізм своїх поглядів, тим не менше підкреслював значимість слів Сенгора, що Африка – це особливий світ відчуттів, що африканець не може цього пояснити, бо він так "живе", що "ми судимо про негро-африканця за його контактами з Іншим: Богом, людиною, твариною, деревом або каменем, природним або соціальним явищем. На відміну від класичного європейця, негро-африканець не відокремлює себе від об'єкта, він не віддаляється від нього, не дивиться на нього відсторонено, як на предмет вивчення. Він ніби сканує об'єкт на відстані, після чого обережно бере його трепетливого у руки, вдихає його запах. Негро-

¹¹⁴История философии XX века. Современная зарубежная философия: учебник и практикум для академического бакалаврата / под. ред. А. С. Колесникова. Москва : Издательство "Юрайт", 2016. С. 267–268.

африканець схожий на триденного шовковичного хробака, у якого з'являється апетит, він керується тільки відчуттями... Негро-африканець такою мірою співчуває Іншому, що відмовляється від своєї індивідуальності, аби злитися з Іншим, померти і народитися в Іншому. Він не асимілює, він піддається асиміляції, живе в симбіозі"¹¹⁵.

За висновком дослідника народницьких течій у країнах, що розвиваються, В. Ходоса, "є достатньо підстав віднести ідеологію і політику "сенегальського соціалізму до правопопулістських течій. Невідповідність між ідеологією і політикою тут відносна, вона не пояснюється прямим ідеологічним камуфляжем. Внутрішня логіка ідеології підштовхувала сенегальських лідерів (особливо на ранньому етапі діяльності) до розгортання основних ліній популістського * мислення (селянофільство, опора на традиції, критика капіталізму, прагнення до "кооперативного соціалізму" та ін.). Разом з тим через низку обставин у поглядах сенегальських ідеологів були вельми сильними буржуазні тенденції (які так чи інакше властиві будь-якій популістській течії). З часом ці тенденції, причому у реформістському обрамленні, усе більш брали гору над популістським егалітаризмом і "селянським соціалізмом"¹¹⁶.

Одна з найвідоміших концепцій "африканського соціалізму" – проект суспільства за назвою "Уджамаа" авторства танзанійського лідера Джуліуса Ньерере. Мовою суахілі слово "Уджамаа" означає "велика сім'я", чим танзанійці заохочували до комуналістського принципу організації суспільного життя. Хоча назвою доктрини "Уджамаа" Ньерере мав намір відсторонитися від "класичного" соціалізму, але весь зміст його доктрини був просякнутий соціалістичною ідеєю. Власне, термін "соціалізм" постійно був присутній у державних і політичних текстах у країні, але, звісно, мав

¹¹⁵Цит. за: Кваме Нкрума: "Ещё раз об африканском социализме". 1967 г. URL: <http://doc20vek.ru/node/4201>

*У контексті наведеної оцінки термін "популізм" застосовується не у розхожому розумінні – як роздавання нездійснених обіцянок, а як ідеологічна течія, орієнтована на захист і забезпечення інтересів широких народних мас.

¹¹⁶Ходос В. Г. Идеиные течения народнического типа в развивающихся странах. Изд. 2-е. Москва: ЛЕНАНД, 2021. С. 198.

розумітися як специфічний африканський. У повному вигляді концепція "Уджамаа" була викладена у 1967 р. в Арушській декларації політичної партії Африканський національний союз Танганьїки. Концепція стала основою ідеології Революційної партії (Чама Ча Манінкузі), утвореної у 1977 р. на базі АНСТ і Занзібарської Партії Афро-Ширазі.

Загальний зміст Арушської декларації корелює з "класичними" соціалістичними програмами. У ній проголошуються рівність прав людей, основні демократичні свободи, соціальні права громадян, їхнє спільне право на природні ресурси, державний контроль над виробництвом. Суспільно-політична модель, на досягнення якої була орієнтована декларація, мала бути заснованою на недопущенні експлуатації, добробуті усіх громадян, подоланні бідності, невігластва і хвороб, рівності можливостей людей, на колективній власності на засоби виробництва тощо. Арушська декларація стала першим документом, який відтворював основні принципи розвитку країни соціалістичним шляхом. Саме в Арушській декларації вперше були сформульовані основи соціалізму "Уджамаа" – концепції, з якою на довгі роки стали асоціюватися і Танзанія, і сам Ньєрере. Він, будучи прихильником марксизму, при цьому розраховував на африканську самобутність, на такі характерні для Африканського континенту форми суспільної організації, які виключають капіталістичний шлях розвитку і прекрасно укладаються в рамки соціалістичної моделі. Соціалізм "Уджамаа" мав являти собою громадський або колективістський соціалізм, до якого мав би бути адаптованим традиційний уклад африканської сільської громади з її взаємодопомогою і взаємною підтримкою. Концепція "Уджамаа" передбачала модель розвитку суспільства, побудованого на вільних аграрних об'єднаннях громад, які визначалися як кооперативи, але які не мали вважатися повним еквівалентом колективним господарствам, зберігаючи традиційні господарські відносини. Декларація закликала до самовіддачі, ощадливості та самозречення.

У загальному вигляді "Уджамаа" зводилася до колективізму, притаманного африканцеві, як вважав Ньєрере, мало не з народження. Тільки повне усвідомлення ідеалів "Уджамаа" має привести до створення обстановки взаємної турботи людей один

про одного, до розуміння необхідності внесення своєї частки праці у загальне виробництво багатства і, відповідно, отримання справедливої частки продукту. Все це, на думку Ньерере, існувало у доколониальний період, і тому потрібне відродження принципів, зруйнованих колоніалізмом^{117; 118; 119}. Не можна обминути і таку складову ідеології Ньерере, як тезу про "переваги відсталості", які полягають у відсутності у традиційних суспільствах класової боротьби, а відтак і у можливості досягнення ними добробуту, уникаючи суспільних конфліктів, на засадах "поваги до людини, національної етики, релігійних цінностей"¹²⁰.

Надія на традиціоналістські цінності як на рушій майбутнього прогресу була присутня і в інших версіях "африканського соціалізму". Одна з них – концепція "замбійського гуманізму" Кенета Каунди, оприлюднена у 1967 р. Концепція вважається прикладом релігійного антропологізму, який визнає подвійну природу людини і прагне запобігти прояву її негативної сторони, її слабкостям силами суспільного оточення¹²¹.

Каунда розумів, що досягнення економічного процвітання – справа не одного покоління. І шлях до процвітання він бачив у поєднанні африканської традиції взаємодопомоги з традиціями як капіталістичними, так і соціалістичними. Тобто, він сподівався задіяти механізми капіталістичної активності у виробництві благ, а з другого боку – соціалістичні принципи розподілу. У симбіозі (своєрідній замбійській "конвергенції") двох систем він бачив, з одного боку, колективне виробництво, а з другого боку, індивідуальне володіння здобутими благами. Така модель вважалася

¹¹⁷Уджамаа. *Матеріал з Вікіпедії – Вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.vvikipedia.com/wiki/Ujamaa>

¹¹⁸Арушська декларація. *Матеріал з Вікіпедії – Вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

¹¹⁹Полонский И. Танзанийский эксперимент. Как Джулиус Ньерере строил "Социализм африканской общины". URL: <https://topwar.ru/98538-tanzaniyskiy-eksperiment-kak-dzhulius-nerere-stroil-socializm-afrikanskoj-obschiny.html>

¹²⁰Ходос В. Г. Идеиные течения народнического типа в развивающихся странах. Изд. 2-е. Москва : ЛЕНАНД, 2021. С. 202–203.

¹²¹Ходос В. Г. Идеиные течения народнического типа в развивающихся странах. Изд. 2-е. Москва : ЛЕНАНД, 2021. С. 180.

запобіжником від руйнування основ традиційного суспільства, насамперед від його розшарування на антагоністичні класи.

З другого боку, виступаючи апологетом колективного виробництва, Каунда при цьому вважав неприпустимим обмежувати приватну ініціативу замбійців, оскільки капіталізм фактично вже утвердився як у господарстві, так і в соціальній, культурній та навіть політичній сферах, і тільки "грошова" економіка зможе ліквідувати злидні. Він пропонував забезпечити створення сприятливих умов для приватнокапіталістичної діяльності африканців шляхом надання державних позик і кредитів, але при цьому поставити надмірне збагачення під контроль зрівняльним розподілом, у чому і буде проявлятися "гуманний" характер суспільства, у центрі якого має бути поставлена людина, а не товарно-грошові відносини між ними. Для цього, вважав він, необхідне обмеження діяльності іноземного капіталу, державне регулювання економіки, протидія появі великих власників, активна підтримка дрібного і середнього підприємництва або "неексплуататорської приватної власності"¹²².

Версія "африканського соціалізму", яку сповідував у Малі антиколоніальний лідер Модібо Кейта, була заснована на релігійному міфі про ісламське минуле, який був подібний до етнічних міфів в інших країнах – з апологетикою соціальних цінностей егалітаризму, які були частиною ісламської духовної традиції¹²³. У 1962 р. відразу після здобуття Малі незалежності провідна партія країни Суданський Союз – Африканське демократичне об'єднання офіційно взяла курс на будівництво у країні суспільства, оснований на "науковому соціалізмі"¹²⁴. Така стратегія

¹²²Емельянов А. Л. Социалистическая ориентация в странах Африки: исторический опыт. *Новая и новейшая история*. 2017. № 1. С. 100–107.

¹²³African Socialism, African Socialists. URL: <https://science.jrank.org/pages/11301/Socialisms-African-African-Socialists.html>

Партія Суданський Союз, як секція міжрегіональної політичної сили Африканське демократичне об'єднання, була утворена в часи, коли територія Малі перебувала у Французькому Судані, і партія зберегла свою назву і після виокремлення Малі у незалежну державу.

¹²⁴Полонский И. План "Товарища Мобибо". Как в Мали строили социализм. URL: <https://topwar.ru/98985-plan-tovarischa-modibo-kak-v-mali-stroili-socializm-i-chem-eto-zakonchilos.html>

була закономірним утіленням ідеологічних засад, у яких морально-ідеалістичні тенденції поєднувалися з активним політичним авангардизмом і революціонаризмом у практиці управління, який проявлявся передчасним усупільненням у сфері виробництва і обігу, надмірною регламентацією дрібної торгівлі¹²⁵.

У цілому можна погодитися з думкою, що негативними і слабкими рисами африканських версій популістських ідейних течій на континенті були ненауковість їх теоретичної основи, елементи еkleктизму, непослідовність, переплетіння раціональних міркувань з довільними твердженнями, глибоких інтуїцій з примітивними спрощеннями, невідповідність між постановкою проблеми і способами її розв'язання¹²⁶.

Сучасні спостереження науковців за розвитком суспільної думки в африканських країнах виявили живучість ідеології афроцентризму, у свою чергу породженої ідеологією негритуду. Висловлюються думки, що повернення до концентрованої версії цих ідеологій – панафриканізму і його втілення поміркованими заходами може стати єдиним засобом стабілізації політичної ситуації на континенті¹²⁷. Нинішні ідеологи афроцентризму, такі як Іннокент Онъевуеньї (Нігерія), Молефі Асанте (США) та інші не тільки реанімують думки про несумісність мислення африканців та європейців, а й розвивають їх у тому напрямі, що, приміром, своїми філософськими досягненнями європейці зобов'язані африканцям, зокрема філософським поглядам ефіопських мислителів: їхні погляди, як вважає, приміром, Онъевуеньї, давні греки запозичили через Єгипет під час його відвідування. Асанте, у свою чергу, наголошує на тій особливості африканського мислення, якою є наявність в африканській культурі категорії "nommo", або творчої сили "слова", яке проявляє себе особливою ораторською майстерністю

¹²⁵Ходос В. Г. Идейные течения народнического типа в развивающихся странах. Изд. 2-е. Москва: ЛЕНАНД, 2021. С. 193.

¹²⁶Ходос В.Г. Идейные течения народнического типа в развивающихся странах. Изд. 2-е. Москва: ЛЕНАНД, 2021. С. 242.

¹²⁷Александр Мишин: "Конфликты в Африке показывают, что в регионе необходима реанимация панафриканизма". URL: <https://commons.com.ua/uk/aleksandr-mishin-konflikty-v-afrike-p/>

африканських політичних діячів, джазовою музикою або особливою роллю барабанів у збереженні історичної традиції¹²⁸.

Своєрідним емоційним продовженням афроцентристського сентименту можна вважати, звісно, зі значним ступенем умовності, появу терміна "афрополіт", який належить американській письменниці гансько-нігерійського походження Тайє Селасі. "Афрополітами" вона називає молодих високоосвічених людей африканського походження, які проживають у різних країнах поза Африкою, але духовно пов'язані з цим континентом. Термін був трансформований у філософію "афрополітизму" працями камерунського вченого і політичного діяча Ашиля Мбембе, який презентує її як сукупність шляхів і способів самоусвідомлення людьми африканського походження свого місця у світі, як метод оповідання про ситуацію на африканському континенті і навіть як проєкт розв'язання проблем африканців, з чим не змогли впоратися традиційні панафриканізм і афроцентризм¹²⁹.

Традиціоналізм і модерність у політичній практиці

Традиціоналістські засади "африканського соціалізму", як сподівалися його теоретики, мали б зміцнити демократію у деколонізованих країнах. Однак реалії політичної трансформації незалежних країн виявилися інакшими. У Гані Нкрума для подолання економічної відсталості, без чого неможливо переконати населення у правильності політичного курсу, вирішив скористатися радянськими моделлю і рецептами з мобілізації суспільства. Однак

¹²⁸Див. у: Александров И. Теория афроцентризма: взгляд из США и Африки. *Материалы XVI Всероссийской школы молодых африканистов. Москва, 28–29 ноября 2017 года. Федеральное агентство научных организаций. Институт Африки Российской Академии наук. Научный совет по проблемам стран Африки РАН.* С. 275–281. URL: https://inafran.ru/sites/default/files/news_file/materialy-xvi_shma.pdf

¹²⁹Див. у: Хохолькова Н. Афрополитизм – новая "практическая философия для Африки". *Материалы XVI Всероссийской школы молодых африканистов. Москва, 28–29 ноября 2017 года. Федеральное агентство научных организаций. Институт Африки Российской Академии наук. Научный совет по проблемам стран Африки РАН.* С. 337–339. URL: https://inafran.ru/sites/default/files/news_file/materialy-xvi_shma.pdf

на практиці це призвело до копіювання командно-адміністративної системи, вади якої синергетично посилювалися збільшенням кількості буржуазії, егоїстичної за своїми цілями і байдужою до потреб знедолених, яких залишалася більшість у країні¹³⁰.

Аналогічним чином Туре у Гвінеї зробив спроби радикальними методами створити прошарок політиків та управлінців, здатних втілити соціалістичну модель. Однак вони були безсилями здійснити економічний стрибок країни, чим було спричинене її розчарування в соціалістичному експерименті. Однак Туре не забажав відмовлятися від нього і вдався до більшої централізації управління, що викликало поглиблення соціально-економічної кризи¹³¹.

У Танзанії Ньерере спробував реалізувати егалітаризм у споживанні за рахунок селянства бюрократичною заміною традиційних сільських господарств селами нового типу – технічно оснащеними і демографічно збільшеними – куди було примусово переселено до дев'яти мільйонів людей. У таких "соціалістичних селах" ("віджіджів'я уджамаа") колективною власністю ставали не тільки земля, а й джерела води, соціальні, культурні, торгові установи тощо. За сподіванням теоретика соціалізму, це мало забезпечити збереження усіх традиційних африканських цінностей. Ньерере характеризував таку "віллагізацію" не самоціллю соціалізму, а тимчасовим тактичним кроком, але і з плином часу переоцінки цього проєкту так і не сталося. Крім "віллагізації", відбулася націоналізація іноземних банків, промислових підприємств і плантацій, а у перспективі на колективістські і кооперативні засади передбачалося перевести всю економіку. Однак у країні, всупереч комуналістській традиції, почав розвиватися приватний сектор, а сама ця традиція у сільськогосподарській сфері гальмувала її модернізацію.

Втілення концепції "Уджамаа" підтримувалося розвитком соціальної сфери за рахунок зменшення витрат на оборону, а також демонстративними антикорупційними кроками: членам правлячої

¹³⁰Див. у: Размыслов С. С. Политическая деятельность и политический портрет Кваме Нкрумы. URL: <https://topwar.ru/98985-plan-tovarischa-modibo-kak-v-mali-stroili-socializm-i-chem-eto-zakonchilos.html>

¹³¹African Socialism, African Socialists. URL: <https://science.jrank.org/pages/11301/Socialisms-African-African-Socialists.html>

партії, до якої належали керівні кадри країни, заборонялося мати більше однієї зарплати, більше одного будинку, заборонялося володіти цінними паперами або акціями компаній, вводилися суттєві обмеження на рівень їхнього особистого споживання, оскільки, на думку Ньерере, члени партії мусили являти собою приклад високої моралі¹³².

Загалом загроза корупції була серйозним викликом для соціалістичної модернізації країни на традиціоналістських засадах, але парадокс полягав у тому, що вона підживлювалася тим самим традиціоналізмом – політичним трайбалізмом, гуртуванням політиків не так на ідеологічній, як на племінній основі. Племінна солідарність та емпатія як механізм захисту від антикорупційних переслідувань були породженням рудиментів традиційного способу життя, на цінності якого розраховував Ньерере. Тим не менше він для подолання корупції повів жорстку боротьбу з трайбалізмом і найкращим засобом вибрав однопартійну систему, але таким чином тільки зміцнив свою особисту владу.

На практиці соціалістичний експеримент породив не економічний і соціальний розвиток, а поширення хабарництва та поборів, чому сприяли державні монополії, утворені після націоналізації економіки. Багато фермерів чинили опір тому, щоб їхні землі і господарства переходили до "соціалістичних сіл", а у 1974 р. масово виступили проти програми колективізації усього сільського господарства країни. Аналогічними були результати втілення і доктрини "замбійського гуманізму"^{133; 134}.

Не справдилися і надії Сенгора у Сенегалі на те, що традиційні африканські гуманістичні цінності витіснять найбільш корозійні цінності, принесені колонізаторами разом із західним індивідуалізмом. Соціалізації виробництва перешкоджала вигода від економічних зв'язків з підприємцями колишньої метрополії,

¹³²Полонский И. Танзанийский эксперимент. Как Джулиус Ньерере строил "социализм африканской общины". URL: <https://topwar.ru/98538-tanzaniyskiy-eksperiment-kak-dzhulius-nerere-stroil-socializm-afrikanskoy-obschiny.html>

¹³³Арушська декларація. *Матеріал з Вікіпедії – Вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

¹³⁴Емельянов А. Л. Социалистическая ориентация в странах Африки: исторический опыт. Новая и новейшая история. 2017. № 1. С. 100–107.

позиція деяких ісламських корпоративних груп, які частково контролювали сенегальський експорт¹³⁵.

Однопартійний соціалізм, де уся повнота влади мала належати одній партії – Суданському Союзу-АДО, став будуватися і в Малі. Мало того, що ця партія у 1964 р. здобула перемогу на виборах до Національних зборів з результатом 99,9% голосів на її підтримку, до її лав довелося увійти практично усьому дорослому населенню країни, оскільки відмовою від вступу людина переводила себе у розряд нелояльних до режиму. Однак форсована соціалізація викликала невдоволення не тільки місцевої буржуазії та племінної аристократії, а й багатьох селян, не згодних з політикою колективізації¹³⁶.

У процесі вибору між капіталістичним і соціалістичним курсом сформувався концепція "третього шляху" – зберігати егалітарність при розподілі суспільного продукту, але отримання цього продукту здійснювати на основі приватної власності, про що доволі зрозуміло сказав кенійський лідер Джомо Кеніата: "Ми вважаємо, що націоналізація не буде слугувати просуванню курсом африканського соціалізму... Ми впевнені, що розвиток африканського бізнесу і промисловості мусить відбуватися без руйнування існуючої структури економіки"¹³⁷

Не набагато кращим був результат тих країн, які відразу зорієнтувалися на модернізацію на основі європейського досвіду, тобто з наголосом не на колективістські, а на індивідуалістські цінності. Як характерний приклад наводиться Кот-д'Івуар, де зусилля по створенню "чужого" африканським традиціям суспільства не принесли успіху так званій "капіталістичній орієнтації". У перші роки незалежності за рахунок мобілізації зовнішніх джерел фінансування і внутрішніх ресурсів там було досягнуто економічного піднесення – "Івуарійське диво". За два десятиліття в

¹³⁵African Socialism, African Socialists. URL: <https://science.jrank.org/pages/11301/Socialisms-African-African-Socialists.html>

¹³⁶Полонский И. План "товарища Модибо". Как в Мали строили социализм. URL: <https://topwar.ru/98985-plan-tovarischa-modibo-kak-v-mali-stroili-socializm-i-chem-eto-zakonchilos.html>

¹³⁷Цит за: Филатова И. И. История Кении в новое и новейшее время. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1985. С. 263.

країні виникла промисловість, вона стала експортувати машини, прилади, обладнання, транспортні засоби. Була створена енергетична база, в тому числі і за рахунок спорудження великих гідроелектростанцій, всі міста отримали водопровід і електрику, мережа автодоріг була кращою в Західній Африці. Країна вийшла на перше місце з виробництва і експорту какао-бобів, на третє – з виробництва кави, стала найбільшим постачальником продуктів тропічного сільського господарства. Однак, залежність від кон'юнктури світового ринку призвела до раптової кризи, яка спровокувала регіональні та етнічні протиріччя, які вилилися у дві громадянські війни¹³⁸.

Наскільки розрахунки на традиціоналізм як на рушій прогресу і демократії були невідповідними цьому завданню, стало зрозуміло для багатьох африканських лідерів під час вирішення питання про адміністративно-територіальний устрій своїх держав, здебільшого мозаїчних в етнотериторіальному відношенні. Загальна африканська культура і спільні африканські цінності існували як певний кабінетний концепт. У реальному житті африканська культура і цінності мали специфічні риси, притаманні кожній окремій етнічній спільноті. Вони могли бути подібними у різних їх носіїв, а могли бути і повністю відмінними. І пріоритетний наголос на них може захочувати етнотериторіальну відособленість заради "збереження традицій", у чому зацікавлена "туземна аристократія", якій місцева культурна і політична автаркія дає шанси на збереження своїх привілеїв.

Інші ризики від надмірного наголосу на традиціоналізм були пов'язані з можливостями використання етнокультурної місцевої специфіки для збереження впливу колишніх метрополій на ті або інші території. Небезпеку від усього цього відразу ж відчув один з найпалкіших промоутерів африканського традиціоналізму Туре, коли постало питання про майбутній територіальний устрій Французької Західної Африки, куди входили території Гвінеї і Французької Екваторіальної Африки. Туре не вдовольняло навіть те, що на цих територіях передбачалося утворення окремих країн.

¹³⁸Емельянов А. Л. Социалистическая ориентация в странах Африки: исторический опыт. *Новая и новейшая история*. 2017. № 1. С. 105–106.

Утворення урядів на цих територіях він вважав "тяжкою шкодою" для унітарної структури колишніх французьких колоніальних володінь: "Цілком очевидно, що це прагнення, яке є природним прагненням імперіалізму, не зникне, поки не зникне сам імперіалізм. Як можна інакше уявити собі можливість панувати над народами, тримати їх у приниженому стані і експлуатувати їхні багатства, як не вжити заходів до того, щоб відокремити одні народи від інших, загострюючи їхні суперечності і зіштовхуючи їх один з одним. Це зроблено для того, аби увічнити колонізацію у формі менш явній, але так само дієвій. Це робиться врешті решт для того, аби як і раніше експлуатувати населення і багатства Африки, які стануть більш доступними завдяки самому факту роздроблення"¹³⁹.

Невдоволення з приводу утворення урядів окремих незалежних країн, на перший погляд алогічне з точки зору деколонізації, можна зрозуміти як побоювання Туре щодо подальшої фрагментації цих країн за етнотериторіальним принципом: "Фактичне матеріальне становище восьми урядів, створених у Французькій Західній Африці, вже призвело до того, що дух федерації почав поступатися місцевому, більш або менш вузькому територіальному духу. З плином часу територіальний сепаратизм може повністю взяти гору на ґрунті такої роздробленості. Ця серйозна небезпека постане з усією своєю очевидністю, якщо врахувати, що ці території, стикаючись з різного роду нестатками і труднощами, мимоволі почнуть тяжіти до держави-колонізатора"¹⁴⁰. Солідарну думку виголошував і ганський лідер Кваме Нкрума: "Насаджування федералізму в незалежних африканських державах має на меті дещо інші (малося на увазі інші від демократії – *О. М.*) фактичні цілі. У цьому випадку колонізатори прагнуть послабити центральну владу, не допустити національної консолідації, захожуючи племінний сепаратизм (трайбалізм), феодальну роздробленість. У цьому вони спираються на реакційних вождів, які бояться втратити свої привілеї

¹³⁹Цит. за: Африка в мировой истории и политике. Москва : Издательство международных отношений, 1965. С. 47, 48.

¹⁴⁰Цит. за: Африка в мировой истории и политике. Москва : Издательство международных отношений, 1965. С. 48.

у централізованій державі. Крім того, у федеративній державі значно дорожчим стає утримання державного апарату. Колонізатори користуються цим, надаючи у вигляді офіційної "допомоги" свого роду хабар африканському чиновництву"¹⁴¹.

Побоювання Нкруми і Туре справдилися вже відразу з початком деколонізації, зокрема у Конго, де розпочалося протистояння між партіями, які висували федералістські, а по суті – сепаратистські, програми (Конакат, АБАКО, Конголезький національний рух-Калонжі), і тими партіями, які виступали за унітарний державний устрій (не тільки Національний конголезький рух під проводом Патріса Лумумби, а й сформована на території провінції Катанга, де орудували сепаратисти, партія БАЛУБАКАТ)¹⁴².

Закономірно, що протиотрутою від етнотериторіальної фрагментації новоутворених держав було обрано принцип унітарності їх адміністративно-територіального устрою. Секу Туре прямо оголосив по радіо свою позицію в цьому питанні: "В наших Національних зборах не може йтися про те, щоб зараховувати себе до певного кола або представляти інтереси певної місцевості. Віднині основою для обрання депутата не можуть бути належність до раси, племені або регіональні інтереси. Таким чином, усі, хто матиме почесне право виступати й діяти від імені усієї нації, будуть уповноваженими усієї нації"¹⁴³.

Федералістська ідея була присутня в деяких африканських країнах, але серед деколонізованих країн знайшла фактичне втілення тільки у Нігерії та Південно-Африканській Республіці, а федералізм у Сомалі та Конго має формальний характер. Причини такого стану справ із внутрішньодержавним (intra-state) федералізмом всебічно і ґрунтовно розглянуті у статті Майкла

¹⁴¹Цит. за: Африка в мировой истории и политике. Москва : Издательство "Международные отношения", 1965. С. 115.

¹⁴²Политические партии Африки. Москва : Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1970. С. 258.

¹⁴³Цит. за: Африка в мировой истории и политике. Москва : Издательство "Международные отношения", 1965. С. 104.

*В Африці були і спроби міждержавної (intra-state) федералізації, але вони виявилися безуспішними.

Берджеса¹⁴⁴. Одна з ключових думок Берджеса, що внутрішній федералізм міг би бути формою вирішення конфлікту між єдністю і різноманітністю, але в Африці він не часто ув'язувався з ліберально-демократичними концепціями місцевого автономного самоврядування і в основному застосовувався як спосіб запобігання гегемонії однієї етнічної спільноти над іншими. Однак в Африці протидія гегемонії тих або інших етнічних спільнот здійснювалася не тільки легітимацією принципу державної унітарності, а й шляхом монополізації влади заради гарантування виживання державності як такої.

Найпоспідовніше принцип однопартійного правління проводився у країнах соціалістичної орієнтації, які брали за взірець радянську систему здійснення державної влади. Аналогічною радянській була і риторика африканських соціалістів, зокрема Туре: "Диктатура народу – це здійснення волі народу, яку проводить у Гвінеї ДПП, забезпечуючи керівну роль партії над усіма іншими націоналістичними організаціями. Диктатура – це концентрація усієї і всілякої влади, яка перебуває в умовах народного і демократичного режиму в руках народу. Вона означає, таким чином, що воля сукупності народу, яка виражається партією, повинна бути утверджена аж до перемоги, тобто аж до встановлення соціального ладу, який відповідає прагненням народу". Ще відвертіше висловився член політбюро правлячої у Тунісі Соціалістичної достурівської партії Ахмед бен Салах: "Однопартійна система потрібна Африці"¹⁴⁵. Відповідно до концепції, що однопартійна держава найкраще підходить для виконання завдань з розбудови нації та розвитку країни після здобуття незалежності, малійський лідер Кейта негайно перейшов до оголошення партії Суданський Союз-АДО єдиною партією у державі* і почав проводити соціалістичну політику, засновану на широкій націоналізації¹⁴⁶.

¹⁴⁴Берджес М. Федерализм в Африке: о взаимоотношении культурного разнообразия, развития и демократии. *Неприкосновенный запас*. 2020. № 5. С. 87–112.

¹⁴⁵Див. у: Некапиталистический путь развития стран Африки. Москва : Наука. Главное издательство восточной литературы, 1967. С. 161–162, 156.

*Після військового перевороту 1968 р. партія була розпущена, а після повернення країни у 1992 р. до демократії відновила свою діяльність.

¹⁴⁶African Socialism, African Socialists.
URL: <https://science.jrank.org/pages/11301/Socialisms-African-African-Socialists.html>

Утім, відмова від демократії або зведення її до зовнішніх процедур стали нормою і в багатьох країнах несоціалістичної орієнтації. Вже у "Рік Африки" французький дослідник Ж. Буайон на прикладі Гани відзначив тяжіння африканського суспільства до тоталітаризму і визначив причини такої тенденції. Насамперед, він привертав увагу до інерції традиційного суспільства, яке залишало у свідомості африканців глибокі сліди. Саме вона гальмує розвиток демократії, яка для африканців менше значуща, ніж племінні зв'язки. Демократія, як її розуміють на Заході, – зауважував Ж. Буайон, – здатна народитися тільки у конфліктах, у боротьбі. Племінна ж організація, особливо у сільській місцевості, відрізняється майже повною відсутністю диференціації. Племінна община є одночасно і економічною, і соціальною, і політичною, і релігійною одиницею. Вона – усе, бо нічого не може бути поза неї; вождь поєднує у своїх руках усі види влади. Розвиток демократичних ідей та інститутів передбачає виникнення соціальної верхівки, яку ще належить створити; надії, які поклалися на конфлікт між вождями і освіченою сільською меншістю, далеко не справдилися. Верхівка – економічна або інтелектуальна – панує у політичному житті. Але місце, яке вона посідає у країні, ще дуже обмежене.

Якщо африканець іде із племені, він ще не набуває суто індивідуалістичних рис. Тією мірою, якою партія замінює плем'я, окрема людина ставиться до партії так само, як вона ставилася до племені, і має до політичних керівників ті самі почуття, які має до глави сім'ї, села або роду. Він має повагу, майже релігійну, до тих, хто вище за нього становищем, а це говорить про не уповні демократичний спосіб мислення. Довіра, з якою він до них ставиться, інколи навіть повне самозречення перед ними – сила містична і, відповідно, тоталітарна.

Отже, поряд з економічним вивільненням зі злиденності і політичним звільненням від англійського гніту необхідно завоювати третю свободу, ще більш важливу, бо вона дозволить вирішити проблеми, що їх ставлять дві перші форми визволення. Ця свобода – свобода розуму; необхідно, щоб африканці наблизилися до своєї верхівки"¹⁴⁷.

¹⁴⁷Буайон Ж. Гана. Рождение африканского государства / пер. с франц. Москва : Издательство иностранной литературы, 1960. С. 324–325.

Нігерійський журнал "Вест Африка" після чергового військового перевороту у країні у 1985 р. писав, що "практика демократії в особі сучасної моделі політичної системи не відповідає нашим основоположним інтересам. Або наші політики ще недостатньо зрілі аби по-справжньому оцінити механізм стримувань і протитива у демократичній системі, або сама система неприйнятна для більшості нігерійців"¹⁴⁸.

І майже через півстоліття після "Року Африки" дослідники політичного життя на континенті відзначали формальність там демократичних процедур, які до того ж часто породжують "демокразію" (democrazy), тобто демобожевілля, замість того, щоб бути умовою стабільності і прискореного розвитку. Тим більше, що етнічний чинник інколи веде до підтримки політиків з кримінальною репутацією або стає засобом забезпечення правителів від масового невдоволення соціально-економічною ситуацією¹⁴⁹.

Невдачі у спробах швидкого подолання економічної відсталості у африканських країнах як соціалістичної, так і капіталістичної орієнтації дають підстави для висновку, що схильність до традиційних форм не дозволяє перестрибнути через обов'язкові етапи економічного зростання. Відданість комуналістським цінностям, насамперед зрівняльному розподілу як втіленню соціальної справедливості, заважає тому, щоб пройти шлях, що його пройшли розвинені країни. Без запровадження ліберальних цінностей, насамперед концепції економічної і соціальної конкуренції, та пріоритету інтересів окремої особистості африканці не зможуть розраховувати на вихід з економічного застою. З другого боку, чим гостріші соціальні кризи, тим частіше африканці шукають притулок від них у етноплемінному комуналізмі, незважаючи на той факт, що саме він залишається одним з головних чинників кризового стану.

¹⁴⁸Цит. за: Лебедева Э. Е. Политическая структура второй республики. *Нигерия: власть и политика. Сборник статей.* Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. С. 44.

¹⁴⁹Див. у: Костелянец С. В. Политическое лидерство в Африке. По страницам зарубежных изданий. *Восток.* 2012. № 4. С. 182–189.

Поліетнічність і державний устрій

Лідери національно-визвольних рухів напередодні деколонізації розуміли необхідність централізованої державної влади. Але однією з перешкод для встановлення такої влади була поліетнічність країн. Підтвердження цьому можна побачити у політичній історії Нігерії – країни, де колонізатори запровадили адміністративну структуру у складі трьох регіонів з домінуванням там різних етнічних спільнот. Північні спільноти були обрані колоніальною адміністрацією як її опора, і під час перепису населення 1952 р. було штучно завищено їх чисельність. Однак і постколоніальні переписи 1962 і 1963 рр. дали аналогічні результати. На Півдні ці результати оголосили сфальсифікованими на тій підставі, що загальнонаціональні дані засвідчували приріст населення по всій країні (порівняно з 1952 р.) на 77%, хоча за неупередженими розрахунками фахівців він не міг бути більше 25–30%. Сіверяни ж, спираючись на офіційні результати, могли претендувати на більшу кількість місць під час розподілу мандатів і посад у центральних органах законодавчої і виконавчої влади, до того ж вони поставили питання про формування адміністрації у своєму регіоні тільки місцевими кадрами¹⁵⁰.

Зрозуміло, що такий розклад сил у державному правлінні викликав упередженість серед населення інших регіонів. Даремними виявилися заклики першого прем'єр-міністра країни Балеви: "Давайте ж будемо працювати усі разом і спробуємо забути наші політичні розбіжності і дріб'язкову трайбалістську підозрливість, з тим щоб разом працювати над створенням єдиної і сильної країни". Заклик був дезавуований його ж орієнтацією на федеративний принцип, утілений у конституцію Першої республіки у вигляді трьохрегіонального територіально-адміністративного устрою Нігерії¹⁵¹. Як і в колоніальні часи, Нігерія мала залишатися

¹⁵⁰История Нигерии в новое и новейшее время. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1981. С. 89–90.

¹⁵¹Див. у: Романов А.И. Проблема единства независимой Нигерии. *Нигерия: прошлое и настоящее. Материалы Нигерийских чтений, состоявшихся 20–22 октября 1980 г. в Москве.* Москва : Наука. Главное издательство восточной литературы, 1981. С. 83, 84.

складеною із трьох областей – Західної з центром в Ібадані, Східної (центр Енугу) і Північної (центр Кадуна). Области були місцями компактного проживання населення найбільших етноспільнот: *йоруба* становили 75% населення Південного Заходу, *ітбо* – близько 70% на Південному Сході, *хауса-фульбе* близько 65% на Півночі. У 1963 р. з'явилася четверта область – Середня Західна. Всього ж у складі 60-мільйонного населення країни було близько 300 етнічних спільнот різної чисельності¹⁵².

Уже перші роки незалежності супроводжувалися накопиченням міжетнічної упередженості, особливо на соціальному ґрунті. Регіональна еліта Півночі, посилаючись на дані переписів, домогалася провідного місця у політичному правлінні. Натомість народи Півдня, особливо *йоруба*, чий середній рівень освіченості був вищим, ніж в інших, а разом з ними *ітбо*, зайняли провідне становище в армії, а також на посадах, які потребували більш високого за середній по країні рівня освіченості і фахової підготовки¹⁵³.

Крім того, відбулася політизація менших етноспільнот. Вони становили на той час близько 13% населення країни, але деякі з них були більшістю в окремих місцевостях. На Середньому Заході меншини виступали проти зневажливого ставлення до них з боку *йоруба*, які опанували місцеву адміністрацію, домогалися більшої уваги до своїх традиційних галузей господарювання. Меншини Сходу обурювалися терором проти них під час виборчих кампаній, меншини Півночі – спробами їх примусової ісламізації. Хоча ця політизація ще не набула масового поширення, але вже у 1966 р. група вихідців із народу *іджо* проголосила створення "Республіки дельти народів Нігеру", – акція, що була придушена центральним урядом¹⁵⁴.

¹⁵²Республіка Біафра. *Матеріали з Вікіпедії – Вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

¹⁵³История Нигерии в новое и новейшее время. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1981. С. 77–78, 232.

¹⁵⁴Глущенко Е. А. Этнические меньшинства и идея целостности Нигерии (1950–1960 годы). *Нигерия: прошлое и настоящее. Материалы Нигерийских чтений, состоявшихся 20–22 октября 1980 г. в Москве*. Москва : Наука. Главное издательство восточной литературы, 1981. С. 87–92.

Нігерія потребувала єдиної сильної центральної влади. Але боротьба за доступ до неї стала не суперництвом програм загальнонаціонального розвитку, а конфліктом за доступ до важелів державного управління і до державних ресурсів між різними соціальними групами, яким значною мірою була притаманна етнічна ідентичність – не завжди і не скрізь, але настільки часто і помітно, що питання створення ефективних загальнонаціональних політичних і економічних інститутів відходило на задній план. Понад те, спроба згори запровадити унітарність країни, яку зробив у 1966 р. Джонсон Іронсі, спричинила такої сили виступи на Півночі, що вони змусили його наступника Якубу Говона відмовитися від задуму свого попередника¹⁵⁵.

Дискусія про адміністративний устрій, розпочата за правління Говона, показала, що ті регіональні економічні проблеми, які стоять на перешкоді централізації влади, мають виразний етнічний компонент, що проявився у позиції північних штатів. Вони погоджувалися із новим адміністративно-територіальним устроєм – розділенням областей на штати і об'єднанням їх у федерацію. Однак спочатку вони домагалися надання штатам права на вихід із федерації, мотивуючи це тим, що "нешодавні події показали безплідність і згубність спроб створити у країні жорстку політичну і адміністративну структуру. Ми надто довго робили вигляд, що між народами нашої країни немає відмінностей. В інтересах нашого майбутнього ми повинні дати чесний аналіз "нігерійського експерименту": ми – народи, які мають між собою мало спільного, зведені разом волею випадку"¹⁵⁶.

Однак раптом на Півночі вирішили, що їхній етнорегіональний економічний і політичний інтерес буде краще забезпечений за сильного центрального уряду, збільшення кількості штатів, утворених за етнолінгвістичним принципом, але без права на

¹⁵⁵Романов А. И. Проблема единства независимой Нигерии. *Нигерия: прошлое и настоящее. Материалы Нигерийских чтений, состоявшихся 20–22 октября 1980 г. в Москве*. Москва : Наука. Главное издательство восточной литературы, 1981. С. 84–85.

¹⁵⁶Див. у: История Нигерии в новое и новейшее время. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1981. С. 134.

відокремлення. Зміна позиції була зумовлена етнорегіональними міркуваннями – запобігти сепаратизму деяких північних штатів, де чисельно переважали місцеві меншини, а також отримувати частку прибутку від східної нафти, що було б неможливим за конфедеративного устрою. Етнотериторіальними міркуваннями була зумовлена і позиція Сходу, де домінували *ітбо* – в разі утворення штатів за етнолінгвістичним принципом ця етноспільнота втратила б контроль за видобутком і продажем нафти, поклади якої хоча і були в штатах її проживання, але за межами території її компактного поселення, тобто там, де вона не могла домінувати в органах місцевої влади¹⁵⁷.

Етнополітичний мотив проявився і з приводу нового перепису населення 1973 р., від якого залежав розподіл влади між нігерійськими штатами. Як зазначалося, за офіційними даними перепису більше половини населення проживало у чотирьох північних штатах. Більш розвинутий християнський Південь оголосив ці дані сфальсифікованими, адже згідно із переписом він мав би менше місць у майбутньому парламенті і меншу частку прибутку від видобутку нафти. Оскільки під час перевірки і справді виявилися маніпуляції з результатами перепису, то їх визнання відклали, а Говон оголосив, що дана ним обіцянка передати у 1976 р. владу цивільним не буде виконана¹⁵⁸. Втім, 29 липня 1975 р. йому довелося залишити посаду внаслідок нового військового перевороту, який привів до влади Мурталу Мухаммеда, вбитого вже після піврічного перебування при владі.

За будь-якого наступного режиму (країна пережила ряд змін цивільних і військових урядів) Нігерія однаково залишалася соціально-економічно занепаюю. Природна рента від продажу нафти ділиться між невеликою групою "великих людей", а 70% населення живуть у бідності. Щоб забезпечити себе від народного обурення, елітні ратне застосовують практику поєднання репресій і субсидій¹⁵⁹.

¹⁵⁷Див. у: История Нигерии в новое и новейшее время. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1981. С. 133–138.

¹⁵⁸Тимофеев А. И. Нигерия: этапы развития. Москва : Знание, 1978. С. 18–19.

*Така форма правління дістала назву "неопатримоніалізм".

¹⁵⁹Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2019. С. 227–228.

Подібні висновки стосовно Нігерії робилися за результатами вивчення усього періоду її постколоніальної політичної історії. Можна навести два з них, які дають загальне уявлення про взаємозв'язок політичних і соціально-економічних інститутів у цій країні, авторства російського дослідника Л. Гевелінга. Перший: "Поряд з формальним механізмом влади нігерійська система суспільного керівництва включає і фактичний (реальний) механізм політичного управління, який виражає насамперед вольові начала влади. Його діяльність не обмежується рамками конституцій, урядових декретів і навіть укорінених політичних традицій; вона передбачає використання усіх можливостей політичного тиску як відкритими, так і закритими каналами з метою централізованого управління суспільством. Фактичний механізм влади – це неформальна система, яка, ховаючись за нормативними установками, прагне створити сприятливі умови для формування правлячої групи, а також панівного (у перспективі) прошарку, реалізувати за допомогою сили, переконування, економічного стимулювання або іншим шляхом їхню волю та інтереси"¹⁶⁰. І другий: "До арсеналу методів реального політичного керівництва входять особиста унія, персональні зв'язки, політична корупція, система комунікацій "патрон-клієнт" і загалом неформальні відносини членів правлячої групи з представниками верхніх ланок офіцерського корпусу, держапарату і технократії, впливовими політичними, громадськими і релігійними діячами, провідними підприємцями і менеджерами, профспілковими лідерами та іншими особами, потенційно спроможними справляти вплив на динаміку політичного процесу. Фактична державна влада зміцнюється в Нігерії завдяки використанню правлячими групами розгалуженої мережі традиційних каналів політичного тиску, наповнених новим змістом. За допомогою механізмів впливу на політичну систему, які давно склалися, сталих етнічних зв'язків та інших видів політичних комунікацій політичне керівництво Нігерії прагне утвердити серед населення

¹⁶⁰Гевелінг Л. В. Механизм политической власти. *Нигерия: власть и политика. Сборник статей.* Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. С. 237–238.

нову систему уявлень про державну владу, а також ціннісні орієнтації, політичні ідеали, норми, стандарти, типи та еталони поведінки, які відповідають інтересам панівного прошарку, що формується"¹⁶¹.

Спадковість соціальної байдужості у колоніальних і постколоніальних інститутах правління спостерігається і у Сьєрра-Леоне, де постколоніальні уряди продовжили запроваджену британцями практику надмірного оподаткування фермерів через збутові організації, але у ще більших масштабах. У політичному колі не припиняв діяти інститут місцевих вождів, через яких здійснювалося, як і в колоніальні часи, управління сільською місцевістю. Перший президент країни у 1971–1985 рр. (до того у 1968–1971 рр. прем'єр-міністр) Сіака Стівенс, замість використання для зміцнення центральної влади збройних сил, через недовіру до їхньої лояльності почав скорочувати їх і замінити вірними йому парамілітарними загонами, покладаючись також на апарат спецслужб. Джозеф Момо, який замінив Стівенса на посаді президента, продовжив практику використання влади для власного збагачення, що спричинило у 1991 р. збройний виступ проти нього групи повстанців, а сам виступ дав поштових до громадянської війни, яка тривала до 2002 р. В ході її жодна із політичних сил не виявила здатності досягти повної перемоги, а відтак нехтувала питаннями правопорядку і дозволяла своїм загонам вдаватися до терору і мародерства¹⁶². Однак і повернення по завершенні громадянської війни до демократичних принципів організацій державного правління не привело до поліпшення соціального становища населення, і близько 70% його залишається за межею бідності.

Еталоном несумісності модерних політичних інститутів з місцевою традицією стало Сомалі, де головним авторитетом для людини є не центральний уряд, а клан, до якого вона належить, де збірник ісламських правових норм – шаріат важливіший за конституційно

¹⁶¹Гевелинг Л. В. Механизм политической власти. *Нигерия: власть и политика. Сборник статей.* Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. С. 239–240.

¹⁶²Аджемоглу Д., Робинсон Дж. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства і бідності/ пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2016. С. 324–327.

встановлене право, а відносини між кланами і окремими людьми регулюються неформальними законами, де існує принцип колективної помсти за вбивство одного із членів клану. У сукупності усе це стимулювало хронічний внутрішній конфлікт, і така атмосфера зробила неможливими зарубіжні інвестиції у країну, за допомогою яких можна було б скористатися плодами промислової революції¹⁶³.

Наскільки великою є залежність між політичними та економічними інститутами, показав приклад Зімбабве, яка пізніше за більшість субсахарських країн здобула незалежність. До цього у країні колонізатори створили доволі продуктивний аграрний сектор, і біле населення стояло на чолі політичних інститутів. У прагненні зберегти своє політичне правління, аби користуватися доходами від аграрного сектору, політики, які були нащадками колонізаторів, на чолі з Яном Смітом у 1965 р. проголосили незалежність країни. Оскільки проголошена таким способом незалежність могла законсервувати панування білих, корінне населення розпочало партизанську війну під проводом двох політичних груп – Африканського національного Союзу Зімбабве (лідер – Роберт Мугабе) і Африканського народного Союзу Зімбабве (лідер – Джошуа Нкомо), яка завершилася наданням, починаючи з 1980 р., незалежності цій країні. Коли наприкінці 1980-х рр. Мугабе взяв у свої руки владу і запровадив фактично однопартійну політичну систему, то охоче продовжив життя тим економічним інститутам, що були створені у колоніальні часи – адміністрування цінами, зовнішньою торгівлею, державною промисловістю і збутовими організаціями. Політика Мугабе спричинила гостру соціальну і економічну кризу, поки сам він збагачувався не менше, ніж колонізатори у минулому. Для угамування масового невдоволення диктатор застосовував батіг у вигляді репресій і медяник у вигляді кампаній з експропріації земель білих поселенців¹⁶⁴. Наслідки такого правління виявилися катастрофічними для економіки, і у 2017 р. під тиском військових він відмовився від управління країною.

¹⁶³Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2016. С. 209–210.

¹⁶⁴Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2016. С. 320–323.

Неопатримоніальна політика і "пребендабельна" економіка, які полягають у привласненні купкою еліти природної ренти і розподілі її серед своєї клієнтури¹⁶⁵, настільки широко повторюється у Тропічній Африці, що саме політичні інститути звинувачуються у тому, що вони є цілковитою причиною хронічного соціального занепаду у цій частині світу. Однак, якщо неефективні політичні інститути є причиною неефективних економічних інститутів, то навряд чи у поясненні тенденції у розвитку регіону можна обмежитися констатацією тільки цієї взаємозалежності. Необхідно встановити причину, з якої такі інститути виникли і утвердилися. Найбільш близькою до поверхні є пояснення, що причина полягає в егоїстичних потребах еліти – і колоніальної, і постколоніальної. Однак було б необачним оминати при цьому для колоніального періоду фактор расистської зверхності, а для постколоніального періоду фактор етнічності, який посилював цю причину через традиційні для етнічних спільнот політичні інститути і через психологію самих цих спільнот.

Проблеми правового транзиту

Становлення постколоніальної державності у кожній з африканських країн потребувало унормування правового поля. В цьому сенсі зміст і характер права мав ключове значення для організації суспільного життя. Особливе значення мала здатність африканських народів перейти до правових систем, заснованих на правовій філософії нового часу. Повноцінному здійсненню такого правового транзиту суттєво заважала відданість аграрного за формою господарюванні і, відповідно, общинного за формою соціальної організації населення традиціям своєї правової культури.

Використовуючи цей термін (який семантично тотожний терміну "неопатримоніалізм"), Ф. Фукуяма посилається на його автора Р. Джозефа (Joseph R. Democracy and Prebendal Politics in Nigeria: The Rise and Fall of Second Republic. New York: Cambridge UP, 1987), який описував Нігерію часів Другої республіки 1979–1983 рр.

¹⁶⁵Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2019. С. 227–228.

Традиційна правова культура в Африці ґрунтувалася на звичаях. З одного боку, звичаєве право протягом колоніального переходу еволюціонувало, і ця еволюція, на що звертала увагу російська дослідниця І. Сініцина, дає можливість простежити соціальну історію народу, оскільки правові звичаї дають уявлення про характер соціальних і політичних перетворень, якими вони були породжені, допомагають визначити рівень соціального розвитку суспільства в цілому¹⁶⁶.

Вивчення еволюції правових традицій в Африці показало, що, приміром, англійська система правових норм справляла вплив на місцеві африканські суди в тому сенсі, що під час винесення рішень вони узгоджували їх з принесеною колонізаторами системою, але вже суди вищого рівня, навпаки, будучи створеними згідно з колоніальними зразками, були змушені узгоджувати їх з місцевими правовими традиціями. Результатом цього своєрідного балансу стало утвердження в Африці звичаєвого права¹⁶⁷.

Відмінності правових традицій етнічних спільнот були прямою перешкодою для формування загальнонаціональних правових систем, без яких новоутворені держави постійно мали опинятись перед небезпекою розпаду, адже однією з перших ознак держави є обов'язкове для всіх її громадян законодавство в межах державної території. Попри небезпеки, що їх несуть рудименти традиційного права, воно не тільки застосовується на практиці, а й у ряді випадків закріплюється конституційними нормами. Так, збереження правових традицій вважається запорукою утвердження комуналістських засад у суспільно-політичному житті Танзанії. У Гані не тільки у першій конституції, прийнятій після здобуття незалежності, традиційне право визначалося як одне із джерел нового загальнонаціонального права, але і в наступній конституції 1969 р. утверджувалося, що воно може застосовуватися в окремих місцевих общинах. У законодавстві 1966 р. щодо судочинства визнавалося,

¹⁶⁶Синицина И. Е. Обычай и обычное право в современной Африке. История изучения. Кодексы обычного права. Москва : Наука, 1978. С. 7.

¹⁶⁷Синицина И. Е. Обычай и обычное право в современной Африке. История изучения. Кодексы обычного права. Москва: Наука, 1978. С. 28.

що під час розгляду справ, у яких сторонами виступають особи різної етнічної ідентичності, можуть застосовуватися норми їх традиційного права¹⁶⁸. Ще відвертіше орієнтація на традиційні правові норми була висловлена сомалійською конституцією 1961 року: "...у всіх справах, цивільних і карних, у яких сторони – сомалійці, суд повинен... керуватися звичаєвим правом Сомалі (включно зі звичаєвим правом, заснованим на ісламському праві), оскільки його застосування не суперечить правосуддю, справедливості і совісті або не є не сумісним з писаним правом, яке чинне у Сомалі. Звичаєве право застосовується у справах про шлюб, опіку дітей, у цивільних справах"¹⁶⁹. Історія багатьох країн постколоніальної Африки показала, що інерція місцевих правових традицій проявлялася у характері правових систем не тільки запроваджуваних колоніальними адміністраціями, а й новостворюваних.

Збереження рудиментів традиційної організації суспільно-політичного життя після деколонізації, з одного боку, гальмувало модернізаційний процес в африканських країнах, але, з іншого боку, сприяло збереженню соціальної солідарності на місцевому рівні, запобігаючи протестам, що їх могла би викликати радикальна і швидка зміна правил життя з боку непідготовлених до цього людей. У той же час, поступове входження африканських країн у глобалізаційний процес таїть у собі небезпеку внутрішнього конфлікту у масовій психології між вірою у правильності традицій і необхідністю пристосовуватися до ліберально-демократичної політико-правової філософії, яка шириться планетою. Конфліктом такого роду найчастіше користаються радикали, які намагаються протистояти модернізації, тавруючи її як нібито примусову вестернізацію культурного простору континенту.

¹⁶⁸Синицина И. Е. Обычай и обычное право в современной Африке. История изучения. Кодексы обычного права. Москва: Наука, 1978. С. 46.

¹⁶⁹Синицина И.Е. Обычай и обычное право в современной Африке. История изучения. Кодексы обычного права. Москва: Наука, 1978. С. 47.

РОЗДІЛ 3. ПРИЧИНИ ЗУБОЖІННЯ: ТІЛЬКИ ПОЛІТИЧНЕ ПРАВЛІННЯ, ТІЛЬКИ ЕТНІЧНІСТЬ ЧИ ЇХ НЕГАТИВНА СИНЕРГІЯ?

Мозаїка концептуальних парадигм

Вступаючи на шлях створення своєї незалежної державності, населення африканських країн плекало надії, що самостійне використання наявних у них трудових та природних ресурсів спричинить швидкий економічний злет і зростання соціального рівня – якості життя, норм споживання і т. п. Населення вірило, що новий соціальний рівень буде зіставний із тим, що ним користувалися представники метрополій, проживаючи у колоніях. Однак уже після першого десятиріччя економічної модернізації африканських країн вони мало того, що залишалися аграрними, але і саме сільське господарство залишалося переважно натуральним: на початку 1970-х рр. менше 20% дрібних землеробів займалися товарним виробництвом, а понад 60% вирощували продукти для власного вжитку¹⁷⁰.

У підсумку постколоніального періоду Субсахарська Африка, переживши у різних країнах періоди як піднесення, так і падіння в економічному розвитку, залишилася найменш розвинутим регіоном планети. За показниками 2018 р. частка континенту у світовому ВВП не перевищувала 3%, а у світовому експорті товарів та послуг – 25%¹⁷¹. Із першої тридцятки найбідніших країн світу 14 були африканськими. У п'яти найбідніших з них жили в середньому на суму менше 3 дол. США на день. Середня тривалість життя на південь від Сахари становило 52 роки, що на 13 років менше, ніж у розвинутих країнах¹⁷².

¹⁷⁰Брагинский М. Взаимодействие базиса и надстройки в Тропической Африке. *Азия и Африка сегодня*. 1979. № 4. С. 26.

¹⁷¹Абрамова И. О. Африка в современной модели мироустройства: весомый игрок или аутсайдер? *Контуры глобальных трансформаций*. 2018. Том 11. № 5. С. 8. URL : <https://www.ogt-journal.com/jour/article/view/350/350>

¹⁷²Бурный В. Не отводи глаза от Африки: как живут беднейшие страны мира. URL : <https://commons.com.ua/ru/ne-otvodi-glaza-ot-afriki/>

У соціальних науках питання про причини економічного занепаду дискутуються у парадигмі концепцій, зосереджених на прямій залежності між політикою і економікою. Аналіз найбільш відомих із цих концепцій, проведений російським політологом Р. Пармою¹⁷³, дає доволі широке уявлення про підходи до цієї взаємозалежності, яких дотримуються фахівці з проблем суспільного розвитку.

Насамперед, автор аналізу слушно нагадує, що сама тема про взаємозалежність між політичними умовами і економічними успіхами була порушена в епоху "холодної війни", коли кожен із перших двох світів – соціалістичний і капіталістичний – доводили переваги своїх ідеологічних цінностей і їхній найбільш сприятливий ефект на економічне зростання. У зв'язку з цим варто згадати, що і епоха деколонізації припала на "холодну війну", що не могло не відбитися на політичній і соціальній філософії правлячих еліт у новопосталих державах. Проведений Р. Пармою огляд окремо зосереджується на тому факті, що після краху соціалістичної системи домінування ліберальної політичної думки не призвело у "третьому світі" до процвітання, що змусило багатьох переглянути постулат про пряму залежність економічного розвитку тієї та іншої країни від рівня її демократизованості.*

Зараз концептуальними полюсами можна виділити демократизацію і модернізацію: "У центрі уваги дослідників, які сповідують побудовану на ліберальних цінностях теорію демократизації, виявляється взаємна залежність між просуванням демократії і зростанням добробуту. Прихильники теорії модернізації розглядають взаємну залежність у ракурсі ефективної здатності політичних режимів забезпечити економічний розвиток"¹⁷⁴. У

¹⁷³Парма Р. В. Политические институты и экономический рост: исследования взаимосвязи. *Политическая наука*. 2021. № 2. С. 13–41.

*Увагу до концепцій про відсутність прямої залежності між демократизацією суспільства і його економічним зростанням мабуть можна пояснити політичними умовами, у яких існує російська суспільна наука, – прагненням авторитарного режиму у застійній країні переконати свій народ у безперспективності сподівань, що демократія принесе прогрес у майбутньому.

¹⁷⁴Парма Р. В. Политические институты и экономический рост: исследования взаимосвязи. *Политическая наука*. 2021. № 2. С. 15.

рамках дискусії між представниками названих полюсів сформувалися дві логічні конструкції: демократія або сприяє, або не сприяє економічному зростанню, і, навпаки, економічне зростання або сприяє, або не сприяє демократії¹⁷⁵.

Питання про залежність між демократією і економічним зростанням є частиною більш широкої його постановки – між економічним зростанням і політичними інститутами взагалі. Цей другий ракурс застосовувався по відношенню країн "третього світу" ще у перші роки після деколонізації африканських країн при порівнянні їх з іншими країнами, що обирали стратегії розвитку.

Уже перші роки самостійного існування новостворених постколоніальних держав були позначені розчаруванням їх населення внаслідок відсутності помітного і відчутного прогресу у соціально-економічному становищі. Зміна політичного статусу цих країн і їхні внутрішні суспільно-політичні трансформації не дали очікуваного результату. С. Гантінгтон пояснював цю ситуацію у виданій у 1968 р. праці "Політичний порядок у мінливих суспільствах"¹⁷⁶ неналежним ступенем керування країною, але аж ніяк не формою політичного правління. Головною вадою країн перехідного типу він вважав не брак ресурсів, а недостатню міцність суспільних зв'язків і відсутність ефективної, авторитетної, легітимної державної влади.

Пріоритет, що його С. Гантінгтон надавав саме державному управлінню серед факторів позитивного розвитку, вилився у нього в однакові оцінки і тоталітарних комуністичних, і ліберальних західних країн. Він вважав країни обох світів аналогічними за такими рисами, як міцність суспільних зв'язків, легітимність, організованість, стабільність, високий ступінь народної згоди разом із легітимністю їхніх політичних систем, єдність громадян і лідерів в уявленнях про характер суспільного інтересу і про ті традиції і принципи, на яких базується життя цієї політичної спільноти. В однакових кольорах С. Гантінгтон зображував і тоталітарні, і

¹⁷⁵Парма Р. В. Политические институты и экономический рост: исследования взаимосвязи. *Политическая наука*. 2021. № 2. С. 17.

¹⁷⁶Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2020. С.20–21.

демократичні суспільні інститути – наявність ефективних бюрократій, добре організованих політичних партій, високого ступеня народної участі у суспільних справах, працездатних систем контролю над військовими, широкої участі держави в економіці, процедур передавання влади і врегулювання політичних конфліктів. Завдяки наведеним властивостям уряди у країнах "першого" і "другого" світів можуть мобілізувати суспільства на реалізацію своєї політики, чому сприяє також вертикаль виконавчої влади.

Усього цього, зазначав С. Гантінгтон, позбавлені суспільства в Африці, Азії і Латинській Америці. Там вибори лише кличуть руйнівні і часто реакційні сили, підважують системи політичного правління, влада не здатна підпорядковувати собі громадян, забезпечити порядок як запоруку свободи. Говорячи про такі явища суспільного життя у країнах "третього світу", як загострення економічних і класових конфліктів, масові заворушення, військові перевороти, встановлення деспотій, розмах корупції, неефективність бюрократії, падіння авторитету законодавчих і судових органів, дезінтеграція політичних партій і т. п., С. Гантінгтон пояснював їх як результат швидкої соціальної зміни, швидкої мобілізації нових груп у політичне життя укупі з повільним розвитком політичних інститутів, коли соціальні та економічні зміни розширюють горизонти політичної свідомості, збільшують політичні вимоги, підважують традиційні політичні інститути і авторитети, але темпи політичної організації та інституціоналізації залишаються низькими, наслідком чого стають політична нестабільність і безлад¹⁷⁷.

Роздуми С. Гантінгтона щодо однакової ефективності тоталітарних і демократичних систем в управлінні країнами певною мірою дисонували з позицією західного світу з ключового питання ідеологічного протистояння між сторонами "холодної війни" – про те, яка політична система краще стимулює економічний і соціальний прогрес. Позицію С. Гантінгтона можна зрозуміти як

¹⁷⁷Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2020. С. 24–26.

заперечення переваги будь-якої зі сторін протистояння. Можна припустити, що тут він перебував під впливом популярної на той час теорії конвергенції, яка полягала у передбаченні неминучого набуття соціалістичною і капіталістичною системами взаємної подібності.

Візьмемо головну ідею вченого, що основна причина кризового стану в Африці – відсутність у країнах континенту ефективної системи політичного правління. Переконливість цього пояснення мала б підтверджуватись універсальністю ситуацій, коли міцний політичний режим скрізь у світі забезпечує соціальний прогрес населення. Між тим, неспроможність зовні міцної радянської тоталітарної політичної системи вивести економіку Радянського Союзу зі застійного стану, що спричинило розлад і самої системи, і самого Союзу, змусив уважніше придивитися до сутності взаємозалежності між економікою і політикою. В нинішніх концепціях переважає, як показав аналіз Р. Парми, думка, що розвитку економіки сприяє насамперед демократичне правління, в той час як географічні, культурні або релігійні чинники відіграють другорядну роль. Основна заслуга демократичних інститутів в організації економічного зростання – обмеження зловживань владою, забезпечення прав людини, запровадження ринкових відносин і створення тим самим стабілізуючого ефекту, узгодження соціальних і політичних суперечностей, заохочення інноваційних ініціатив, стимулювання накопичення людського капіталу, регулювання розподілу прибутків, забезпечення економічної свободи і політичної стабільності¹⁷⁸. Інша точка зору, що "демократія не сприяє політичному зростанню", у дечому продовжує Гантінгтонову позитивну оцінку тоталітарної системи за критерієм ефективності здійснення політичної влади. Прихильники цієї точки зору вказують на вади демократії – постійна політична боротьба, повільність у мобілізації ресурсів, наявність хронічного потенціалу нестабільності. Інші концептуальні позиції – "економічне зростання сприяє демократії" і "економічне зростання не сприяє демократії"¹⁷⁹ є фактично альтернативним

¹⁷⁸Парма Р. В. Политические институты и экономический рост: исследования взаимосвязи. *Политическая наука*. 2021. № 2. С. 17–20.

¹⁷⁹Парма Р. В. Политические институты и экономический рост: исследования взаимосвязи. *Политическая наука*. 2021. № 2. С. 21–29.

визнанням залежності між політичним правлінням і розвитком економіки.

Фактору недосконалої політичної й управлінської інституціалізації країн надається пріоритету у багатьох поясненнях африканського економічного і соціального занепаду. Приміром, Ф. Фукуяма вважає, що існує три причини слабкості африканських держав: 1) Колонізатори не передали африканцям досвіду державного управління, а самі африканські народи не мали власних інституцій державного рівня. 2) Особливості фізичної географії регіону – розмежування території тропічними лісами, недостатня судноплавність річок, брак шляхів сполучення давали індивіду широкі можливості уникати владного контролю. 3) Штучність утворення етнічних спільнот зусиллями колонізаторів, які налаштовували одні племінні групи проти інших¹⁸⁰.

Нехтування колонізаторами завданням створення управлінських інститутів на підвладних їм територіях Ф. Фукуяма характеризує як звичайне "недбальство", але не "злий умисел". Це "недбальство" впливало із малоприбутковості африканських колоній, яка породжувала байдужість до питань про їхній політичний устрій: мовляв, колоніальним адміністраціям було зручніше здійснювати "непряме правління" через тубільну аристократію, ніж створювати вертикаль інститутів, здатних контролювати усі суспільні сфери, у т. ч. економічну.

Як наслідок, суспільства зі слабкими державними інститутами пережили занепад тих інститутів, що їх мали від доколоніальних часів, але на їхнє місце не прийшла адекватна заміна у вигляді сучасних інститутів. Звідси й економічна катастрофа, яка спіткала цей регіон через декілька десятиліть після здобуття незалежності¹⁸¹.

Найскладнішим питанням під час розгляду взаємодії політики і економіки є встановлення їх причинної взаємозалежності – економічні умови забезпечують ефективність політичного правління чи, навпаки, ефективно політичне правління забезпечує ефективність

¹⁸⁰Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2019. С. 292–297.

¹⁸¹Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2019. С. 40.

економічної діяльності? Ф. Фукуяма розв'язує цю дилему визнанням, з одного боку, рівнозначності обох чинників, але при цьому визнанням за політико-управлінськими чинниками ролі двигуна цього процесу: "... для успішної модернізації політичні інститути повинні розвиватися паралельно зі зростанням соціального добробуту, соціальними змінами та виникненням нових ідей; такий результат не досягається автоматично як неминучий наслідок в інших аспектах розвитку. Мало того, політичні інститути часто виявляються неодмінними для того, щоб узагалі почалося економічне зростання. Саме їх відсутність ставить хрест на неспроможних або нетривких державах, заганняючи їх у порочне коло конфлікту, насильства і зубожіння.

Перший і найважливіший інститут, якого бракує нетривким або неспроможним державам, – адміністративно ефективна державна влада. Перш ніж державу обмежувати за допомогою закону або демократії, потрібно, щоб вона з'явилася. А щоб вона з'явилася, потрібно, в першу чергу, створити централізовану виконавчу гілку та бюрократичну систему"¹⁸².

Першорядне, якщо не єдине пояснення залежності економіки від ефективності державного управління Ф. Фукуяма ілюструє нігерійським прикладом: "Коріння проблем у розвитку Нігерії лежать в інституційній площині; справді, важко знайти кращий приклад слабких інституцій та поганого урядування, що так міцно тримали би народ у бідності. Для трьох основних категорій політичних інституцій – держави, верховенства права та підзвітності – брак демократії не є основною проблемою країни...

Реальний інституційний дефіцит у Нігерії спостерігається в перших двох категоріях: у ній відсутня сильна, сучасна і дієздатна держава; це стосується й відсутності верховенства права, що забезпечувало би гарантії права власності, безпеку громадян і прозорість господарських операцій"¹⁸³.

¹⁸²Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2019. С. 58.

¹⁸³Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2019. С. 329.

Фактору ефективності державного правління надається визначальне місце у системі взаємозалежності між бідністю і суспільними конфліктами. Але торкаючись цього питання, Ф. Фукуяма не погоджується з думкою С. Гантінгтона, що нестабільність – це, у першу чергу, характеристика країн, які модернізуються і перебувають десь на півшляху між бідністю та розвитком. Навпаки, їхній приклад показує, що "конфлікти дуже тісно пов'язані із бідністю, будучи її причиною і наслідком одночасно. Майже всі дослідники, які систематично вивчали це явище¹⁸⁴, робили висновок, що головна причина конфліктів і бідності – немічність державної влади та інститутів. Таким чином, багато неспроможних або нетривких держав опиняються в пастці ще на старті державотворення: їхні немічні інститути не здатні контролювати насильство, через що населення живе у бідності, яка підточує здатність уряду керувати країною"¹⁸⁵.

Тотожну позицію поділяють й інші американські вчені Д. Аджемоуглу і Дж. Робінсон, зокрема, пояснюючи бідність єгиптян виключно діяльністю вузького кола політичної еліти, яка збагачується за рахунок решти населення: "Справді, Єгипет бідний саме тому, що ним правила вузька еліта, яка організувала суспільство з вигодою для себе за рахунок абсолютної більшості населення. Політична влада була дуже обмежена й використовувалася для збагачення тих, хто її мав"¹⁸⁶. Приклад Єгипту, хоча він і не належить до деколонізованих країн, був обраний дослідниками для того, щоб окреслити свою гіпотезу: "Кожне суспільство функціонує в межах набору економічних і політичних правил, сформульованих і ефективно підтримуваних як державою, так і громадянами. Економічні інститути визначають економічні

¹⁸⁴Ф. Фукуяма посилається на: Easterly W. *Can Institutions Resolve Ethnic Conflict? Economic Development and Cultural Change*. 2001. № 4. Р. 687–706; Fearon J., Latin D. *Insurgency and Civil War. American Political Science Review*. 2003. № 1 (February). Vol 9. P. 75–90.

¹⁸⁵Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2019. С. 56.

¹⁸⁶Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2016. С. 9.

стимули: здобути кращу освіту, заощаджувати й інвестувати, впроваджувати нові технології тощо. Саме політичний процес визначає, під якими економічними інститутами житимуть люди, і саме політичні інститути окреслюють, як цей процес відбуватиметься. Наприклад, політичні інститути нації визначають здатність громадян контролювати політиків і впливати на їхню поведінку. Це, у свою чергу, визначає, чи політики представлятимуть своїх громадян, нехай і недосконало, чи зловживатимуть наданою їм або узурпованою ними владою задля збільшення своїх статків і досягнення власної вигоди на шкоду громадянам. Політичні інститути включають у себе, але не обмежуються лише писаними конституціями й тим, чи є суспільство демократичним. Вони визначають владу і здатність держави регулювати й керувати суспільством. Необхідно також ширше врахувати чинники, що окреслюють розподіл політичної влади в суспільстві, особливо здатність різних груп діяти спільно для досягнення своїх цілей чи перешкодження іншим людям у досягненні їхніх... хоча економічні інститути є критичними для руху нації до багатства чи бідності, саме політика й політичні інститути визначають, якими будуть ці економічні інститути"¹⁸⁷.

Дихотомія прямої залежності суспільного добробуту від ефективності політичних інститутів має право вважатись єдино правильним поясненням, якщо виходити із парадигми однопричинності і однофакторності суспільного розвитку. В такому разі слід зупинитися на факторній дихотомії і надавати одному з факторів визначальну роль. Така дихотомія передбачає або заперечення інших факторів, або зневажання їхнього впливу. В таких інтерпретаціях географічний, культурний або освітній фактори оцінюються як мало значимі.

Герменевтична неспроможність географічної гіпотези обґрунтовується її нездатністю пояснити, чому різні країни, розташовані в одній географічній зоні, досягають інколи цілком протилежного рівня суспільного добробуту, як і те, чому нації у період

¹⁸⁷Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2016. С. 41, 42.

незмінюваних географічних умов переживали і занепад, і процвітання¹⁸⁸. Не так категорично заперечується культурна гіпотеза, оскільки неможливо заперечувати вагу і значення пов'язаних із культурою суспільних норм і їхній вплив на інституційні зміни. Загальним вердиктом Д. Аджемоглу і Дж. Робінсона щодо ролі культурного фактору є категоричне "ні", яке обґрунтовується тим, що "ті аспекти культури, що часто виокремлюються – релігія, національна етика, африканські чи латинські цінності, – не мають великого значення для розуміння нерівності у світі й того, як вона утворилася. Інші аспекти – рівень довіри громадян одне до одного чи здатність до співпраці – також важливі, але вони здебільшого є результатом дій інститутів, а не окремою причиною"¹⁸⁹.

Іншого погляду на залежність між культурою і економікою дотримується Ф. Фукуяма: "З усіх сторін сучасного життя економіка є, мабуть, тією, де найбільш помітний вплив культури на добробут країни і на міжнародний порядок в цілому"¹⁹⁰. Продовжимо, що навряд чи можна заперечити якщо не безпосередній, то опосередкований перехід давніх культурних моделей у сучасну африканську політику. Давні моделі правління мають виражене етнічне забарвлення, тому зневажання їхньої ролі у політичних системах сучасних країн за логікою веде до заперечення етнічного чинника в африканському житті взагалі. Присутність в сучасній Африці різноманітних етнічних спільнот, з яких деякі налічують сотні тисяч і мільйони людей, потребує пояснення. Втім, Ф. Фукуяма вважає їх переважно явищами, створеними в колоніальний період або консолідованими вже в постколоніальний. Система аргументів для цього така: класичні сегментарні родоводи, або племена, мають виводити своє походження від одного предку, і набір уявлень про силу померлих предків і ненароджених нащадків тримає систему вкупі. Сучасні африканські етнічні спільноти не

¹⁸⁸Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності/ пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2016. С. 46–52.

¹⁸⁹Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності/ пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2016. С. 53.

¹⁹⁰Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / пер. с англ. Москва : ООО "Издательство АСТ"; ЗАО НПЦ "Ермак", 2004. С. 18.

підпадають під це визначення, оскільки кожна з огляду на свою чисельність уже не може претендувати на наявність спільного предку. Етнічність африканських спільнот пояснюється не примордіалізмом, а конструктивізмом: "Сучасне африканське почуття етнічної ідентичності часто культивувалося колоніальними владами, які вважали деякі групи "бездатнішими", а отже, придатнішими в ролі рекрутів до війська. Іноді це робилося задля налаштування певної групи проти іншої у прагненні зробити обидві поступливішими. Нині одна з головних функцій етнічної ідентичності виявляється у виконанні ролі сигнального пристрою під час клієнтелістського поділу державних ресурсів..."¹⁹¹.

Заперечення примордіальних витоків етнічності африканських спільнот було б справедливим, якби саму етнічну ідентичність можна було б зводити до наявності одного спільного предку і до культу мертвих і ненароджених. Сучасна етнологія (соціальна або культурна антропологія) характеризують етнічну ідентичність за значно ширшим набором ознак. При цьому віра в одного предку вже давно не вважається головною ознакою і підґрунтям для визнання кровної спорідненості тих, хто належить до етнічної спільноти. Таку функцію відіграє ендогамія – укладання шлюбів з-поміж своєї етнічної спільноти, яке і підтримує уявлення про "спільну кров". Найбільш виразною етнічною ознакою є мова, яка виконує одночасно інтегруючу і диференціюючу функції. За всієї калейдоскопічності етнічної карти Африки, у її мовній карті виділяються обширні зони споріднених мов. Утворення цих зон могло бути тільки результатом розселення етнічно споріднених груп, тобто просторового мультиплікування "ядерних" етнічних спільнот, що аж ніяк не могло бути результатом зусиль колоніальних адміністрацій, які самі застали мовну, а також і обрядову, культурну та побутову мозаїку як даність. Тривала відсутність політичної єдності носіїв схожих етнічних ідентичностей не може вважатися обґрунтуванням тези про "конструювання" етнічних спільнот коло-

¹⁹¹Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2019. С. 297.

нізаторами, оскільки політизація, з точки зору етнології, не є обов'язковим атрибутом етнічної ідентичності. Крім того, конструктивізм і примордіалізм у процесі етногенезу йдуть рука об руку: примордіальні зразки, якими об'єднана етнічна спільнота, самі були колись і кимсь сконструйовані, а конструювання етнічних спільнот відбувається шляхом використання у ролі консолідуючої семіотики вже існуючих примордіальних зразків.

Гіпотезу про невігластво як причину бідності можна було б повністю заперечити лише в тому разі, якщо розглядати фактор бідності без супроводу інших причин і факторів. Те саме можна сказати і про заперечення інших гіпотез – географічної або культурної. І так само можна заперечити, що єдиним фактором бідності країн є неефективність їх політичних інститутів, або що тільки політичні інститути дають старт економічному розвитку. Навряд чи можна пояснити причини економічного і соціального занепаду або процвітання тільки однією причиною або фактором. Завжди діє їх сукупність і їх взаємна синергія, яка може бути і позитивною, і негативною.

За результатами порівняльного аналізу ситуацій у різних країнах у просторі (понад 100 країн) і часі (за період останніх 60 років) шведські дослідники А. Кронет і А. Хаденіус вивели нову пояснювальну "модель народного добробуту", яка полягає у взаємодії трьох інституційних основ – добре функціонуючої демократії, достатніх державних ресурсів і працюючої системи соціального захисту, і усі вони можуть взаємно сприяти, замінити і посилювати одна одну. Загальний підсумок їхнього дослідження полягає у тому, що хоча демократія (народне правління) робить внесок у суспільний добробут, але не прямолінійно. Понад те, на їхню думку, збільшення розміру соціальної підтримки населення більш вірогідне за авторитарних режимів. Хоча, з другого боку, демократія є підсилюючим фактором для державних можливостей, і в цьому відношенні обидва фактори взаємно підсилюють один одного. Нарешті, посилення соціальної підтримки має тенденцію стимулювати суспільний добробут. У підсумку кращі умови життя готують ґрунт для зростання вимог з боку громадян щодо розши-

рення соціального захисту, а таке розширення прискорює самопосилення розвитку. Причому така модель може мати місце як у демократичних, так і у авторитарних державах¹⁹². Такий підсумок у чомусь перегукується з Гантінгтоною "нейтральністю" в оцінках ролі політичних інститутів у демократичних і тоталітарних країнах. В той же час, не можна не визнати, що авторитарні або тоталітарні режими спираються на жорстку вертикаль влади, якою швидше і ретельніше виконуються політичні рішення, у т.ч. щодо соціального захисту. Однак і це дослідження також застерігає від спокуси однопричинного пояснення успіхів або невдач соціально-економічного розвитку тільки ефективністю або неефективністю політичних інститутів

Якщо виходити із прямої взаємної залежності між рівнем демократії і рівнем соціально-економічного розвитку, то і тут, коли йдеться про пояснення браку демократії в африканських країнах, не можна все пояснити якоюсь однією причиною. Можна, звісно, розмістити ці причини за ієрархічним принципом, однак кожен такий ієрархічний список відбиватиме концептуальні уподобання його автора. І в цьому випадку завдання полягає не у встановленні адекватності причинної ієрархії, а у визнанні того факту, що усі причини і чинники демократичного занепаду взаємопов'язані.

Безумовно, справедливим є судження, що африканська демократія є ілюстрацією парохіально-учасницької політичної поведінки, свого часу проаналізованої Г. Алмондом, який пояснював її відсутність громадянського суспільства. Коли ж вести мову про історичні причини виживання парохіальної культури та, як наслідок, нестійкості демократії, то варто погодитися з тим, що у Африці їх було декілька. З одного боку, це була работоргівля, яка велася протягом більш як трьох століть і призвичаїла африканців до політичного безправ'я, до звички жити, не будучи суб'єктами політичного процесу із власними демократичними установками. З другого боку, це традиціоналізм, що виявляється у відданості

¹⁹²Cronet A., Hadenius A. Institutional Foundations of Global Well-being: Democratic State—Capacity and Social Protection. *International Political Science Review*. 2021. Vol. 42. № 5 (November). P. 705–724.

африканців домодерним культурам, віруванням і традиціям. Нарешті, це брак досвіду життя в умовах суверенітету і самостійної організації управління своїми країнами¹⁹³.

Дійсно, економічне процвітання досягається не тільки діями політиків, а й господарською активністю населення. Результати цієї активності визначаються готовністю і здатністю населення жити за принципами економічної конкуренції і вільного ринку. Один з перших його принципів – початкова аскеза заради первісного нагромадження капіталу, без якого неможливий стартовий ривок у розвитку виробництва. В Африці на перешкоді процесу нагромадження коштів нерідко ставали традиції великої сім'ї: приміром, дрібний торговець під тиском звичаю був зобов'язаний безкоштовно давати товари бідним родичам. Традиційна бідність породила звичку людей жити без накопичень, а це, у свою чергу, суттєво звужувало ресурси банків і ощадних кас. У Гані, наприклад, у часи прем'єрства і президентства Нкруми навіть було вирішено зацікавити ганців до накопичень не лише заохочуванням, а й примусом: у 1961 р. був ухвалений закон про обов'язкові накопичення, за яким з тих, хто отримував щомісячну зарплату понад 8 фунт. стерл., примусово утримувалось 5% відсотків від її розміру, а з людей вільних професій і підприємців – 10%. Інший принцип ринкових відносин – вільне володіння і розпорядження землею. Але у Гані вожді на місцях уперто опиралися запровадженню інституту передавання землі у спадок, мотивуючи свою позицію словами одного з них: "Ми не можемо руйнувати усталений звичай". Нехтування накопиченнями стимулювалось і традиціями марнотратства під час проведення сімейних або релігійних торжеств¹⁹⁴.

¹⁹³Еремін В. Основные препятствия процессу демократизации политических режимов в африканских странах. *Материалы XVI Всероссийской школы молодых африканистов Москва, 28–29 ноября 2017 года. Федеральное агентство научных организаций. Институт Африки Российской Академии наук Научный совет по проблемам стран Африки РАН.* С. 52–57. URL: https://inafran.ru/sites/default/files/news_file/materialy-xvi_shma.pdf

¹⁹⁴Див. у: Потехин И. И. Проблемы борьбы с пережитками прошлого на африканском континенте. *Советская этнография.* 1964. № 4. С. 189–192.

Кожен із чинників, у тому числі політичний, проявляє себе у вигляді людських практик. Якщо виходити із того, що ефективне політичне управління полягає у створенні та/або заохоченні інститутів, число діяльністю забезпечується економічне піднесення, а саме це створення є вимушеним результатом політичної боротьби, то неминуче доведеться визнати вирішальну роль людського чинника. У Конго газета "Потансьель" опублікувала своєрідний "портрет конголезького політика", розуміючи під ним державного чиновника: "Конголезький політик – патологічний егоїст. Його егоїзм проявляється винятковою турботою про особисті інтереси і відсутністю інших. Політик нагадує хамелеона, який легко змінює своє політичне забарвлення залежно від ситуації. Його мета – будь-якими засобами утриматися біля „годівниці”... Часто політик вклоняється відразу кільком богам: вранці одним, а ввечері іншим. У першу чергу він турбується про власний добробут і добробут свого клану. Він хоче жити краще, і навіть люксово, не замислюючись про загальну вбогість більшості населення країни, яке, власне, і обрало його на керівну посаду. Він постійно шукає шляхи до легкого збагачення, нерідко запускаючи руку у державну казну. Для конголезького політика влада існує заради влади. Вона є для нього джерелом наживи, а "супутня" корупція – неодмінним інструментом діяльності. При цьому він залишається вільним від закону"¹⁹⁵.

Абсолютно слушно, що "бідні країни бідують через вибір можновладців, який створює бідність. Вони діють неправильно не через помилки або незнання, а навмисно. Щоб зрозуміти це, потрібно вийти за межі економіки й експертного знання щодо того, "як найкраще зробити", і замість цього досліджувати, як реально приймаються рішення, хто їх ухвалює і чому ці люди вирішують робити саме те, що роблять. Це і є дослідженням політичної

¹⁹⁵Див. у: Сидорова Г. М. Влияние вооруженных конфликтов на демократические процессы в Африке. *Материалы XVI Всероссийской школы молодых африканистов. Москва, 28–29 ноября 2017 года. Федеральное агентство научных организаций. Институт Африки Российской Академии наук. Научный совет по проблемам стран Африки РАН.* С. 10. URL: https://inafran.ru/sites/default/files/news_file/materialy-xvi_shma.pdf

боротьби й політичних процесів"¹⁹⁶. Коли ж ретельно придивитися до людського фактору, то навряд чи можна оминати усі ідентичності тих, хто здійснює управління країнами – освітню, культурну, етнічну (часто укупі з релігійною) та інші. Йдеться про такі риси правлячого класу, як сила національних/етнічних почуттів його представників, рівень їхньої освіченості, моральності і природного управлінського таланту. Без аналізу правлячого класу будь-якої країни за цими параметрами неможливо пояснювати причини ефективності/неефективності політичного правління.

Не можна проігнорувати саму атмосферу національного відродження, яка захоплює апологетику доколоніального минулого, історичну ностальгію за ним як за якимось "золотом віком" у соціальних стосунках, між тим як насправді саме на домодерному етапі укорінювалися патерналізм, культ "великих людей", звичка покладати саме на них, а не на себе відповідальність за соціальні умови тощо, з якої народилась інша звичка – підкорюватись їм у моменти, коли треба робити власний політичний вибір.

Політичні інститути у вимірах системності

Навіть якщо взяти за постулат, що ефективність політичних інститутів є вирішальною, а то й єдиною умовою економічного зростання, то одночасно бажано узгодити його з іншим постулатом, який сформулювався відповідно до розвитку гоббсівського розуміння сутності держави і який полягає у тому, що держава має бути не всемогутнім нестримним монстром, а суб'єктом, який має право до примушування, але який водночас повинен забезпечувати суспільний спокій, виконувати покладені на нього обов'язки і при цьому бути підпорядкованим суспільству.

Коли виходити із того, що економічному зростанню передують створення сильної державної влади, то що має передувати їй, якщо виходити із постулату її "закутості" суспільним контролем? Логічно припустити, що "громадянське суспільство". Але для його утворення потрібний доволі високий рівень соціально-економічного

¹⁹⁶Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2016. С. 62–63.

розвитку, досягнення якого, виходячи з постулату про його залежність від політичного правління, стає сумнівним. З цих міркувань випливає непереконливість гіпотези про пряму причинну залежність економіки від ефективності політичного правління.

Для того, щоб побачити багатобічність залежності економічного розвитку від політичних інститутів, треба спробувати поглянути на їх сукупність не на як одноосібного актора, а як на один з елементів політичної системи, який функціонує у когерентному взаємозв'язку з іншими.

Аналіз ефективності політичних інститутів корисно зосередити на питанні про те, хто, де і як здійснює політичне правління? Тут ми маємо зосередитися насамперед на такому акторові, як політична система, оскільки, по-перше, вона уособлює політичне правління, по-друге, саме в середині неї, її складовими елементами є політичні інститути, і, нарешті, тому що якість правління визначається характером режиму функціонування системи.

Попередньо зауважимо, що у політичній науці питання про співвідношення між політичним режимом і політичною системою важко віднести до найбільш розроблених. Пояснити це можна, мабуть, звичкою до умоглядного сприйняття й оцінки політичного життя: його характер сприймається й оцінюється за зовнішніми проявами функціонування політичної системи і, відповідно, буденна свідомість не бачить потреби відрізнити політичний задум (конструкт) від політичної практики. Для більшості людей політична система це те, що доводиться бачити на практиці, і цієї практики для оцінки і навіть для пояснення конкретної системи видається цілком достатньо.

Існують два погляди на співвідношення політичної системи і політичного режиму. Перший полягає у їх ототожненні. Для тих, хто поділяє цей погляд, режим є уособленням системи як реалізатор її функціонального призначення. Звернімо увагу на герменевтичну логіку названого ототожнення: мовляв, оскільки політичний режим є формою, рухом політичної системи, реальним суспільством у його політичному вимірі, то, переходячи від метатеорії до типології, виправдано використовувати терміни "політична система" і

"політичний режим" як синоніми, як взаємно замінювані поняття¹⁹⁷. Парадоксально, але ототожнення політичної системи і політичного режиму можна бачити навіть тоді, коли режим тлумачиться як спосіб реалізації політичної системи і владних повноважень; тоді відмінність політичної системи від політичного режиму все одно визнається можливою тільки на рівні абстрактної системи, а у реальній політиці вони вважаються ідентичними¹⁹⁸.

Усе ж таки у просторі політичної теорії переважає понятійне і термінологічне розрізнення між політичною системою і політичним режимом. Названа обставина вимагає не забувати, що, аналізуючи політичне життя країни, треба порівнювати задуми і наслідки, які в ідеалі мають збігатися, але на практиці збігаються частково, а то й зовсім бувають протилежними.

Про те, що розрізнення між системою і режимом є доволі усталеним (для прикладу можна послатися на^{199; 200; 201; 202; 203; 204; 205; 206}), свідчать, зокрема, обидва мовні варіанти Вікіпедії – український і російський, – які відрізняють від політичної системи політичний режим як сукупність засобів і методів, за допомогою яких відбувається здійснення політичної влади. Між тим, в

¹⁹⁷Каменская Г. В. Режим политический. *Политическая энциклопедия*. В 2 т. Т. 2. Москва : Мысль, 2000. С. 336

¹⁹⁸Рогов И. М. Теория империологии. Москва : Книжный мир, 2017. С. 380.

¹⁹⁹Політична система. *Матеріал з Вікіпедії – Вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

²⁰⁰Политическая система. *Материали з Википедии – Свободной энциклопедии*. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>

²⁰¹Політичний режим. *Матеріал з Вікіпедії – Вільної енциклопедії*. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>

²⁰²Политический режим. *Материал из Википедии – Свободной энциклопедии*. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>

²⁰³Political system. *From Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Political_system#:~:text=In%20political%20science%2C%20a%20political,for%20making%20official%20government%20decisions.

²⁰⁴Василенко И. А. Система политическая. *Политическая энциклопедия*. В 2 т. Т. 2. Москва : Мысль, 1999. С. 405.

²⁰⁵Каменская Г. В. Режим политический. *Политическая энциклопедия*. В 2 т. Т. 2. Москва : Мысль, 2000. С. 336.

²⁰⁶Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. Київ : Парламентське видавництво, 2002. С. 7–8, 11.

англомовному варіанті Вікіпедії політична система – це процес прийняття офіційних урядових рішень. Найчастіше політична система викладена як механізм (сам термін передбачає структурованість когерентних елементів) взаємовідносин між суспільством і центром прийняття політичних рішень, як сукупність соціальних інститутів, а режим – як сукупність форм і методів здійснення влади²⁰⁷.

Для подальшого розгляду співвідношення політичної системи і політичного режиму з точки зору ефективності їх функціонування необхідно вирішити, наскільки обґрунтовано відрізнити політичну систему від політичного режиму виключно у теоретичній сфері, а у прикладних дослідженнях аналізуючи політичну практику, ці поняття ототожнювати. Якщо визнати це обґрунтованим, то доведеться визнати наявність "бар'єра взаємного непорозуміння" між теоретичною і прикладною наукою, і тоді теорія не зможе хизуватися тим, що немає нічого більш практичного за неї. Визначитися з цим питанням можна через зіставлення обох феноменів за їхніми структурними і функціональними змістами.

Вище вже йшлося про політичну систему як сукупність елементів. Системний підхід передбачає розглядати цю сукупність як структуру. З позицій загальної теорії систем структурність передбачає взаємну функціональну доповнюваність елементів та їх когерентність, тобто взаємодію зі спільним цілепокладанням і взаємною підтримкою. Найбільш поширений опис структури політичної системи пропонує схожий перелік її компонентів (елементів, груп, складників, вузлів), який включає інституціональну, регулятивну, функціональну, комунікативну, духовну та ідеологічну підсистеми.

Аналогічність наведеного у більшості визначень переліку структури політичної системи пояснюється тим, що він впливає із положень найбільш відомих теорій політичної системи, як вони розвивалися згідно з тими або іншими авторськими підходами. Відомо, що поштовх до розробки теорії політичної системи був

²⁰⁷Політологія. Підручник. Харків : Видавництво Харківського університету, 2002. С. 164, 174.

заданий Т. Парсонсом у ході роздумів над соціальною системою як сукупністю підсистем. Тим самим закладався загальнонауковий структуралістський підхід до політичної системи, який був застосований іншими дослідниками. Все це ґрунтовно викладено у політологічній літературі (серед праць українських учених можна назвати:^{208; 209; 210; 211}). Піонером теорії власне політичних систем вважається Д. Істон. Загалом, першорядне значення він надавав аналізу відносин між політичною системою і середовищем, яким є суспільство, оскільки саме характер цих відносин визначає гомеостаз системи. Паралельно Істоном було запроваджено і структуралістський підхід до політичної системи, який мав наслідком розуміння її як сукупності елементів, кожен з яких має позначатися як інститут з певною функцією.

Застосування структуралістського підходу до аналізу взаємовідносин між самими функціями було здійснене Алмондом, який також визнавав і інституційний зміст політичної системи. Наголос на рольовому аспекті став центральним у функціональному аналізі структури системи – виявленні тих функцій, які інститути та інституції системи і сама вона в цілому виконують у взаємних зв'язках і у стосунках зі суспільним середовищем. Зокрема, ним було виділено "рівень управління" системою, від характеру якої залежить її стійкість.

Функціональний підхід був продовжений К. Дойчем, який запропонував "інформаційно-кібернетичну" модель політичної системи (пізніше доповнену У. Мітчелом), сконцентровану на питанні комунікативних зв'язків між елементами системи та між нею і суспільним середовищем у процесі прийняття сигналів із зовні, виробленні політичних рішень та поверненні їх у середовище

²⁰⁸Політологія: Підручник / І. С. Дзюбка та ін. Київ : Вища школа, 1998. 415 с.

²⁰⁹Політична система: історія і методологія / Андрущенко В.П. та ін. Київ : Здоров'я, 2000. 632 с.

²¹⁰Політологія: Підручник / за заг. ред. Кремень В., Горлач М. Харків : ДЦ "Єдинорог", 2002. 640 с.

²¹¹Політична система сучасного суспільства : навчальний посібник / В. В. Мадіссон та ін. Київ : КНУТД, 2015. 229 с.

у вигляді сигналів-відповідей, що у загальній теорії систем прийнято називати "зворотним зв'язком". Суттєвим доповненням до теорії політичної системи були міркування Р. Даля про значення таких компонентів, як влада, авторитет, норми, правила.

Зрозуміло, що кожна із найбільш відомих і визнаних теорій не означала феноменологічної диверсифікації політичної системи. Остання існує як даність у цілісному вигляді, як сукупність інститутів, інституцій та функцій, а кожна із теорій зосереджується на тих або інших її аспектах. Відповідно, будь-яка політична система обов'язково містить у собі у тому чи іншому сполученні кожен із перелічених елементних груп (підсистем). Найбільш значимою, безумовно, є інституційна підсистема, яка становить її організаційну основу (інститути та інституції політичної влади та державного управління, політичні партії, політично активні громадські об'єднання, групи політичного впливу ті ін.). Слід мати на увазі, що політичні інституції є організаційним уособленням політичних інститутів, структурна сукупність яких характеризує систему як парламентську, президентську, авторитарну або змішану у тому чи іншому сполученні.

У більшості випадків роль і місце кожного з інститутів визначається нормами права – конституціями і законами, – призначеними не тільки легалізувати систему, а й встановлювати порядок взаємодії між її елементами і правила регулювання нею. Крім того, певною мірою регулятивну функцію виконують норми неписаного права: політичні традиції, звичаї, мораль, етика – тобто усе, що охоплюється політичною культурою суспільства. В цьому сенсі непереконливим видається повторюване у різних редакціях визначення політичної свідомості і культури як підсистеми, окремої від нормативної. Все ж таки неписані правила унормовують політичну поведінку інколи не менше, ніж писані. Натомість слід визнати присутність у політичній системі комунікативної підсистеми – сукупності тих елементів, які здійснюють зв'язок між учасниками політичного процесу і між системою і середовищем.

У рамках порушеної теми настав час зупинитися на тій підсистемі політичної системи, яка визначається як функціональна. До неї зазвичай відносять політичну практику, порядок

функціонування системи, методи і способи політичного правління, охоплені поняттям "політичний режим".

Політичний режим, як зазначалось, є конкретним застосуванням держаної влади, яка є фокусом функціонування політичної системи. Втім, треба зважати на те, що держава, якій належить влада, хоча і є ядром політичної системи, але не замінює її повністю. Здійснення влади ще не є тим самим, що і функціонування усієї системи: крім влади, діють опозиція, групи впливу і тиску, які урізноманітнюють системні прояви, через що система характеризується за значно більшою кількістю параметрів, ніж їх дає реалізація влади.

Сукупність способів і методів, якими здійснюється влада, коректніше вважати фактором функціонування системи, а не її елементом і, тим більше, її уособленням. З цього погляду політичний режим, якому належить авторство застосовуваних способів і методів політичного правління, феноменологічно може розглядатися не як елемент політичної системи, а як окремий суб'єкт, який хоча і нерозривно пов'язаний зі системою і спроможний суттєво, а то й вирішальним чином впливати на характер її функціонування, тим не менше здатний жити своїм окремим життям.

Нормативна підсистема розуміється як певна когерентність структури усієї політичної системи, як незмінюваність базових принципів її функціонування. Визнавши режим елементом політичної системи, ми мали б визнати й інше – що режим завжди і незмінно функціонує когерентно до системного задуму, а відтак мали б погодитися також з тим, що система або ніколи не змінює режиму свого функціонування, або що зі зміною режиму відбувається зміна усієї політичної системи.

З другого боку, аналіз політичного режиму мусить мати своїм лейт-мотивом його нерозривний зв'язок зі системою. Нерозривність зв'язку впливає з того, що функціонування і режиму, і системи зумовлені їхніми подібними змістами. І система, і режим обидва мають і інституційно-нормативний, і соціологічний складники. Перший зі складників має в основному об'єктивний характер, певну усталеність і більшою мірою проявляється у політичній системі відповідно до її евристичної моделі-проекту. Характер другого,

навпаки, здебільшого суб'єктивний, залежний від конкретних людей, що здійснюють правління, він завжди динамічний, оскільки сам процес правління є залежним від змінюваних обставин. Із дуальності взаємозв'язку політичної системи і політичного режиму виведено положення, що "зведення Режиму політичного тільки до інституційної або соціологічної складової політичної системи збіднює аналітичні можливості політології, заважає розумінню того, що поняття Режиму політичного охоплює і сукупність структур влади, і реальні методи владарювання, які реалізуються у певній системі соціальних, ідеологічних і часових координат"²¹².

Найдосконаліша евристична модель політичної системи не може передбачити усіх ситуацій, що виникають у суспільно-політичному житті. Внаслідок цього керуючий елемент політичної системи може вносити у режим її функціонування зміни, які вважаються необхідними для оптимізації "зворотного зв'язку". Відповідно, як зазначають, зокрема, М. Баранов і Г. Павлов, політичний режим "формується і розвивається під впливом значного ширшого кола факторів, ніж політична система. Причому обличчя правлячого режиму часто визначається не тільки і навіть не стільки макрофакторами, скільки соціальною структурою суспільства, його морально-етичними традиціями і т. п., але і значно приватнішими параметрами і обставинами, а саме: міжгруповими відносинами всередині правлячої еліти, внутрішньо- або зовнішньополітичною ситуацією, характером міжнародної підтримки влади, особистими якостями політичних діячів тощо"²¹³.

У зв'язку з багатоаспектністю і багатофакторністю політичного режиму доречно привернути увагу і до бісемантичності цього поняття. З одного боку, функціонально режим розуміється як унормований порядок взаємодії між її елементами і унормований "зворотний зв'язок". Такий евристичний порядок можна назвати проєктним режимом. Однак в реальності під впливом обставин

²¹²Каменская Г. В. Режим политический. *Политическая энциклопедия*. В 2 т. Т. 2. Москва : Мысль, 2000. С. 336

²¹³Баранов Н. А., Павлов Г. А. Политики: Учебное пособие. Санкт-Петербург : Изд-во БГТУ, 2003. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-154.html>

доводиться застосовувати порядок реалізації влади, який відходить від запроєктованого. Така девіація може називатися робочим режимом. Незалежно від повноти дотримання проєкту чи від девіації від нього робочий режим надає політичній системі тих ознак, за якими оцінюється її реальне функціонування. Він, з одного боку, підпорядковується принципам організації системи, закріпленим встановленими нормами, а з другого боку, спрямовує функціонування кожної із ієрархічно підпорядкованих йому підсистем. Якщо суть проєктного режиму полягає у тому, як система повинна працювати, то суть робочого режиму полягає в управлінні системою згідно з реальними обставинами, особистими політичними цілями та інтересами тих, хто уособлює режим, і т. д.

Інший бік бісемантичності політичного режиму полягає у тому, що робочий режим задається конкретними людьми при владі, через що правлячі групи у різних країнах прийнято також називати політичними режимами. Крім того, режим, хоча і не тотожний системі, також може розглядатися з позицій системного підходу, який передбачає виділення у досліджуваному об'єкті і власної структури, і специфічного порядку взаємовідносин між тими, хто входить до владної групи. Відповідно, для аналізу робочих політичних режимів можна запропонувати без шкоди для усталеної політологічної лексики поняття "режим-порядок", який стосується характеру здійснення влади (він може бути і "проєктним" і "робочим"), і "режим-структура" для означення конкретної групи осіб, які цей характер запроваджують.

В ідеалі "режим-структура" повинен повністю дотримуватися вимог проєктного режиму, та найчастіше з міркувань політичної доцільності або відбуваються зміни у нормативному компоненті політичної системи і встановлюється новий проєктний режим, або, що найчастіше, зберігається режимна девіація, і евристична система, залишаючись формально не зміненою, на практиці сприймається, ідентифікується і типологізується за ознаками, притаманними робочому режиму функціонування системи, що задається "режимом-структурою". Оскільки "режими-структури" як фактичні регулятори системи періодично змінюються, може виникнути припущення, що

одночасно змінюється і система в цілому. Насправді ж одна і та сама система може залишатися у своєму евристичному оформленні незмінною за різних владних режимів, до чого свого часу одним з перших привернув увагу Р. Макрідіс²¹⁴.

Класичний приклад розбіжності між проектним (обіцаним) і робочим "режимом-порядком" функціонування політичної системи, зумовлений діями "режиму-структури", дає історія політичної системи СРСР, унормованої трьома конституціями. Перша Конституція СРСР, прийнята невдовзі після його утворення²¹⁵, обмежилася питаннями державної структури, структури політичної системи і порядку відносин між її основними інституціями. Суто інституційний зміст цього нормативного акта міг би розумітися як ігнорування суспільного середовища, байдужість до категорій прав і свобод. Однак, якщо подивитися на сам характер після-революційного політичного процесу, то можна побачити, що у реальному функціонуванні новоутвореної політичної системи цим категоріям приділялася відповідна увага, щоправда, з позицій політичного диктату. Конституція, з одного боку, містила розділи, які стосувалися прав народу, а з іншого боку, поширювала ці права виключно на "трудящі і експлуатовані" класи²¹⁶. У Конституції СРСР 1936 року були скасовані усі соціальні обмеження у виборчому праві, встановлено рівноправність громадян в отриманні гарантованого державою пакета соціальних можливостей, декларувалися їхні права на свободу слова, друку, зборів, демонстрацій і мітингів, на утворення громадських організацій, на особисту недоторканність тощо. Усі базові принципи були репродуковані і навіть розширені у конституції 1977 року, яка зберігала формальну демократичність

²¹⁴Див. у: Цыганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика (учебное пособие). URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001091/st000.shtml>

²¹⁵Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Москва : Партийное издательство, 1933. 64 с.

²¹⁶Конституция (Основной закон) Российской Советской Федеративной Социалистической Республики. Принята V Всероссийским съездом советов на заседании от 10 июля 1918 года. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1918.htm>

навіть попри запровадження в них статей про Комуністичну партію Радянського Союзу як про ядро політичної системи СРСР²¹⁷.

Декоративна демократичність проєктного "режиму-порядку" функціонування радянської політичної системи була повністю проігнорована тими "режимами-структурами", що встановлювали її робочі режими, характер яких визначався політичною філософією і культурою державного керівництва. В часи сталінського правління право на недоторканність особи було зруйноване практикою репресій (Голодомор, Великий терор і т.п.). Будь-які спроби громадян скористатися правом на самостійне (поза державним наглядом) створення громадських організацій придушувалося у зародку, право на працю було замінене примушуванням до праці ("трудоий обов'язок"). Застосуванням таких методів радянська політична система набула рис міцності, а її політичні інститути були дійсно сильними з погляду їх здатності до мобілізації суспільства. Дійсно, безжальна концентрація сил суспільства забезпечила виконання ряду господарських проєктів, але за рахунок соціального зубожіння основної маси населення.

Девіація робочого режиму радянської системи від проєктного продовжувалася і за наступних "режимів-структур", утім, з різними градусами відхилення. За часів хрущовської "відлиги" хоча і відбулася деяка лібералізація правління, але основні режимні установки на імітацію демократії міцно оберігалися: приміром, в Україні спроба Л. Лук'яненка створити разом з однодумцями окрему від правлячої політичну партію завершилася винесенням йому смертного вироку, тільки під тиском світової громадськості заміненого на тривале ув'язнення. Аналогічні репресії проти активістів захисту прав людини, хоча і без "розстрільних" вироків, тривали і в часи брежнєвського "застою" .

²¹⁷Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена чрезвычайным VIII Съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года (с последующими изменениями и дополнениями). URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm>; Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 17 октября 1977 года. Москва : Издательство политической литературы, 1977. 122 с.

Історія життя радянської політичної системи переконливо ілюструє, що "саме режими здійснюють певну державну політику, виробляють і здійснюють той або інший політичний курс, цілеспрямовано проводять конкретну лінію поведінки держави у внутрішньо- та зовнішньополітичних сферах"²¹⁸. Звісно, сказане має бути віднесеним до "режимів-структур", Що ж до "режимів-порядків", то у своєму проєктному варіанті вони дають ознаки, за якими формально типологізується весь режим і які уможливно переносяться на всю систему. Формальна типологізація режиму здійснюється за його здатністю забезпечити такі параметричні характеристики, як ступінь політичного залучення населення, рівень реального забезпечення основних політичних прав і свобод згідно з демократичними стандартами, дотримання принципів, закладених нормативною підсистемою, насамперед принципу розподілу влади, за відповідністю застосовуваних механізмів управління системою її цілепокладанню, за відкритістю зв'язків зі суспільним середовищем, доступністю опозиційної і просто вільної політичної діяльності для політичних партій і громадських об'єднань, за наявністю діалогу з опозиційною меншістю, пріоритетністю компромісних дій перед силовими* і т. д.²¹⁹.

Інше питання – типологізація режимів за їх практичним функціонуванням, за їхнім дотриманням названих параметричних характеристик. Тут ми підходимо до питання про ступінь девіантності робочого режиму стосовно проєктного, тобто про міру відхилення від евристичної моделі системи, яке дає підставу казати

²¹⁸Баранов Н. А., Павлов Г. А. Политики: Учебное пособие. Санкт-Петербург : Изд-во БГТУ, 2003. URL : <http://politics.ellib.org.ua/pages-154.html>

*У політичній науці питання про застосування сили інколи вважається ключовим для ідентифікації політичного режиму. Про це йдеться у виданому в Оксфорді політичному словнику, де у статті "Режим" (хоча цей термін не супроводжується прикметником "політичний", але із тематики видання зрозуміло, що мається на увазі саме він) зазначається, що "найчастіше цей не досить виразно визначений термін вживають в останні роки у словосполученні "військовий режим" (Короткий оксфордський політичний словник / пер. з англ. Київ : Основи, 2005. С. 588).

²¹⁹Политические режимы. URL: <https://www.tspu.ru/res/other/-politolog/-lec7.html>

про зміну її сутності а то й про запровадження у суспільство фактично нової політичної системи.

Стверджувати про наявність девіантності робочого режиму стосовно проєктного можна тоді, коли другий передує першому, тобто коли спочатку формується модель системи, нормативна складова якої визначає, як має здійснюватися керування нею. Між тим, у ситуаціях кардинальних і революційних змін у суспільстві, коли шляхом самонародження виникає або нова влада, або нова сутність старої влади, режим правління може здійснюватися до утвердження обов'язкових для нього нових норм і принципів. Тоді історична випадковість у персоналізації "режиму-структури" може задати напрям робочого "режиму-порядку" функціонування політичної системи на доволі тривалий період і навіть закласти формально не унормовані, але на практиці домінуючі системні властивості.

Стабільність і продуктивність "режиму-порядку" політичної системи і її "режиму-структури" забезпечується когерентністю взаємодії їхніх елементів. В ідеалі, когерентність має вести до позитивної синергії цієї взаємодії, але часто результат є протилежним – "режим-порядок", евристично орієнтований на позитивну еквіфінальність системи, на практиці спрямовує її не на результат, що відповідає суспільним цілям і суспільним інтересам, а натомість на інтереси винятково тих, хто входить до "режиму-структури" і діє виходячи не з національних, а з особистих чи групових егоїстичних інтересів.

Добросовісне політичне невігластво чи злий політичний умисел?

Історія централізації державного правління в сталінському СРСР проілюструвала, що від сильних державних інститутів та інституцій може залежати успіх модернізаційних проєктів, але не обов'язково суспільний добробут. Тим не менше, комуністичні режими приваблювали С. Гантінгтона їхньою монолітністю і непохитністю. Хай вони і не забезпечують свободи, але вони забезпечують порядок, а порядок С. Гантінгтон вважав ознакою подолання політичного відставання. Політичний порядок у такій парадигмі полягав в організації державного управління, недопущенні

соціальних конфліктів і насильства. Головною заслугою комуністичних і радикальних режимів С. Гантінгтон називав досягнення суспільної єдності шляхом встановлення порядку, розв'язання суперечок, висунення авторитетних лідерів, що дозволяло об'єднувати різні групи суспільства. Досягнення суспільної єдності засобами твердого політичного правління має оцінюватись як найкращий шлях під час переходу від простого політичного суспільства, єдність якого може ґрунтуватися на спільній етнічності або релігії, до складного неоднорідного суспільства, де, крім угруповань, об'єднаних етнічністю, расою або релігією, виникають угруповання за класовою, професійною або освітньою ознакою²²⁰. Інші переваги централізованої держави, які втілені у сильному політичному правлінні, полягають, як вважав С. Гантінгтон, у тому, що вона забезпечує участь широкого кола суспільних груп у функціонуванні політичної системи, забезпечуючи таким чином легітимність реформ²²¹.

Для розуміння залежності суспільної стабільності від міцності і твердості політичних інститутів не буде зайвим згадати парадигму переходу суспільства від низького до високого рівня політичної інституціалізації, як її уявляв С. Гантінгтон. Головний критерій переходу з одного рівня інституціалізації на інший – це ступінь залучення населення до політики: на нижчому рівні політика – це справа тільки правлячої еліти, на середньому рівні в неї включається середні класи, на вищому рівні разом з двома попередніми класами включається також широкий загал населення. Разом з тим, ця парадигма, як визнавав сам С. Гантінгтон, далеко не завжди збігається з політичною дійсністю: суспільство з низьким рівнем політичної інституціалізації і політичної активності населення може виявитися більш стабільним, ніж суспільство з високим рівнем одного та другого. Із цієї непрямой залежності випливає виділення двох видів політичних систем: перший, де рівень політичної активності населення є вищим за рівень політичної інституціалізації, і другий, де рівень політичної інституціалізації є вищим за рівень

²²⁰Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2020. С. 27.

²²¹Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2020. С. 142–143.

політичної активності населення. Політичні системи першого виду, де політична активність здійснюється поза інститутами, а суспільні групи входять у політику, не пройшовши політичної соціалізації, є преторіанськими, а системи другого виду – громадянськими²²². У громадянському суспільстві малоймовірно, щоб ним правила одна суспільна група, і тільки інститути, незалежні від тих сил, які самі їх і створили, вкорочують подібні претензії, аби домінування однієї групи було поєднаним зі згодою інших. Відповідно, тут не може бути місця і домінуванню особистих уподобань: "У суспільстві сучасному і складному, з великою різноманітністю суспільних сил, індивідом з будь-якої суспільної групи доводиться вносити суттєві зміни у свою поведінку, свої цінності і свої установки у процесі приходу до влади засобами політичних інститутів суспільства. Може статися так, що їм доведеться відвикнути від багато чого із того, чому вони навчилися у сім'ї, етнічній групі і суспільному класі, і адаптуватися до повністю нового кодексу поведінки"²²³.

Загальний огляд конституцій африканських постколоніальних держав дозволяє стверджувати, що евристично їхні політичні системи мали б функціонувати як уповні громадянські, з політичними та економічними інститутами, здатними забезпечувати рух до процвітання. Однак процес функціонування цих систем у "робочому режимі" привів до розділення їхніх інститутів на екстрактивні та інклюзивні: перші є такими, що відсторонюють більшість населення від участі у політичному житті і роблять політику справою винятково еліти, а другі, навпаки, відкривають можливості для участі у політиці усіх суспільних груп. Екстрактивністю або інклюзивністю політичних інститутів визначається і характер економічних інститутів. У першому випадку ті, хто здійснює владу, використовують її у своїх егоїстичних інтересах і для власного збагачення, а не на користь суспільства, роблячи їх екстрактивними. Натомість інклюзивні економічні інститути відзначаються здатністю заохочувати великі маси людей до участі в економічній діяльності, утверджувати

²²²Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2020. С.86–88

²²³Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2020. С. 90.

пошану до приватної власності, стимулювати зростання продуктивності й добробуту. Вони створюють інклюзивні ринки, забезпечують конкурентне середовище, відкривають шлях до технологій та освіти, які є головними рушіями процвітання²²⁴.

Якщо виходити із презумпції провідної функції політики щодо економіки, а не навпаки, як це стверджувалося у марксистській традиції, то не може бути заперечень тому, що "безпека прав власності, закон, публічні послуги і підтримка свободи укладати договори й здійснювати обмін лежать на державі, на інститутах зі здатністю примусово підтримувати порядок, запобігати крадіжкам і розбою та забезпечувати виконання договорів між приватними особами. Щоб добре функціонувати, суспільство потребує й інших публічних послуг: доріг і транспортної мережі для транспортування товарів; публічної інфраструктури для розвитку економічної діяльності, а також певних основних правил і норм для запобігання шахрайству і злочинам. Хоча значна частина цих публічних послуг може надаватися ринком і приватними особами, рівень координації для здійснення цієї діяльності у великих масштабах прямо вказує на потребу існування центральних повноважних органів. Отже, держава неминуче тісно пов'язана з економічними інститутами як сила, що підтримує закон і порядок, захищає приватну власність і часто виступає головним провайдером публічних послуг. Інклюзивні економічні інститути потребують і використовують дер-жаву"²²⁵. Згідно з цією парадигмою саме держава та її політичні інститути є відповідальними за процвітання країни, і неефективні та непрофесійні дії її інститутів є якщо не єдиною, то головною причиною економічного і соціального занепаду.

Залишаючи осторонь онтологічне питання про взаємну залежність між економікою і політикою, все ж таки варто мати на

²²⁴Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2016. С. 70–73.

²²⁵Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2016. С. 69.

Парадигма, у якій саме характер політичних інститутів визначає характер економічних інститутів, є дзеркальною протилежністю марксистській парадигмі, у якій саме економіка є базисом політичної діяльності. Дискусії щодо ієрархії взаємовідносин між економікою і політикою і спроби встановити обов'язкову підпорядкованість однієї іншій можуть у підсумку звестися до відомої полеміки про яйце і курку.

увазі, що і політичні, і економічні інститути функціонують у вигляді інституцій – органів державної влади, суб'єктів економічної діяльності, політичних організацій і т. п., і кожна з них наповнена певним соціальним субстратом – конкретними людьми зі своєю життєвою філософією, самоідентифікацією, культурними уподобаннями, моральними принципами, рівнем суспільної відповідальності і т. д. І коли йдеться про ефективність або неефективність державного правління, то говорити треба в першу чергу про тих, хто приймає політичні рішення, і про тих, хто імплементує їх практичними діями.

Безумовно, соціальний субстрат політичних інститутів та інституцій не є безпосередньою причиною позитивних або негативних результатів державного правління. Але він є фактором, спроможним змусити причину діяти у будь-якому напрямі – як позитивному, так і негативному. Інакше кажучи, об'єктивні історичні причини можуть мати меншу вагу, ніж вправність конкретних правителів і конкретних виконавців. На значення цього фактору звертає увагу Ф. Фукуяма, пояснюючи негативну роль політичних інститутів африканських країн у їх постколоніальній історії: "Незалежність від колоніального панування відкрила можливості для появи нових еліт, які в основному склалися з класу освічених міських жителів, близьких до колоніальних адміністрацій, не маючи надійної соціальної бази, як її мала земельна аристократія, не беручи участі у капіталістичній економіці, хай і невеликого масштабу, багато хто з них вважав саму державу своїм основним шляхом до процвітання. Тому лідери й без того не надто спроможних політичних утворень „фарширували” їх працівниками по родинному, через патронаж, значно збільшуючи розміри апарату і ослаблюючи його здатність надавати реальні послуги. Політика набула вигляду змагання, конкуренції за захоплення держави і її ресурсів різними групами, що вишиковувалися у чергу за своїм правом „посьорбати з корита”. У таких умовах не могло бути жодної постійної бюрократії, спроможної представляти широкі загальні інтереси або дисциплінувати еліти, змушуючи їх грати за економічно раціональними правилами"²²⁶.

²²⁶Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2019. С. 389.

Саме ці прошарки в африканських країнах зуміли створити там екстрактивні політичні та економічні інститути, використовуючи їх на власну користь. Вони продовжили життя "подвійної економіки", створеної колонізаторами: сучасна, заснована на передових технологіях промисловість у містах, і технологічно відсталий традиційний сектор у сільській місцевості. Еволюція цієї економіки, наприклад у Південно-Африканській Республіці, мала наслідком створення резервуару дешевої робочої сили – тенденцію, яка після деколонізації тільки посилювалася²²⁷. Така тенденція спостерігалася скрізь у Субсахарській Африці: "Розвиток політичних і економічних інститутів у багатьох африканських колоніях вказував, що замість створення критичного збігу обставин для вдосконалення своїх інститутів незалежність відкрила двері для безпринципних лідерів, які перехопили й посилили екстрактивний характер європейських колонізаторів. Політичні стимули, створені цими структурами, впровадили політику, яка відтворювала історичні умови незабезпечення й неефективності прав власності в умовах держав із потужними абсолютистськими тенденціями з одночасним браком централізованої влади на своїх територіях"²²⁸.

"Неопатримоніалізм", який запанував у Африці, набув таких ознак, як 1) персоналізація влади і незмінюваність перебування при ній, створення з цією метою харизми "Великої людини" на всіх владних щаблях і секторах; 2) створення кожним із причетних до правління своєї соціальної бази у вигляді клієнтелістськи залежного бюрократичного апарату, що рекрутується з етнічних земляків (у Конго в часи правління Мобуту він налічував 600 тис. чоловік), за допомогою якого здійснюється привласнення найкращих часток деколонізованої власності; 3) державна неспроможність надавати публічні послуги, стягувати податки і використовувати їх на соціальні сфери, нездатність силою підтримувати порядок;

²²⁷Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2016. С. 225–233.

²²⁸Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2016. С.105.

4) кадровий голод, управлінські помилки. Наслідком неопатримоніального правління є нездатність африканських держав контролювати насильство й здійснювати раціональну політику²²⁹.

Неопатримоніалізм заслуговує на осуд, але не меншою мірою потребує пояснення причин свого виникнення, тобто пошуку відповіді на запитання, чому політична діяльність у деяких суспільствах веде до інклюзивних інститутів, що стимулюють економічний розвиток, тоді як політичні дії багатьох країн протягом всієї історії привели і проводять сьогодні до екстрактивних інститутів, що стримують економічне зростання²³⁰. Аналогічним є запитання, яке стосується постколоніальної історії Конго (сучасної ДРК) – чому Жозеф Мобуту, який мав необмежену владу, спрямував її не на створення ефективних економічних інститутів, які гарантували б йому стабільне надходження прибутків, а на особисте збагачення за рахунок бідності усього населення, і чому екстрактивні інститути не припиняли діяти і після його повалення? Таке саме запитання ставиться і щодо Гани, де перший постколоніальний політичний режим Нкруми відразу започаткував проекти, економічна доцільність яких не мала належного обґрунтування (приміром, будівництво заводу з виробництва консервів з манго при переповненні цим продуктом світового ринку і при малому внутрішньому ринку), або запроваджував великі ставки податків для фермерів, заганняючи сільське господарство країни у глухий кут?²³¹.

Такого роду запитання виникають стосовно більшості постколоніальних африканських країн. Відповідь на них не може полягати в однопричинному поясненні. Безумовно, політичні інститути здатні визначати якість економічних інститутів. З другого боку, робота самих політичних інститутів підпорядковується інтересам

²²⁹Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2016. С. 292.

²³⁰Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2016. С. 76.

²³¹Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2016. С. 76, 350–351.

тих, у чийх руках економіка, хто володіє засобами виробництва, де даються робочі місця населенню, в інтересах якого в ідеалі мали б діяти політичні інститути. Знову слід наголосити на тому, що будь-які інститути виникають і діють у певному суспільному середовищі, яке є не просто споживачем наслідків функціонування інститутів, а учасником їхнього створення – або своєю активною участю у політиці, або мовчазною згодою з тим, як ці інститути створюються політично активними групами.

Існує безліч прикладів того, як економічна діяльність глав держав та урядів постколоніальних країн шкодить якості суспільного середовища. Приміром, Нкрума пояснював свої рішення, які не відповідали економічній доцільності, необхідністю вести політичну гру. Суть його політичної гри не відрізнялася від тієї, що її вели лідери інших африканських країн. Для того, аби здійснювати економічну політику, необхідно мати владу, а це у демократичному суспільстві неможливо без підтримки більшості населення. Звісно, Нкрума постійно боявся суспільної мобілізації, спрямованої проти нього. Через це він усіяко гальмував створення середнього класу приватних власників, які могли б стати ядром такої мобілізації. Створюючи такі перешкоди, Нкрума хотів залишитися послідовним у впровадженні соціалістичних ідей, якими він зваблював більшість населення. Наслідком була парадоксальна політика заохочення іноземного капіталу і стримування національного бізнесу, який потенційно був політично небезпечним для Нкруми. Інший парадокс – хоча Нкрума боявся суспільної мобілізації, але при цьому не наважувався використовувати загальнодержавні інститути для запобігання їй через відсутність у Гані єдиної нації з єдиною мовою, спільною історією, релігією та ідентичністю. Аналогічним чином у Конго (ДРК) консервації екстрактивних інститутів сприяло те, що сама країна була створена колонізаторами з різнорідних в етнічному і культурному сенсі територій, над якими центральна постколоніальна влада не мала належного контролю²³².

²³²Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2016. С. 349–353, 82.

Якщо визнати, що брак національної єдності заважає політичним інститутам у створенні інклюзивних економічних інститутів, то слід визнати вагомість фактору етнічної ідентичності різних спільнот, з яких має складатися нація новоутворених держав. Тому навряд чи можна погодитися з категоричністю, що "не географія, не культура і не невігластво громадян чи політиків утримує Конго (список країн можна продовжувати – *О. М.*) в бідності, а екстрактивні економічні інститути"²³³. І самі інститути, і політичні інституції, які представляють їх на практиці, створюються людьми з певною ідентичністю, психологією, набором цінностей і т. д.

Звісно, ідентичність особи поліхромна. Етнічна ідентичність є однією поряд з іншими. Вона не є визначальною в періоди стабільного розвитку, але може ставати такою під час кризового стану і в ситуаціях боротьби за владу – боротьби, яка стає тим гострішою, чим гострішою стає криза.

Зокрема, з уваги дослідників не випала та обставина, притаманна африканському клієнтелізму, що саме етнічна належність виступає зручним маркером і водночас механізмом взаємних зобов'язань патрона і клієнта, гарантує кандидатам на виборах підтримку виборців, як і готовність кандидата виконувати свої обіцянки після виборів. Як наслідок, держави стають слабкими в моральному сенсі, втрачають легітимність, оскільки лояльність громадян своїй області, етнічній спільноті або релігійній общині є значно більшою, ніж центральній владі²³⁴.

Протягом усього постколоніального періоду субсахарські країни Африки стояли перед необхідністю вирішити історично об'єктивну проблему – подолати і сам клієнтелізм, і його етнічне або кланове вираження. Вже після перших років спостереження за політичною ситуацією в регіоні С. Гантінгтон привернув увагу до неминучих труднощів в організації політичного правління у країнах, що здобули національну незалежність. Найбільша

²³³Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2016. С. 82–83.

²³⁴Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2019. С. 228–229.

складність полягала у переході від авторитарного стилю правління (авторитарним правителем міг бути представник і колоніальної, і традиційної еліти) до плюралістичного правління, у якому мають брати участь різноманітні групи суспільства. Найбільша проблема для плюралістичного суспільства – досягнення єдності. Фундамент єдності такого суспільства – поєднувані інтереси, спільні принципи і обов'язки, які виходять за межі традиційних родових або племінних зв'язків, які для людини не є безпосередніми, а стосуються чогось зовнішнього для них, до спільних принципів, традицій, міфів, мети або кодексу поведінки²³⁵.

До кола інтересів, якими об'єднується населення країни, входить значно більше питань, ніж тільки створення ефективних політичних інститутів. Сподівання на них як на єдиного актора, здатного вивести країну зі стану стагнації і забезпечити трансформаційний перехід, так само наївні, як і сподівання, що соціально-економічний поступ може бути автоматично забезпечений запровадженням демократичних форм суспільних зв'язків і правил вільного ринку. Досягти ефективності політичного правління і державного управління можна лише наповненням інститутів суспільства якісним соціальним субстратом, тобто високого рівня політиками, управлінцями і лідерами великого бізнесу. За відсутності належної якості цієї тріади на політичну арену можуть виходити інші суспільні актори або громадянського, або преторіанського типу. Постійне чергування в африканських країнах цих двох типів правління стало однією з причин затягування там кризового стану у політиці та економіці, консервації соціального зuboжіння.

²³⁵Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2020. С. 28–29.

РОЗДІЛ 4. ЕТНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ

Спроби лідерів постколоніальних африканських країн конвергувати постулати соціалізму і лібералізму в одній специфічній "місцевій" політичній теорії і досягти на основі її практичного втілення соціального і економічного прогресу своїх країн не принесли успіху. У країнах з однопартійним правлінням поступово наростало опозиційне ставлення до нього, що саме по собі було зародком політичного плюралізму. У країнах, які відразу взяли курс на капіталістичний ринок і ліберальну демократію, також наростало невдоволення ними. Тим не менше, серед населення зберігалася, підживлювана прикладом колишніх метрополій, упевненість, що пошук національних стратегій може завершитися правильним вибором тільки у процесі політичної боротьби і конкуренції різних політичних проєктів. Слід сказати, що за своїм змістом більшість проєктів виходила за межі етнорегіональної замкненості, була наповнена загальнонаціональними інтересами, орієнтувала населення на перехід до нових соціальних відносин. Вибір стратегії розвитку міг бути успішним залежно від того, наскільки загальнонаціональною, позбавленою етнічного і регіонального егоїзму була б ідеологічна і політична конкуренція у країнах і наскільки загальнонаціональний характер мало б функціонування інститутів та інституцій державної влади. Дотримання цієї умови залежало насамперед від характеру головних суб'єктів політичної боротьби – політичних партій, а також інституцій влади, що формувалися волею тих партій, які здобували підтримку більшості населення.

Мозаїчність політичних устроїв і калейдоскопічність (починаючи вже з перших постколоніальних років) змін "режимів-структур" і "робочих режимів" конституційно встановлених політичних систем Тропічної Африки ускладнює виведення універсальної для всього регіону теоретичної моделі такої системи політичних інститутів, яка могла б найбільш переконливо пояснити причини соціально-економічного занепаду регіону і відсутність політичного порядку, який став би фактором прогресивного розвитку.

Презумпція вирішальної ролі політичних інститутів для прогресивного або регресивного розвитку країни завжди має застосовуватися щодо усього політичного поля країни та його сегментів – правлячого режиму, політичного класу, політичних партій, а також формально не політичних, але впливових у політичних процесах суб'єктів – організацій громадянського суспільства, профспілок, конфесійних об'єднань та ін.

Політична діяльність є діяльністю конкретних людей. Виходячи із моністичності людства, можна вважати виправданим узагальнений, матричний підхід до аналізу політичних інститутів та інституцій. Але матричний політичний підхід може вважатися узагальнюючим до певної міри, якою є специфіка того соціального субстрату, з якого складаються елементи політичної системи суспільства. Специфіка соціального субстрату містить у собі безліч ідентифікаційних ознак. Відповідно до теми цього дослідження необхідно розглянути питання про роль етнічної ідентичності тих людей, які беруть участь у політичному процесі.

Наповнення політичних інституцій, які уособлюють політичні інститути суспільства, соціальним субстратом, від чого великою мірою залежить їх ефективність, відбувається у процесі політичної конкуренції – міжпартійної боротьби за владу, міжгрупової боротьби за вплив у середині політичних партій і т. д. Перебіг цієї боротьби у поліетнічних суспільствах, якими є майже всі субсахарські, відбувається під впливом етнічного чинника.

Вагому роль етнічності у політичному житті цього та інших регіонів Африки, починаючи з першого постколоніального десятиліття, відзначало ще радянське суспільствознавство попри обов'язкове для нього дотримання марксистського канону, що витокі усіх суспільно-політичних процесів повинні пояснюватися економічними і соціально-класовими причинами та обставинами. Радянські африканісти висловлювалися доволі однозначно: "Роль етнічних факторів у політичному житті Африки, особливо Тропічної, неможливо переоцінити. У цій частині континенту важко відшукати партію, яка на початку об'єднувала б вихідців із різних народів.

Майже всі партії створювалися на певній етнічній основі²³⁶. Висновок ілюструвався прикладами того, як, приміром, у Нігерії Північний народний конгрес спирався головним чином на *хауса* і *фульбе*, а Національний конгрес Уганди – на етноспільноту *ганда*.

Саме поняття "політичний порядок" є багатозначним. Якщо розуміти його як жорстку централізацію влади і беззастережне виконання її рішень, то в такому разі пальму першості слід віддати однопартійному тоталітарному правлінню. І в цьому сенсі можна зрозуміти схвальні висловлювання С. Гантінгтона у бік моделі однопартійного правління, "... корисність і привабливість якої для модернізаційних країн полягає в тому, що це інститут, який значною мірою сприяє як концентрації (а відповідно – нововведенням), так і нарощуванню (а отже, асиміляції груп) влади". Усі однопартійні системи "...по своєму продемонстрували обидві ці здатності. Можливо, схожі можливості мають і системи з доміантними партіями, які складаються з однієї великої партії і множини та низки дрібніших, провінційніших, етнічно й ідеологічно орієнтованих партій"²³⁷. З іншого боку, він бачив, що однопартійність показала, що створені нею економічні інститути не гарантують процвітання, а більш високий рівень життя плюралістичних країн Заходу взагалі доводить марність сподівань на аналогічний успіх за однопартійності. Виходячи з цього, С. Гантінгтон надавав особливого значення плюралістичності традиційних суспільств, яким належало здійснити модернізаційну трансформацію: "... що більш плюралістична структура і що більш децентралізована влада в традиційній політичній системі, то менше насильства супроводжує її політичну модернізацію і то легше вона пристосовується до розширення політичної участі. Завдяки цьому стає можливим народження модерної політичної системи загальної участі, яка з більшою ймовірністю піде демократичним, ніж авторитарним шляхом"²³⁸.

²³⁶ Политические партии Африки. Москва : Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1970. С. 29.

²³⁷ Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2020. С. 143.

²³⁸ Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2020. С. 169.

Міркування С. Гантігтона з приводу плюралістичності і тоталітарності важливі для нас тим, що в них підкреслюється роль політичної партії як головного актора на політичній сцені, який повинен запропонувати свій проєкт такого соціального устрою, у якому особа має бути виведеною з-під влади її традиційної ідентичності, як і проєкт щодо тих політичних та економічних інститутів, які забезпечили б майбутнє соціальне процвітання. Фундаторами політичних партій, вважав С. Гантігтон, мали б бути представники еліти, в ідеалі із загальнонаціональною ідентичністю, вільні від рис традиційності або регіоналізму. Він мав на увазі дуже маленький автохтонний суспільний прошарок, який за характером своєї діяльності і рівнем освіти (дрібні бізнесмени, чиновники колоніальних адміністрацій, учителі, інтелігенція і т. п.) був доволі вестернізованим, унаслідок чого мав би стояти над місцевими і етногруповими інтересами і запропонувати проєкт, в центрі якого був би загальнонаціональний інтерес.

Було б несправедливим стверджувати, що еліта, яка прийшла до влади у деколонізованих країнах, не ставила таких завдань. Вибір суспільно-політичної моделі, що вони його робили, відбивав їхнє бачення спільного національного майбутнього для всіх громадян країни – або на засадах "соціалістичного інтернаціоналізму", або на засадах "демократичного плюралізму". За будь-якого варіанта йшлося про загальнонаціональну консолідацію і про спільну мету розвитку.

Культурна вестернізованість лідерів національних рухів сприяла тому, що надання африканським країнам незалежності супроводжувалося запровадженням у них політичних матриць метрополій – багатопартійності, моделі формування влади через демократичні вибори, принципу розподілу влади і т. п. Демократична матриця передбачає, що для реалізації проєкту розвитку країни необхідно отримати мандат від населення і тим самим взяти у свої руки якщо не всю владу, то її найбільшу частку. Для консолідації ж потенційного електорату необхідно було створювати політичні партії – знову ж таки, в ідеалі, з ідейних односторонців, вільних від зобов'язань перед своїми етнічними спільнотами або перед місце-

вими традиційними елітами. Однак етнічність скористалася ситуацією боротьби за владу і стала у цій боротьбі незримим, але винятково впливовим елементом політичного поля.

Майже усі субсахарські політичні партії утворювали базу своєї електоральної підтримки або на основі етнічної спільноти, до якої належали її члени, або на основі населення регіону, з якого вийшли, а в ідеалі на основі і того, й другого. Усвідомлення загальнонаціональних цілей було доступне переважно молодій політичній еліті країни. Ті етнічні спільноти, з яких вони вийшли, розуміли вигоди від незалежності насамперед як розв'язання "своїх" етногрупових та місцевих проблем. Лідери партій опинилися у замкненому колі: вони заради прогресу країни повинні були висувати загальнонаціональні проекти, а заради здобуття влади, яка давала б їм можливість ці проекти втілювати, вони мусили роздавати своєму етнічному електоратові обіцянки про пріоритетну увагу до "його" проблем, а перебуваючи при владі, виконувати ці обіцянки заради успіху на наступних виборах.

Етнічний характер африканських політичних партій формувалася ще в обставинах колоніальної залежності і в обставинах антиколоніальної боротьби. У першому випадку колоніальні адміністрації заохочували місцеві лояльні кадри до об'єднання у слухняні місцеві кліки під виглядом політичних партій. Так, утворення у Чаді у 1940–1950-х рр. Прогресивної партії Чаду і Демократичного союзу Чаду відбувалося під патронатом французьких генерал-губернаторів. Конкуренція між двома партіями полегшувала управління країною за принципом "розділяй і владарюй". Протистояння між ними перекочувало і в постколоніальну епоху, спровокувавши боротьбу за однопартійне правління, перемогу у якій у 1960-х рр. здобула ППЧ, яка використала здобуту владу щоб заборонити опозиційну діяльність²³⁹.

Найбільш придатним соціальним субстратом для формування ядра лояльних партій була місцева аристократія. Прикладом такої партії був Руандійський національний союз, заснований на базі

²³⁹ Политические партии Африки. Москва : Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1970. С. 239–240.

етноспільноти *тутсі* ще наприкінці колоніального періоду (1959 р.). Партія стала політичною опорою туземного владики (мамі) країни Кігері V і виразила своє кредо у гаслі "НСР-партія мамі. Усі інші партії – вороги мамі". Керівництво партії складалося з багатіїв-*тутсі*, а присутність у ньому багатіїв-*хуту* була винятком²⁴⁰. Перевага у чисельності *хуту* у 1961 р. дала можливість їхній партії Пармехуту здобути повну більшість у руандійському парламенті, а у 1965 р. встановити у країні однопартійне правління, чим було покладено край існуванню РАН²⁴¹. Лише у 1979 р. біженці-*тутсі* на території Уганди створили партію зі схожою назвою – Руандійський союз за національну єдність, у 1987 р. перейменованій у Патріотичний фронт Руанди²⁴².

Колоніальний період в житті субсахарських країн був позначений не тільки експлуатацією природних ресурсів, а й певними економічними зрушеннями, які спричинили зміни у соціальній структурі населення. Інтенсифікація в аграрному секторі призводила до появи великих іммігрантських груп у містах. Умовою виживання у новому незвичному середовищі було етнічне гуртування заради взаємної підтримки. Наслідком такого гуртування було виникнення громадських організацій на етнічній основі, і ця основа зберігалася після трансформації цих організацій у політичні партії. Такими у французькому Судані були Союз догонів та Союз фульбе і симпатиків, у Гвінеї також кожна із основних етнічних груп країни заснувала "свою" організацію: *мандінго* – Союз мандінго, *сусу* – Комітет Нижньої Гвінеї, *форестье* (лісові люди) – "Лісовий союз" тощо²⁴³.

У використанні етнічних громадських організацій як основи для політичних партій зізнавалися потім і самі лідери останніх, як,

²⁴⁰Политические партии Африки. Москва : Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1970. С. 246.

²⁴¹Rwandese National Union. *From Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Rwandese_National_Union

²⁴²Патріотичний фронт Руанди. URL: https://ewikiuk.top/wiki/-Rwandan_Patriotic_Front

²⁴³Политические партии Африки. Москва : Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1970. С. 29.

приміром, засновник Демократичної партії Берега Слонової Кістки Фелікс Уффе-Буаньї: підтримка членами цих організацій діяльності цих партій перегікала у членство в них, а надання добровільної фінансової підтримки – у практику регулярних партійних внесків і т. д.²⁴⁴.

Згуртованість і населення африканських країн у цілому, і створених там політичних партій була необхідною умовою успіху у боротьбі за незалежність – боротьбі як демократичними, так і збройними методами. Боротьба з колоніальними адміністраціями, особливо збройна боротьба, потребувала солідарності, морально-політичної згуртованості, часто конспірологічної довіри і т. д. Найлегше така єдність досягалася серед етнічно гомогенних груп. Показовим був приклад Кенії, у якій політичні партії утворювалися і як альтернатива колоніальному правлінню, і як інструменти колоніального або неокolonіального впливу.

Кенія була єдиною із країн Східної і Центральної Африки, у якій відбувалася у 1950-ті рр. жорстока партизанська війна за незалежність. Головною рушійною силою цієї боротьби була найбільша етнічна спільнота – *кікуйю*, яка становила разом зі спорідненою спільнотою бантумовної групи – *лукхья* чисельну більшість країни. Значно поступаються їм за чисельністю *нілотські* етноспільноти *луо* і *календжин*, а також мусульманське населення. Різниця у демографічному потенціалі і у формах антиколоніальної боротьби суттєво позначилися на характері утворених цими спільнотами політичних організацій. Спочатку на етносоціальній основі *кікуйю* виник Національний Союз африканців Кенії (КАНУ) під керівництвом Джома Кеніати. Пізніше під керівництвом Тома Мбойї утворився Демократичний Союз африканців Кенії (КАДУ) на основі таких організацій, як Політичний Союз календжин, Об'єднаний фронт масаї, Сомалійська національна асоціація, Африканська народна партія.

Пікантність ситуації з виникненням і конкуренцією цих партій проявлялася в тому, що Мбойя обґрунтовував утворення КАДУ прагненням не допустити гегемонії у майбутній незалежній Кенії

²⁴⁴ Политические партии Африки. Москва : Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1970. С. 31.

етнічної спільноти *кікуйю* і при цьому всіляко таврував тактику колонізаторів використовувати у своїх цілях етнічну специфіку кенійських партій або етнічну ідентичність політиків²⁴⁵. Тим не менше, це не заважало Мбойї і всій КАДУ мобілізувати свої базові етнічні спільноти, щоб діяти у річищі, потрібному колишній метрополії.

Про те, як застосовувалася тактика використання метрополією лояльних до неї сил, розповідається у книзі Дж. Блоча і П. Фітцджеральда "Таємні операції англійської розвідки". У Кенії етнополітичний алгоритм збереження метрополією свого впливу у цій країні складався з послідовних етапів: спроба створення політичної сили із білих поселенців – підтримка у політичній самоорганізації лояльних африканців – спроба нейтралізації політичних сил, орієнтованих на повну політичну самостійність.

На першому етапі, напередодні виборів у 1961 р. до Законодавчих зборів, колоніальна адміністрація спробувала створити політичну організацію білих поселенців у сподіванні, що тій вдасться неформально об'єднати свої зусилля з лояльними африканцями. Для реалізації такої тактики була надана допомога ініціаторам утворення КАДУ, яка мала об'єднати усі племінні організації, лояльні колишній метрополії. Після цього почався другий етап, коли підтримка британцями КАДУ із прихованої, якою вона була у 1961 р., стала у 1963 р., перед наступними виборами і наданням Кенії незалежності, відвертою. Підтримка проявлялася використанням колоніальних адміністративних ресурсів на користь кандидатів від КАДУ у розрахунку, що ці кандидати здобудуть у майбутньому парламенті країни більшість і отримають право на формування уряду на чолі з прем'єром-членом цієї партії. Крім адміністративної підтримки, КАДУ отримувала неофіційними каналами і фінансові ресурси. Принаймні аналітики звертали увагу на особливу роль лідера британської консервативної партії Фредеріка Беннета, який, крім того, що надавав КАДУ політичні консультації, особливо з використання етнорелігійного фактору, допомагав цій

²⁴⁵ Политические партии Африки. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1970. С. 274–275, 29.

партії, використовуючи свої зв'язки з банкірським домом "Кляйнворт Бенсон", зі збиранням коштів на виборчу кампанію²⁴⁶.

Після невдач у першій і другій фазах неоколоніального алгоритму колишня метрополія перейшла до нейтралізації КАНУ, яка здобула незаперечну перевагу на виборах до Законодавчих зборів. Спочатку була застосовна тактика розколу КАНУ у вигляді заохочення опозиційних Кеніаті членів партії до виходу із неї. Так, до цього кроку вдалося заохотити вождя племені *намбу* Пола Негея, в чому не останню роль відіграла англійська допомога йому у розв'язанні фінансових проблем – його особистих і племінних.

Інший прийом полягав у використанні ув'язненого на той час Кеніати як своєрідного "заручника": відмовляючи у його звільненні, колоніальна адміністрація тим самим сподівалася, що КАНУ не скористається своїм правом переможця зайняти більшість місць у майбутньому кабінеті міністрів, оскільки сама партія поставила умовою, що уряд країни буде сформований тільки після звільнення з ув'язнення її лідера. Спочатку цю вимогу підтримувала і КАДУ. Непохитність КАНУ щодо виконання цієї умови дала можливість її опоненту – КАДУ, який пішов на порушення міжпартійної домовленості, сформувати уряд, чого, власне, і прагнули британці. Навіть коли під час парламентських виборів у 1963 р. стала зрозумілою неминучість перемоги КАНУ, британці всіляко демонстрували свою прихильність до Мбойї, але останній вирішив зайняти вичікувальну позицію, сподіваючись у майбутньому на шанс усунути Кеніату від національного лідерства²⁴⁷. Розрахунки, звісно, були надто примарними, оскільки КАНУ та її лідер спиралися на нове міжетнічне об'єднання – *кікуйю* і *луо*, до яких належала переважаюча більшість населення країни, в той час як КАДУ – на прибережні групи і на нечисленних скотарів нагір'я. Закономірно, що сподівання Мбойї не справилися.

²⁴⁶Блоч Дж., Фитцджеральд П. Тайные операции английской разведки: Ближний и Средний Восток, Африка и Европа после 1945 года / пер. с англ. Москва : Политиздат, 1987. URL: <https://history.wikireading.ru/230838>

²⁴⁷Блоч Дж., Фитцджеральд П. Тайные операции английской разведки: Ближний и Средний Восток, Африка и Европа после 1945 года / пер. с англ. Москва : Политиздат, 1987. URL: <https://history.wikireading.ru/230838>

Більшість африканських політиків, насамперед вільних від зобов'язань перед племінною аристократією, розуміли небезпеку, яку несла трайбалістська або регіональна орієнтованість політичних партій. З одного боку, партіям, утвореним на етноплемінній основі, було легше мобілізувати свій електорат і здобувати гарантовану підтримку на виборах, не говорячи про мобілізацію мас під антиколоніальними гаслами. Виникали навіть сподівання, що участь у партійній роботі поступово утверджуватиме загальнонаціональні пріоритети у свідомості людей. Сподівання супроводжувалися занепокоєнням, що трайбалізм може викликати у партіях дух шовінізму. Виникали припущення, що навіть етнічна нейтральність партії могла шкодити єдності країни, якщо замість трайбалістської орієнтації вона переходила в орієнтацію суто регіоналістську. Підставою для таких занепокоєнь був приклад Північного народного конгресу у Нігерії, який під час свого створення спирався на дві етноспільноти – *хауса* і *фульбе* і, крім того, привабив представників менших за чисельністю місцевих спільнот і навіть окремих вихідців із Півдня країни. Однак висунуте партією регіоналістське гасло "Одна Північ, один народ незалежно від релігії, звання або племені"²⁴⁸ фактично дезавувувало її задекларовану етнічну нейтральність, оскільки соціальним ядром і надалі залишалися споріднені найчисельніші етноспільноти регіону.

Низка партій явно виступала проти трайбалізму у партійній діяльності і намагалася об'єднувати у своїх лавах людей різного етнічного походження. Така тактика мала певний успіх на етапі антиколоніальної боротьби, коли незалежність була спільною метою усіх спільнот континенту. Таким був, приміром, Союз народів Камеруну, утворений у 1947 р. Соціалістично орієнтований, у першій половині 1950-х рр. він перейшов до збройної тактики і вже на середину десятиліття досяг чисельності у 80 тис. членів і встановив фактичний контроль на деяких територіях, особливо там, де проживали спільноти *бамілеке* і *басса*. Розгром збройного крила партії змусив її переїхати на камерунські землі, що були під британським правлінням.

²⁴⁸ Политические партии Африки. Москва : Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1970. С. 30.

Хоча у 1958 р. представників партії було запрошено на організовану ганським лідером Нкрумою Конференцію незалежних африканських держав (1958 р.), партія навіть після проголошення Камеруном незалежності ще тривалий час залишалася в еміграції і повернулася до активної політичної участі тільки у 1991 р.²⁴⁹.

Стати політичним провідником загальнонаціонального єднання намагалась утворена у 1944 р. Національна рада Нігерії та Камеруну (НРНК). Вона об'єднувала велику кількість різних соціальних груп – релігійних, племінних, торгових, ставши третьою за впливом політичною партією країни. На останньому етапі антиколоніального руху, коли обговорювалися контури майбутнього устрою Нігерії після здобуття незалежності, НРНК зайняла послідовну позицію із заперечення права регіонів на відокремлення. Лідер партії Азіківе став президентом Нігерії у 1963–1966 рр., але був усунутий з посади внаслідок військового перевороту, який обґрунтовувався тим, що партія виявляла надмірну симпатію до однієї етноспільноти – *ібо*. Після перевороту партія поступово розчинилась у політичному просторі країни. Наскільки тяжко утверджувалась ідеологія нігерійської загальнонаціональної єдності, ілюструє той факт, що саме Азіківе певний час підтримував сепаратистський курс провінції Біафра у статусі радника її лідера Одумегву Оджукву, і тільки пізніше, схаменувшись, закликав його до повернення під владу центрального уряду²⁵⁰.

На поліетнічну соціальну базу підтримки орієнтувалася і створена у 1951 р. нігерійська партія Група дій. Декларуючи курс на досягнення загальнонаціональної єдності, вона водночас орієнтувалася переважно на західних нігерійців, в той час як на Півдні і в Центрі країни підтримка її була частковою, що не дозволило їй отримати вагому частку влади після здобуття Нігерією незалежності²⁵¹. Загальнонародною декларувала себе ганська Народна партія Конвенту, підтверджуючи декларацію своїм

²⁴⁹Союз народів Камеруну. URL: https://uk.upwiki.one/wiki/Union_of_the_Peoples_of_Cameroon

²⁵⁰Национальный совет Нигерии и Камеруна. URL: https://hmn.wiki/ru/National_Council_of_Nigeria_and_the_Cameroons

²⁵¹Група дії (Нігерія). Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

складом, до якого входили люди із різних соціальних, вікових, етнічних і релігійних груп, приваблені ідеологією комуналізму²⁵². Подібні принципи партійного будівництва сповідували Африканський національний союз Танганьїки²⁵³ та ряд інших партій. Деякі з них з різних причин з часом зійшли з політичної сцени, а ті, що вижили, почали діяти так само, як інші – заради здобуття влади пішли найбільш надійним за виборчою прагматикою курсом, який полягав у мобілізації етнічно або територіально "свого" електорату.

"Етнічна солідарність" стала своєрідною пасткою для партійних систем звільнених країн. Потрапивши у цю пастку, партії змушені були маркувати свою діяльність суто етнічними або регіональними позначками. Витоки такої спотвореної етнічної солідарності йдуть із невід'ємної риси етнічної психології – відмежовування спільнотою самої себе від усіх інших на основі опозиції "ми – не вони". В етнічній самоідентифікації ця опозиція часто проявляється недовірою і підозрливістю до "чужаків". І цей психологічний комплекс виразно проявляється, коли починається період міжпартійної боротьби за владу і розподіл впливу у самих партіях – тут від членів партії вимагається повна і беззастережна відданість "своїй" групі (народу, племені, регіону, фракції).

Етнополітичні реалії йшли наперекір намірам лідерів партій, які претендували на роль загальнонаціональних. Залежність між політичною метою і політичними реаліями, які примушували обирати тактику досягнення мети, проявилася, приміром, у політичному житті одного з піонерів деколонізації – Конго. Напередодні незалежності у країні утворилося понад сто партій, і здебільшого вони очолювались етнічними вождями, які здійснювали етнізацію політичного простору – навіть ті, хто орієнтувався на західний спосіб життя, як вождь народу *бангала* і лідер Партії національної єдності (ПУНА) Жан Боліканге²⁵⁴.

²⁵²Народная партия Конвента. *Материал из Википедии – свободной энциклопедии*.

URL:https://ru.wikipedia.org/wiki/Народная_партия_конвента#Программные_установки_НПК:_1940—1960-е_годы

²⁵³Политические партии Африки. Москва : Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1970. С. 32–33.

²⁵⁴Хохлов Н. П. Бурлящее Конго. Москва : Известия, 1960. С. 112–113.

Партія Конголезький національний рух, заснована квітетом Патріс Лумумба – СірілАдула – Жозеф Іно – Жозеф Касавубу претендувала на роль загальнонаціональної, але і вона вже під час свого створення несла в собі зародок розколу за етнічною ознакою: Касавубу, який сповідував винятковість народу *конго (баконго)*, відмовився підписати статут партії на підставі лівої спрямованості її програми, заснувавши політичну організацію Альянс Баконго (АБАКО), яка фактично стала окремою партією; КНР в цілому найбільшу підтримку мав серед населення Східної провінції, але від партії відколовся КНР–Калонжі, який спирався на народ *луба (балуба)*, що мешкав у провінції Касаї, і КНР–Неданка, лідер якої звинувачував Лумумбу, який обійняв посаду прем'єр-міністра, у комуністичній спрямованості; Лумумбі, як вихідцю із конгомовної спільноти *мутетеле (тетеле)*, не залишалося нічого іншого, як спиратися на неї і на інші конгомовні спільноти²⁵⁵. Партія африканської солідарності, яка також претендувала на роль загальнонаціональної, могла спиратися тільки на спільноти з мовою *лінгала*, що мешкали у столиці Леопольдвілі (нині Кіншаса) і навколо неї. Паралельно виникла відверто етнорегіональна партія Конференція племінних об'єднань Катанги (КОНАКАТ) на чолі з Моїсом Чомбе – вихідцем зі спільноти *лунда* і одночасно зятем головного її вождя Мвати Ямби. На етнічній основі сформувалася партія Асоціація балуба в Катанзі (БАЛУБАКАТ), яка виступала проти федеративного устрою Конго, якого домагався Чомбе.

По своєму "загальнонаціональними" були конголезькі партії, які виступали за єдність країни у її підпорядкуванні колишній метрополії Бельгії, але їм також доводилося шукати опору в особі тих або інших етнічних спільнот країни – Партія національного прогресу мала серед своїх членів багато племінних вождів, причому для чиновників колоніальної адміністрації членство в цій партії було обов'язковим. Партія національної єдності мала своєю соціальною опорою народ *мангала*, якого часто використовували для нападів на осередки НРК–Лумумби, до того ж бельгійці

²⁵⁵Конголезький національний рух. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/85>

розраховували після деколонізації Конго зробити лідера цієї партії Боліканге керівником держави^{256; 257; 258; 259}.

Сучасні дослідження політичної історії ДРК, зокрема перших парламентських виборів 1960 р., показують, що позиції виборців зумовлювалися не лише етнічною, а й територіальною ідентичністю, що вносило додаткові складнощі у розстановку політичних сил. На той час між провінціями країни утворилася відмінність – в одних політична свідомість населення була більш розвинутою і там точилися конфлікти між "автохтонами" і "прибульцями", в інших політика була справою місцевих еліт. Касаї і Катанга належали до першої категорії, і там фактор упередженості до "чужаків" вплинув на рівень підтримки тих або інших політичних сил. *Балуба*, які голосували за Калонджі, найбільшого супротивника Лумумби в Касаї, віддали свій голос довіри Сендве, другу та союзнику Лумумби в північній Катанзі. Але в Елізабетвілі (сучасному Лумумбаші) ті самі *балуба*, що вийшли з Касаї, проголосували за КОНАКАТ, тобто за Чомбе. Причиною вважається те, що Калонджі встановив через суд обмеження проти чужаків-бельгійців, які підтримували Чомбе. Що ж стосується КНР, який проголошував надплемінну доктрину, на практиці у своїй передвиборчій кампанії зосередився на етнічній групі *монго*, яка була дуже роздробленою та надзвичайно розпорошеною по всій країні. Відсутність територіально згуртованого електорату визначило доволі скромні результати цієї партії на виборах – 41 місце із 137, що, у свою чергу, визначило і подальший розвиток подій²⁶⁰.

²⁵⁶Владин Л. Д. Орестов О. Д. Трудные дни Конго. Политический репортаж. Москва : Госполитиздат, 1961. С. 41–48.

²⁵⁷Конголезький національний рух. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

²⁵⁸АБАКО. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

²⁵⁹Владин Л. Д., Орестов О. Д. Трудные дни Конго. Политический репортаж. Москва : Госполитиздат, 1961. С. 39, 41, 42.

²⁶⁰Ngoy-Kangoy H. The Political Role of the Ethnic Factor around Elections in the Democratic Republic of the Congo. *African Journal on Conflict Resolution – ACCORD*. 2007. Vol.7. № 2. P. 221–225. URL: <https://www.accord.org.za/ajcr-issues/the-political-role-of-the-ethnic-factor-around-elections-in-the-democratic-republic-of-the-congo/>

В іншій конголезькій державі – Республіці Конго також мали місце спроби надати партійному будівництву етнічного характеру. Заснований ще до здобуття незалежності Демократичний союз захисту африканських інтересів (ЮДЦА) на практиці заради здобуття масової підтримки опікувався інтересами однієї спільноти – *конго*, яка становила близько половини населення країни, що викликало у 1959 р. міжетнічні зіткнення між спільнотами *балани* (субгрупа народу *конго*) і *мбоши*. Тільки у 1964 р. етнізація партій була припинена, але через монополізацію всієї влади однією партією Національний революційний рух, який зобов'язав усі інші партії злитися з ним^{261; 262}.

У Гані на парламентських виборах 1968 р., проведених Національною радою визволення, яка правила країною після повалення Нкруми, головні їх учасники – Партія прогресу і Національний союз лібералів (Народна партія Конвенту після усунення з посади президента Нкруми у 1966 р. і наступної заборони на деякий час партійної діяльності у країні вже формально не відроджувалась, а її ідеологію підхопили інші партії) спиралися на регіональні етноспільноти: ПП – на виборців із народу *акан*, найбільшого у країні, а НСЛ – на виборців *еве* (14% населення)²⁶³. Десятиліття незалежного існування за всіх наступних режимів не витіснили такої тактики із виборчої боротьби. "Синдром етнічності" при виборі соціальної бази електорату зберігся при цьому серед партій як прогресивної, так і консервативної спрямованості, що показала, зокрема, конкуренція у Гані на парламентських і президентських виборах 1979 р. між соціально спрямованою Національною народною партією, створеною колишніми нкруманістами, і консервативною Партією народного фронту. Перемога на виборах ННП, з одного боку, могла пояснюватися тим, що вона найменше апелювала до трайбалізму і найбільше позиціонувала себе загальнонаціональною політичною силою. Тим не менше, перемога

²⁶¹Республіка Конго. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

²⁶²National Movement of the Revolution. From Wikipedia, the free encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/National_Movement_of_the_Revolution

²⁶³Родионов Ю. А. Политическое развитие современной Ганы (1957–1985). Москва : Наука, 1985. С. 48–49.

партії мала і певний етнорегіональний присмак: її особливо підтримували північні спільноти і народ *eve* в інших регіонах, у той час як її суперницею – народ *акан*²⁶⁴.

Лише після чергового періоду військового правління соціальні погляди стали більшою мірою проявлятися в електоральних уподобаннях, що показали, зокрема, президентські вибори 2005 р. Перемога на них Джона Куфуора, який був переобраний на другий термін, сталася значною мірою завдяки його репутації демократа і людини, яка вміє знаходити шляхи для розв'язання соціальних проблем²⁶⁵. Наступні президентські вибори 2008 р., на яких велася боротьба між представниками правлячої Нової патріотичної партії і Національного демократичного конгресу, чий кандидат Атта Міллз здобув перемогу, в цілому відбулися відповідно до демократичних процедур, що було відзначено у доповіді оглядової місії Центру Картера²⁶⁶. Але і вони знову супроводжувалися міжетнічними сутичками на Півночі країни, зупиненими розміщенням там військового контингенту²⁶⁷. Понад те, інші спостереження за ситуацією між завершенням другого туру і остаточним оголошенням виборів, коли все вирішувалося перерахунком голосів у місцевості Тейні, мали своїм результатом висновок, що Гана не вільна від перспективи подальших міжетнічних протистоянь. Адже близькість результатів учасників другого туру, кожен з яких спирався на "свій" етнорегіональний електорат, здатна спровокувати недовіру до остаточного підсумку, тим більше, що, за висновком дослідників цієї країни, вона є, по суті, етнічно розділеним суспільством як у примордіальному, так і в конструктивістському сенсі²⁶⁸.

²⁶⁴Родионов Ю. А. Политическое развитие современной Ганы (1975–1985). Москва : Наука, 1985. С. 93–94.

²⁶⁵Немченко В. П. Выборы в Гане – полезный опыт для Африки. *Азия и Африка сегодня*. 2005. № 6. С. 47–48.

²⁶⁶Observation Mission to Ghana's 2008. Presidential and Parliamentary Elections. December 2008–January 2009. Final Report. The Carter Centre. URL: https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/news/peace_publications/election_reports/g_hana-2008-election-rpt.pdf

²⁶⁷Немченко В. П. Гана: президентские выборы 2008–2009. *Азия и Африка сегодня*. 2009. № 5. С. 37–39.

²⁶⁸Ayelazuno J. Ghanian elections and conflict management. Interrogating the Absolute Majority Electoral System. *Journal of African Elections*. Volume 10. No 2. P. 22–24. URL: <https://www.eisa.org/pdf/JAE10.2Ayelazuno.pdf>

Початок першої республіки 1960–1966 рр. у Нігерії супроводжувався гострою конкуренцією за політичний вплив між етнічними спільнотами *хауса* разом з *фульбе*, *йоруба* та *ібо*. Двоє перших разом були найчисельнішими, а отже отримали більшість місць у парламенті країни, що змусило інші спільноти мобілізуватися у формі своїх політичних організацій. Так виникли етно-регіональні партії. Найбільші з них Північний народний конгрес (ПНК), базою підтримки якого були *хауса* і *фульбе*, Група дій (ГД), яку підтримував народ *йоруба*, що мешкав на Південному Заході, Національна рада нігерійських громадян, яка спиралася на розташований на Південному Сході народ *ібо*. Виникли і партії, які спиралися на менш чисельні етнічні групи, які проживали на території трьох найбільших спільнот, і хоча виступали солідарно з ними, але вимагали певних гарантій щодо свого майбутнього. Такими був Об'єднаний конгрес середнього поясу (ОКСП) і Союз прогресивних елементів Півночі (СПЕП).

Етномозаїчними був і склад першого нігерійського уряду: пост президента обійняв Ннамді Азіківе (представник НСНГ), а опозиція була представлена ГД на чолі з Обафемі Аволово, регіональні уряди очолили: на Півночі – лідер РНК Ахмаду Белло, на Заході – Самуель Акінтола з ГД, а на Сході – представник НСНГ Майкл Окпара^{269, 270, 271, 272}.

У конституції Другої республіки було встановлено ряд обмежувачів для політичного етнорегіоналізму, зокрема такі, як

²⁶⁹Глущенко Е. А. Особенности политической культуры. *Нигерия: власть и политика. Сборник статей*. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. С. 221–222.

²⁷⁰Ханин В. Э. Политические партии второй республики: формирование и социальные базы. *Нигерия: власть и политика. Сборник статей*. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. С. 70–95.

²⁷¹Исмагилова Р. Н., Грушевский А. Ю. Этнический фактор в политической жизни Нигерии. *Нигерия: власть и политика. Сборник статей*. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. С. 58–59.

²⁷²Республіка Біафра. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

незалежність членства у партії від місця народження, релігійної або етнічної належності; неприпустимість у назвах та емблемах партій етнічного, релігійного або регіонального підтексту; обов'язкове перебування штаб-квартири партії у столиці країни; обов'язкова відповідність партійного статуту федеративному характеру держави. Однак етнічні мотиви і надалі домінували у діяльності партій, які все ще повторювали практику партій часів Першої республіки – готовність вдовольняти етнічні інтереси населення того чи іншого штату, приміром, їхні вимоги поділити штати за етнічною ознакою там, де існувало упередження однієї спільноти щодо іншої²⁷³. Зберігалася фактична етносоціальна природа партій і їхні орієнтації на етнотериторіальну підтримку. Територіальною базою Нігерійської партії єдності (НПС) були штати Ондо, Огус, Лагос, південна частина Ойо, а базовим електоратом переважно *йоруба*. Народна партія Великої Нігерії (НПВН) спиралася на північно-східні штати Борно, Гонгола і на спільноту *канурі*. Нігерійська народна партія (ННП) домінувала у Лагосі, де мешкали її етнічні симпатики із народу *іббо*, Національна партія Нігерії (НПН), яка у часи Другої республіки (1979–1983 рр.) була найвпливовішою політичною силою країни, мала підтримку у північних штатах, населених переважно *хауса*, Партія народного відродження (ПНВ) шукала підтримки у Кано і у південній частині Кадуна, Партія нігерійського авангарду (ПНА) орієнтувалася на західні штати.

Формальна деетнізація партій не знищила етнічної конкуренції в середині них самих. У НПН у 1979–1983 рр. склалася перевага у керівництві вихідців із *хауса* і *фульбе*, що змусило керівника осередку партії у населеному *йоруба* штаті Огун вийти з неї. Подальші події засвідчили поглиблення внутрішньопартійного розколу на етнічній основі: виникли фракції з етнічним забарвленням – Об'єднаний фронт Півночі, орієнтований на електорат *хауса* і *фульбе*, і Фронт солідарності, орієнтований на *йоруба*. Наслідком

²⁷³ Исмагилова Р. Н., Грушевский А. Ю. Этнический фактор в политической жизни Нигерии. *Нигерия: власть и политика. Сборник статей*. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. С. 59–60.

суперництва стало пізніше виключення з партії групи функціонерів, які були вихідцями із *йоруба*^{274, 275}.

Процес політичної самоорганізації на базі етнічності продовжувався в Нігерії і через десятиліття. Під час правління президента Сані Абача (1993–1998 рр.) виник Рух за виживання народу *огоні*, що проживає на нафтоносній території. Рух, який висунув вимоги політичної автономії, збільшення своєї частки прибутку від продажу нафти, поліпшення екологічної ситуації, було придушено, а його лідера Кена Саро-Віву страчено²⁷⁶.

Етнічність – один із найбільш стабільних соціальних феноменів в історичному часі, і вона має здатність регенерувати політичні уподобання спільноти від покоління до покоління. У Нігерії, приміром, політичне угруповання Корінні народи Біафри, яке домагається відокремлення цієї провінції у вигляді окремої самостійної держави, тобто повторює політичне гасло сепаратистів 1960-х років, підтримується значною мірою тими, хто народився значно пізніше тодішньої громадянської війни і знає про неї тільки з письмових і усних джерел²⁷⁷.

Трайбалізм і регіоналізм стали найбільш виразними маркерами партійних систем більшості африканських країн від початку їх утворення аж до сьогодні. Етнічно або регіонально маркувалася не тільки міжпартійна боротьба, а й відносини у середині політичних партій. Навіть у випадках, коли комусь із національних лідерів вдавалося досягти для "своєї" партії статусу єдиної правлячої у країні з перспективою, що вона стане міжетнічним "плавильним казаном", перебіг внутрішньопартійних відносин ці сподівання розвіював.

²⁷⁴ Исмагилова Р. Н., Грушевский А. Ю. Этнический фактор в политической жизни Нигерии. *Нигерия: власть и политика. Сборник статей*. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. С. 61.

²⁷⁵ Ханин В. Э. Политические партии второй республики: формирование и социальные базы. *Нигерия: власть и политика. Сборник статей*. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. С. 80–81.

²⁷⁶ Рыбина М. В. Религии и политика в Нигерии: пути взаимодействия. *Народы Азии и Африки сегодня*. 2012. № 3. С. 43.

²⁷⁷ Денисова Т. С. Нигерия: итоги первого срока президентства Мохаммеда Бухари и всеобщие выборы 2019 года. *Азия и Африка сегодня*. 2019. № 8. С. 40.

Міжетнічна конкуренція зі сфери багатопартійності перекочувувала у сферу монопартійності і створювала ситуацію, коли невдачі в управлінні регіонами за відсутності механізму міжпартійного компромісу робили в очах населення одноосібно правлячу партію та її етносоціальне ядро єдиними винуватцями соціальних та економічних криз.

Ілюстративним прикладом міжетнічної боротьби у середині монополюсно правлячої партії була історія КАНУ. Після проголошення незалежності країни (1963 р.) лідер національно-визвольного руху Кеніата заради подолання регіоналістських тенденцій, у шкідливості яких він був сам упевнений і в чому запевняв країну, домігся усунення опозиційної КАДУ з політичної арени. Основним методом він обрав погрози, які у 1964 р. змусили КАДУ, очільником якої став на той час Рональд Нгала, оголосити про своє входження до партії Кеніати. Але це не врятувало КАНУ від фракційних викликів. У середині неї утворилася група ліво-центристської спрямованості, яку очолили Огінга Одінга, Білдад Каггіа та інші. Розкол стимулювався епізодом убивства у 1966 р. члена уряду Тома Мбойї – за етнічністю *луо*, яке викликало зіткнення між екстремістами із *луо* і *кікуйю*²⁷⁸.

Вихід лівих із КАНУ і заснування ними у 1966 р., спираючись на народ *луо*, партії Союз народів Кенії (СНК) на чолі з Одінгою нібито давав надію на відродження у країні багатопартійності. Однак Кеніата спромігся дискредитувати нову партію в очах населення, спекулюючи на етнічних почуттях "своєї" спільноти *кікуйю*: на додаткових округних виборах 1966 р. СНК висунув кандидатами в окрузі, де жили *луо*, їхнього одноплемінника Ачинга Онеко, а в окрузі, де жили *кікуйю*, їхнього одноплемінника Каггію, що дало Кеніаті можливість скористатися рудиментами трайбалістської психології і нав'язати населенню округу, де балотувався Каггіа, його образ як людини "ненадійної", яка пішла на вибори разом з "чужаком" Онеко, і все це тільки для того, щоб протистояти йому, Кеніаті, тобто з особистих мотивів, що і визначило поразку

²⁷⁸Кения – история. URL: <http://www.africa.org.ua/about/ke01.htm>

Кангіа. А після поразки всієї СНК на місцевих виборах 1968 р. ця партія припинила своє існування²⁷⁹.

Епізод зі СНК був недовгим, але і він підштовхнув Кеніату до більш жорсткого стилю правління, який полягав у зміцненні однопартійності і переслідуванні опозиційних проявів. Опора в однопартійній діяльності на найбільшу етнічну спільноту закономірно перетворилась у Кеніати на клановий тип правління – домінування у політиці та економіці інтересів його власної родини. Теорія "африканського демократичного соціалізму" не заважала кенійському лідеру лавірувати між "першим" і "другим" світами, маніпулювати їх протистоянням і отримувати підтримку і того, і другого.

Заради справедливості треба відзначити, що і кенійська опозиція, яка мала б відігравати роль провісника багатопартійності, також мала на собі трайбалістське і кланове забарвлення. Вона гуртувалася навколо родини Одінги, а та, будучи за етнічною ідентичністю *нілотською*, пріоритетними вважала інтереси цієї групи народів. Трайбалістський курс не заважав Одінзі бути прихильником соціалізму, лівішого за "африканський соціалізм" Кеніати. А сама його соціалістичність не заважала виношувати плани захоплення влади, спираючись не на соціальну солідарність, а на "свою" етнічну спільноту.

Стиль правління, закладений Кеніатою, не змінився з його смертю (1978 р.) і приходом на президентську посаду вихідця зі спільноти *календжин* Данієля Арапа Мої. Певні зміни відбулися тільки у зовнішньополітичному курсі Кенії – він став більш прозахідним. Непотистський стиль правління Мої проявився відсуненням від ключових посад у владі не тільки *кікуйю*, а й *луо*. Однак після того, як Мої залишив посаду, етнічні мотиви підтримки тієї або іншої сили хоча і зберігались, але вже не такою мірою, як перші чотири десятиліття незалежності. Значною мірою цей зсув стався під впливом західних держав, які після розпаду соціалістичної системи вже не вважали необхідним миритися з авторитарним

²⁷⁹Филиппов И. И. История Кении в новое и новейшее время. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1985. С. 263–275.

стилем правління у Кенії, з трайбалізмом і непотизмом, які породжували корупцію і безвідповідальність в управлінні.

Послаблення кланового чинника у кенійській політиці засвідчили вже місцеві вибори 1997 р., на яких син першого президента Ухуру Кеніата не зумів набрати більшості голосів в окрузі, який постійно віддавав перевагу його батькові. Хоча клановий чинник і далі впливав на політику КАНУ і партія на перших після Мої президентських виборах 2002 р. висунула своїм кандидатом У. Кеніату, з цим категорично не погодилася, вважаючи висуванця недостатньо популярною особою, низка впливових партійних діячів, які вийшли із КАНУ і приєдналися до міжпартійного об'єднання "Національна коаліція-райдуга", яку очолив Мваї Кібакі.

Перемога на виборах вихідця із *кікуйю* Кібакі над іншим *кукуйю* У. Кеніатою, з одного боку, нібито засвідчувала відсутність збігу етнічної і політичної конкуренції. В той же час етнічність у кенійській політиці залишалася живучою. По-перше, сама "Райдуга" складалась із партій, які і надалі орієнтувалися на "свої" етносоціальні бази. По-друге, у середовищі самих виборців не припиняла існувати міжетнічна підозрливість. Усе далось взнаки на наступних парламентських і президентських виборах 2007 р.

На президентські вибори Кібакі йшов від нашвидкуруч сформованої ним Партії національної єдності (ПНС). Його суперником виступив Раїла Одінга – син колишнього суперника Кеніати-старшого. Р. Одінга спирався на виборців регіону, де більшість належить до *луо*, як і він сам. У той же час, його етнічна ідентичність не заважала йому отримувати підтримку з різних регіонів країни. Сам факт, що Р. Одінга йшов на вибори від нового міжпартійного об'єднання – Помаранчевого демократичного руху (ПДР), можна було вважати симптомом відходу від орієнтації на суто етнічний електорат. Перемога ПДР на парламентських виборах для багатьох віщувала і перемогу його кандидата на президентських виборах. Однак після триденного підрахунку голосів було оголошено перемогу Кібакі з розривом у 2%. Такий маленький розрив у цифрах дав Р. Одінзі підстави оголосити підрахунки результатів виборів сфальсифікованими. І в цій ситуації демон ксенофобії знову нагадав про себе: виборці із *луо* почали погроми народу *кікуйю*, поставивши країну на межу етнічної

громадянської війни. Посередницькі зусилля лідерів інших африканських країн допомогли вгамувати пристрасні, зокрема домовленістю про призначення Р. Одінга на посаду прем'єр-міністра.

Попри набуту популярності Р. Одінга не зміг на двох наступних президентських виборах 2013 і 2017 рр. перемогти У. Кеніату, якого підтримували *кікуйю* не в останню чергу через згадки про погроми 2007 р. і побоювання за свою долю, якщо владою володітиме людина, яка належить до народу, який ті погроми чинив. Результатами виборів було не так реанімовано етнічний фактор у кенійському політичному житті (він і так ніколи не зникав), як поховано надії, що перші симптоми переходу до позаетнічної мотивації політичного вибору матимуть наслідком поступове одужання від трайбалістського недугу. Міжетнічні суперечності, які розривають країну, залишаються, за спостереженнями аналітиків, перешкодою для національної консолідації, без якої неможливо вирішити головні завдання країни – зростання ВВП і перехід до стану стабільного економічного зростання^{280; 281}.

Міжетнічна "дружба проти колонізаторів" часом поступалася місцем міжетнічній ворожнечі під партійними прапорами після здобуття африканськими країнами незалежності. Так було, зокрема, у Зімбабве. На етапі боротьби за незалежність дві основні політичні сили – Африканський народний союз Зімбабве (ЗАПУ) і Союз африканського народу Зімбабве (ЗАНУ) об'єдналися у 1967 р. у Патріотичний фронт. ЗАПУ декларувала себе поліетнічною партією, що мало підтверджуватися тим, що більшість його керівництва була із народу *шона* (понад половини населення країни, замешканого на сході і Південному Сході), хоча сам рух спирався на споріднені між собою народи *матабеле* і *ндебеле*, які живуть у південно-західних районах (у Матабеленді), на межі з Ботсваною, а також на вождів спільноти *лозі* і селян із спільноти *тонга*. До того ж сам лідер партії Джошуа Нкомо був із народу *каланга*. Що ж до самого народу шона, то на нього спирався ЗАНУ, який утворився

²⁸⁰Валлерстайн І. Кенія: стабільная демократия или полный провал? URL: https://scepsis.net/library/id_1783.html

²⁸¹Мішин О. Фінальна битва двох династій у Кенії: трайбалізм і геополітика. URL: <https://hromadske.ua/posts/krivavi-sutichki-na-viborah-v-kenii>

ще на етапі антиколоніальної боротьби (1963 р.) шляхом відколу частини ЗАПУ на чолі з Ндабанінгі Сітоле²⁸².

Воєнні підрозділи цих партій – Народно-революційна армія Зімбабве під керівництвом Джошуа Нкомо (ЗАПУ) і Африканська національно-визвольна армія під керівництвом Роберта Мугабе (ЗАНУ) тривалими партизанськими діями примусили правлячих країною європейців провести у ній парламентські вибори (1980 р.). Перемога на цих виборах ЗАНУ стала початком внутрішнього конфлікту на етнічному ґрунті.

Джерелом конфлікту була взаємна недовіра між спільнотами *ндебеле*, на яку спиралась ЗАПУ, і *шона*, яка була соціальною базою ЗАНУ. Переважання у владі представників ЗАНУ фактично означало, що у разі злиття двох партизанських армій в одну національну домінуватимуть у ній, а значить – володіти силовим політичним ресурсом будуть вихідці із *шона*. Етнічна упередженість до цієї спільноти з боку *ндебеле* охопила і внутрішньополітичну атмосферу у ЗАПУ, яка таємно накопичувала зброю на випадок конфлікту у середині влади. Викриття таємних арсеналів цієї зброї дало ЗАНУ привід усунути з міністерських посад представників ЗАПУ, що викликало антиурядові заворушення у середовищі *ндебеле*. Спроби придушити ці виступи силами військових підрозділів, які склалися переважно із *шона*, переросли у тривалий міжетнічний конфлікт, у ході якого загинули сотні тисяч зімбабвійців. Конфлікт припинився тільки у 1988 р., коли ЗАПУ усвідомив неможливість силового повалення легітимного уряду і вимушено погодився об'єднатись із ЗАНУ у нову партію – ЗАНУ-ПФ²⁸³. Така формула завершення конфлікту відкрила для Мугабе шлях до встановлення однопартійного правління, яке на практиці було одноосібним правлінням його самого та його сім'ї і з яким було покінчено тільки у 2017 р. під тиском керівництва збройних сил.

Трагічний парадокс африканського політичного життя полягає у тому, що міжетнічна упередженість перешкоджає національному

²⁸²Шубин В. Зімбабве: кризис преодолён? *Азия и Африка сегодня*. 2012. № 5. С. 21–25.

²⁸³Шубин В. Зімбабве: кризис преодолён? *Азия и Африка сегодня*. 2012. № 5. С. 21–25.

еднанню заради економічного прогресу, але сама наявність цієї упередженості допомагає політикам у вирішенні тактичних питань зі здобуття і збереження влади, якої вони домагаються, роздаючи обіцянки економічного прориву.

Приклад цьому можна побачити у Замбії, де після здобуття незалежності (1963 р.) правлячою стала Об'єднана партія національної незалежності (ЮНП) на чолі з Кеннетом Каундою, в опозиції до якої перебував Африканський національний конгрес Замбії (АНК) під керівництвом Гаррі Нкумбули. Skorиставшись тим, що Каунда, хоча і був за етнічним походженням *тонга*, виріс у середовищі народу *бемба*, АНК постійно звинувачував ЮНП у пріоритетній підтримці саме цього народу. Розрахунок робився на невдоволення таких спільнот, як *тонга* і *лозі*, які мешкали у депресивних регіонах, своїм соціально-економічним становищем, значно гіршим порівняно з *бемба*, які випереджали інших за своїм соціальним капіталом. На перших парламентських виборах 1964 р. АНК активно тиражував адресоване чисельній більшості країни гасло "Голосуєш за ЮНП – голосуєш за бемба". Агітація того разу виявилась успішною лише частково: кандидати від ЮНП все ж таки перемогли у ряді регіонів, навіть у тих, куди уряд, що контролювався АНК, спрямував додаткові інвестиції. Однак уже на наступних (позачергових) виборах АНК втратив масову підтримку, а у подальшому концентрація ЮНП всієї влади у своїх руках дозволила їй конституційно запровадити у країні однопартійну систему і на цій підставі розпустити АНК.

Здобута монополія на владу не знищила передумов етнічного протистояння не тільки у країні в цілому, а й у самій ЮНП, де Каунда створив режим найбільшого сприяння вихідцям із *бемба*, що викликало опір вихідців з інших етнічних спільнот. Протистояння між етнопартійними групами у 1967 р. виявилось настільки гострим, що Каунда зумів вгамувати його наступного року тільки погрожуючи своєю відставкою²⁸⁴.

²⁸⁴История Замбии в новое и новейшее время. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. С.130–134.

Були й інші джерела етнічного протистояння в середині ЮНІП. У провінціях Луапула, Північній і у частині Західної основне населення – *бемба* було найбільш соціально активним серед інших етноспільнот країни. З нього набиралися партійні кадри спочатку до місцевих партійних органів, а потім і до центрального апарату. Домінування у партії спокусило вихідців із *бемба* до фракційної діяльності під керівництвом Сімона Капвепве. Паралельно представники етнічних спільнот *лозі*, *тонга* і *бувале* звинуватили Каунду в тому, що партія стала трайбалістською і що вона нав'язує комунізм. На виборах до ЦК партії у 1967 р. перемогу здобули вихідці із *бемба* і *тонга* ("коаліція більшості і меншості"), а сам Капвепве був обраний заступником голови партії, що давало йому посаду віце-президента країни²⁸⁵. Однак у 1969 р., протестуючи проти міжплемінних чвар у середині партії, Капвепве пішов у відставку з посади заступника голови партії і віце-президента країни, вдовольнившись посадами міністра культури і міністра місцевого управління, на яких він продовжив ініційовану ним же кампанію за збереження зімбабвійської культури через навчання рідними мовами²⁸⁶.

У подібних ситуаціях запобігти розколу поліетнічного суспільства теоретично має допомогти законодавча заборона на етнізацію політичних партій і на запровадження моделі розподілу влади за етнічним критерієм. Однак і такі кроки можуть виявитись малоєфективними у країнах, у яких свідомість населення є насамперед етногруповою, що показав, зокрема, приклад Гвінеї.

Майже три десятиліття після здобуття незалежності країна жила в умовах однопартійної системи під керівництвом Демократичної партії Гвінеї і фактично під одноосібним правлінням її лідера і президента держави Секу Туре. Однак однопартійність із відповідним правом на членство у правлячій партії для будь-якого гвінейського громадянина не привела до домінування загальнонаціональної психології над етногруповою, а відтак і до зникнення

²⁸⁵История Замбии в новое и новейшее время. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. С. 118, 133–134.

²⁸⁶Simon Kapwepwe. *From Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Simon_Kapwepwe

міжетнічної недовіри. Після смерті Туре (1984 р.) у країні утворилася багатопартійність. Практично кожна із партій утворювалася на етнічній основі, що стимулювалося також фактором авторитету і впливу місцевої тубільної аристократії, яка залишалася помітним політичним актором, на якого орієнтувалося населення особливо у ситуаціях міжплементних або міжсусідських суперечностей і конфліктів. Такий стан справ не виправила навіть юридична заборона новою конституцією країни створення партій на родоплементних або територіальних засадах. Не забезпечило національної згоди і впровадження негласного принципу міжетнічного розподілу влади: прем'єрська посада віддавалася вихідцю із найбільшої спільноти *мандінго*, голови Національних зборів – із *фульбе*, голови Економічної і соціальної ради – із *форестьє*. Такий декоративно консенсусний розподіл ключових посад виявився безсилим запобігти міжетнічному протистоянню наприкінці першого десятиліття ХХІ ст., викликаному соціально-економічним напруженням унаслідок кризових процесів 2007–008 рр.

У часи правління Лансани Конте (1984–2008 рр.) у статусі голови Військового комітету відродження, а потім президента країни, попри формальну заборону на створення політичних партій на родоплементній або територіальній основі із 44-х партій більшість була трайбалістською²⁸⁷. Після смерті Конте посаду глави держави Національна рада за демократію і розвиток, призначена групою військових, передала Муссі Даді Камарі. Такий крок породив серед *форестьє*, до яких належав Камара, сподівання на збільшення політичної ваги своєї групи, але одночасно викликав невдоволення серед *сусу*, які вважали себе недопредставленими у владі. Сам Камара порушив свою обіцянку відійти від влади і заявив про намір взяти участь у президентських виборах 2010 р. Відомості про це були сприйняті як небажання перейти до цивільного правління і спричинили масові протести у столиці країни Конакрі. Проти протестувальників були кинуті військові частини, серед командного складу яких були християни або послідовники анімізму. Вістря їх репресій були

²⁸⁷Филиппов В. Р. Конфликт в Гвинее: факторы риска. *Народы Азии и Африки сегодня*. 2011. № 8. С. 51–57.

спрямовані головним чином проти *фульбе*. Наслідком репресій стала загибель 157 протестантів, понад 1200 були поранені, не говорячи про масові побиття і насильства. Подія викликала гострий осуд з боку колишньої метрополії Франції. Під тиском міжнародної думки Камара був змушений відмовитися від свого наміру^{288; 289}.

У 2010 р. були проведені президентські вибори. Переможцями першого туру стали вихідці із етнічних спільнот *фульбе* (Селу Діало) і *мандінго* (Альфа Конде). У сподіванні вплинути на результати другого туру прихильники Діало провели у місті Сігірі, більшість мешканців якого є *мандінго*, масову демонстрацію під гаслом, що президентом має стати людина із *фульбе*. Паралельно поширені чутки, що торговці із *фульбе* продавали прихильникам Конде отруєні напої, були використані, щоб розпочати проти людей цієї етнічності насильство у столиці. Багато побитих і понівечених *фульбе* втекли до області Фута-Джолон, де їхні етнічні земляки, що мешкали там, розпочали погроми *мандінго*. Коли 7 листопада 2010 р. було оголошено перемогу Конде, у Конакрі розпочалися сутички між *сусу* і *фульбе*, а крім того сталися погроми *фульбе* у місті Лабе^{290; 291}. Перебування Конде на президентській посаді протягом двох каденцій не супроводжувалось економічним оздоровленням, тому його спроба балотуватися всупереч конституції на цю посаду втретє викликала у 2021 р. масові заворушення, наслідком яких став військовий переворот, в результаті якого президентську посаду обійняв полковник Мамаді Думбуя²⁹².

З огляду на етнічну строкатість і мозаїчність африканських субсахарських держав, етнічний фактор у боротьбі за владу дається

²⁸⁸Филиппов В. Р. Конфликт в Гвинее: факторы риска. *Азия и Африка сегодня*. 2011. № 8. С. 51–57.

²⁸⁹Guinean soldiers massacre 157 pro-democracy protesters. URL: <https://www.theguardian.com/world/2009/sep/29/guinea-massacre-stadium-protest>

²⁹⁰Филиппов В. Р. Конфликт в Гвинее: факторы риска. *Азия и Африка сегодня*. 2011. № 8. С. 51–57.

²⁹¹ Ammann C. Contested Presidential Elections in 2010. *Women, Agency, and the State in Guinea*. London : Routledge, 2020. P. 51–77.

²⁹²5 Keys to Understand the Conflict in Guinea-Conakry. URL: <https://latinamericanpost.com/38250-5-keys-to-understand-the-conflict-in-guinea-conakry>

взнаки і там, де немає домінуючої більшості якоїсь однієї етноспільноти, і там, де спільна етнічна ідентичність притаманна переважаючій більшості населення. Приклад другого роду дає Намібія, яка здобула незалежність у 1990 р., тобто у момент, коли світом заволоділи ідеї ліберальної демократії, яка є антиподом груповому егоїзму, тим більше етнічному. Правління партії Організація народів Південно-Західної Африки (СВАПО) та її лідера Сема Нуйоми на посаді президента країни не призвело до загоєння найгострішої соціальної хвороби – надмірного розриву у рівнях прибутку між різними етноспільнотами, не тільки між автохтонними, як, наприклад, між *ботсвана* (найвищий рівень розриву) і *бушменами* (найнижчий), а й серед різних груп білого населення: прибутки нащадків німців були у півтора рази вищі, ніж у нащадків англійців, і у два з половиною рази вищі, ніж у африканерів.

Ситуація ускладнювалася тим, що програма земельної реформи, запроваджена урядом у рік президентських виборів (2004 р.), породжувала серед білих фермерів, яким належало тоді 85% комерційних земель, побоювання, що новий глава держави може реквізувати їхні землі на користь 70% населення країни, залежного від сільського господарства. У цій ситуації СВАПО, висуваючи кандидата на президентську посаду, керувалась, серед іншого, етносоціальними міркуваннями. Кандидатом став Хіфікепуньє Похамба – виходець із *овамбо*, найбільшої етнічної спільноти країни (50% населення), яка належить до групи народів *банту*, на яку припадає 80% населення країни^{293; 294}.

Етнічна мотивація присутня і в партійному будівництві на Півночі континенту, зокрема, у середині марокканських партій. Поряд із загальнонаціональною спрямованістю основних партій, утворена у 1957 р. партія Народний рух основний наголос робила на захисті інтересів селян, що дало їй підтримку у Середньому Атласі, у гірському хребті Риф, на Півночі і Сході, де мешкають *бербери*, і це

²⁹³Шубин В. Намибія: смена лідера или смена курса? *Азия и Африка сегодня*. 2005. № 4. С. 50–52.

²⁹⁴Ogunsanya K. Namibia Elections and Conflict Management. *Occasional paper*. 2/2004. P.11. URL: op_2004_2namibia_elections.pdf

стало приводом називати партію "берберською". Крім того, соціальна група *сусі* – бербери-вихідці з долини річки Сус – внесли етнічний момент в розстановку політичних сил країни: спочатку вони орієнтувалися на правлячу партію Істікляль, але коли від неї відколосся Національний Союз народних сил, стали підтримувати його, здобувши перемогу над *фасі* (арабами-городянами) під час виборів до Торгово-промислової палати у 1960 р., однак зі зростанням опозиційності НСНС до центрального уряду відійшли від нього на користь проурядової партії Фронт захисту національних інтересів, пояснивши це прагненням забезпечити рівновагу політичних сил у країні^{295, 296}.

Повертаючись до питання про позитивні і негативні наслідки впливу етнічного фактору на політичну конкуренцію у субсахарських країнах, доводиться підсумувати неможливість виведення остаточного балансу між цими наслідками. Етнічна мобілізація хай і з електоральною метою, все одно заохочує політичну участь населення хоча б у такому вигляді. Сама ця участь, у міру її поступового вивільнення з-під диктату етнічної солідарності, обіцяє у майбутньому здатність африканських народів вивільнитися із пастки економічного і соціального застою. Однак поки що політичне залучення під прапорами етнічної солідарності служить засобом консервації корупційної моделі, коли дискредитовані політики залишаються на поверхні завдяки рятувальному колу, яким є для них "свій" етнічний електорат. Приміром, терпимість нігерійського населення до хронічної корупції у своїй країні американським політологом Р. Джозефом пояснюється тим, що кожен з еліти за допомогою нафтодоларів контролює "свою" етнічну спільноту, підживлюючи її рівно такою мірою, щоб здобути від неї підтримку на чергових виборах²⁹⁷. Сказане можна віднести майже до кожної африканської країни незалежно від виду природних ресурсів, які приносять долари для "купівлі" голосів "своїх" етнічних виборців.

²⁹⁵Луцкая Н. С. Очерки новейшей истории Марокко. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1973. С. 398.

²⁹⁶Ментешашвили З. А. Берберы в общественно-политической жизни Марокко (50–70 годы XX в.). Москва : Главная редакция восточной литературы, 1985. С. 71–74.

²⁹⁷Див. у: Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Київ: Наш формат, 2019. С. 227–228.

РОЗДІЛ 5. МІЛІТАРИЗОВАНА ЕТНІЧНІСТЬ У ПОЛІТИЧНИХ І СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТАХ

Постколоніальна мобілізація етнічних спільнот у країнах Африки дуже виразно і при цьому з найбільшою жорстокістю проявлялась у внутрішніх і міждержавних конфліктах. Якщо згадати про загальний мотив деколонізації, яким керувалися народи континенту: соціальне оновлення, вихід на прогресивний шлях розвитку, утвердження гуманізму та справедливості у суспільних відносинах як антиподу колоніальної зневаги до людської особистості – то постійне звернення до зброї як політичного аргументу повинно мати вигляд абсурдного заперечення мети національно-визвольних рухів. Однак Африка стала найбільш охопленим конфліктами регіоном світу, де кількість міждержавних та міжгрупових війн навіть важко піддається підрахункам: називаються цифри у 186 державних переворотів і 26 великомасштабних війн за півстоліття після "Року Африки", у яких разом із безліччю інших конфліктів загинуло понад 7 млн людей²⁹⁸. За підрахунками Програми даних про конфлікти, що діє в Уппсалі (UCDP), за період від 1993–2018 рр. загальна кількість конфліктів на континенті становила 630²⁹⁹. Безжальний характер цих конфліктів ілюструється жертвами серед дітей – лише за останнє десятиліття ХХ ст. серед них було понад 2 млн загиблих і близько 6 млн скалічених³⁰⁰, а за даними UCDP за перші два десятиліття ХХІ ст. вони прямо або своїми наслідками спричинили смерть 5 млн дітей³⁰¹. Наприкінці 2010-х років, згідно зі спостереженнями

²⁹⁸Збройні конфлікти та прояви тероризму в Африці. URL : <https://naurok.com.ua/prezentaciya-zroyni-konflikti-ta-proyavi-terorizmu-v-africi-245694.html>

²⁹⁹Збройні конфлікти в Африці за 20 років привели до смерті 5 мільйонів дітей. URL: <https://trueua.info/news/zbrojni-konflikti-v-africi-za-20-rokiv-priveli-do-smerti-5-miljoniv-ditej>

³⁰⁰Сепелева Н. В. Глобальные проблемы вооруженных конфликтов в Африке (на примере ДПК). URL: http://www.inafran.ru/sites/default/files/page_fileB5.pdf

³⁰¹Збройні конфлікти в Африці за 20 років привели до смерті 5 мільйонів дітей. URL: <https://trueua.info/news/zbrojni-konflikti-v-africi-za-20-rokiv-priveli-do-smerti-5-miljoniv-ditej>

фахівців Стокгольмського інституту досліджень проблем миру (SIPRI), конфлікти тривали у 15 африканських країнах³⁰², тобто у кожній четвертій на континенті.

Причини конфліктів у середині африканських країн і між ними мають найрізноманітнішу природу – ідеологічну, політичну, економічну, соціальну, конфесійну, культурну, етнопсихологічну тощо. У концепціях перших років після деколонізації Тропічної Африки щодо природи етнічних конфліктів у регіоні наголос робився на таких конфліктогенеруючих чинниках, як негативна історична пам'ять, консервація трайбалістської солідарності в урбаністичних умовах, конфліктопровокуюча тактика як традиційних вождів, так і національної буржуазії, рудименти колоніального методу управління "розділяй і володарюй", нерівномірність соціально-економічного розвитку етнічних спільнот^{303; 304}.

Не тільки широкий діапазон причин, а й їхня одночасна комплексна дія у практично всіх конфліктах перешкоджає чіткій класифікації останніх за загальноприйнятими критеріями³⁰⁵, тобто віднесення кожного з них або тільки до статусно-рольових, або тільки до ресурсних, або тільки до ціннісних. У кожному з конфліктів присутня боротьба сторін і за політичний статус, який дає доступ до влади, яка, у свою чергу, дає можливість розпоряджатися фінансовими, матеріальними і природними ресурсами, і за утвердження своїх ідеологічних, культурних або конфесійних цінностей як обґрунтування "справедливості" претензій на статус і ресурси і застосування насильства до протилежної сторони. З огляду на це класифікація збройних африканських конфліктів може бути тільки

³⁰²SIPRI Yearbook 2020: Armament, Disarmament and International Security. 7. Armed conflict and peace processes in Sub-Saharan Africa. URL: <https://www.sipri.org/yearbook/2020/07>

³⁰³Иорданский В. Тропическая Африка: о природе этнических конфликтов. Статья 1. Социальные аспекты национального развития. *Мировая экономика и международные отношения*. 1967. № 1. С. 47–56.

³⁰⁴Иорданский В. Тропическая Африка: о природе этнических конфликтов. Статья 2. Трудности национальной интеграции. *Мировая экономика и международные отношения*. 1967. № 2. С. 41–50.

³⁰⁵Див. у: Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ : Світогляд, 2004. С. 75.

умовною – відповідно до того, яку одну найбільш виразну ознаку можна виділити у кожному з них, не заперечуючи при цьому присутності інших класифікаційних ознак.

Утвердження статусності і суспільно-політичної ролі своєї групи зброєю стало частиною африканського політичного простору ще на етапі антиколоніальної боротьби. Насильницький спосіб досягнення політичної мети до певної міри "органічно" перейшов у постколоніальне життя і став інструментом для визначення статусу як етнічних спільнот, так і адміністративних територій, тобто для вибору адміністративно-територіального устрою нових держав, а відтак для визначення рольових функцій етнічних і територіальних політичних акторів.

Присутність етнічної складової у збройних конфліктах і заколотах в африканських країнах невіддільна від історії творення армій звільнених країн – усі вони формувалися на основі військових підрозділів, утворених колонізаторами. В англійських колоніях ці підрозділи формувались із місцевого населення і після здобуття країною незалежності не тільки автоматично набували статусу національних збройних сил, а й сприймалися населенням як "свої" армії. У французьких колоніях збройні сили у кожній з них формувалися з вихідців з різних країн і часто не мали духовного зв'язку з навколишнім населенням. Крім того, перевага під час їхньої організації віддавалася вихідцям із віддалених від центру політично інертних етнічних спільнот³⁰⁶.

Ряд збройних конфліктів несли у собі статусно-рольове питання як більш пріоритетне стосовно питань ресурсних і ціннісних, хоча і два останні також були в них присутні. Одним із перших політичних конфліктів з приводу статусно-рольових питань, у яких проявив себе етнічний чинник, була криза у нинішній Демократичній Республіці Конго на початку 1960-х рр. Перші симптоми її початку мали ознаки етнічної упередженості, накопиченої конголезцями по відношенню до метрополії протягом колоніального періоду. Армією незалежного Конго за інерцією залишався

³⁰⁶Иорданский В. О характере военных диктатур в Тропической Африке. *Народы Азии и Африки*. История, экономика, культура. 1967. № 4. С. 23, 26.

командувати бельгійський генерал Еміль Янссенс, що викликало обурення рядового складу, набраного із автохтонних спільнот. Солдатське невдоволення вилилось у напади на бельгійців – офіцерів і цивільних, що посягло серед них паніку. Акції насильства до колонізаторів переросли у загальний хаос, який охопив і армію.

Спалахнув особистий конфлікт між вихідцем із *матетеле* (*тетеле*) прем'єром Лумумбою і начальником генерального штабу полковником Жозефом Мобутою (із народу *нбанді*). Для більшої гарантії лояльності з боку збройних сил Лумумба призначив на посаду їх командувача нікому не відомого сержанта, який був його далеким родичем, і відразу надав йому генеральське звання. Мобуту так і залишився у своєму званні, що тільки посилювало його упередженість до Лумумби і ще більше підштовхнуло до прозахідної орієнтації – протилежної тій, якої дотримувався прем'єр-міністр³⁰⁷.

На тлі цього конфлікту розгорнувся інший – з приводу адміністративно-територіального устрою країни і статусної ролі її провінцій. У цьому конфлікті з великою силою проявила себе вже озброєна етнічність. Напередодні незалежності у 1959 р. з боку очолюваної Чомбе партії КОНАКАТ була висловлена вимога запровадження у майбутній незалежній державі федеративного устрою з правом провінцій укладати сепаратні угоди з Бельгією. Висуваючи таку вимогу, Чомбе сподівався, спираючись на підтримку колишньої метрополії та на компанію з видобутку корисних копалин Юніон Міньер, яка була дочірньою відносно великої бельгійської компанії Сосьєте Женераль, стати одним з найвпливовіших конголезьких політиків, здатних визначати курс держави. Бельгійці сподівалися, що федеративний устрій Конго дасть їм можливість зберегти свій вплив у Катанзі, винятково багатій на поклади кобальту, урану, кадмію, олова, золота, срібла та інших мінералів. Тобто статусний інтерес супроводжувався ресурсним. Причому, за деякими відомостями, в той самий час майбутній президент, лідер партії АБАКО Касавубу після переговорів з Чомбе заявив про суттєве зближення позицій обох партій, що

³⁰⁷Сепелева Н. В. Глобальные проблемы вооруженных конфликтов в Африке (на примере ДПК). URL: http://www.inafran.ru/sites/default/files/page_file/B5.pdf

підтвердилося його підтримкою конакатівських пропозицій, у т. ч. з приводу адміністративно-територіального устрою країни^{308; 309}.

У липні 1960 р. Катанга, де етносоціальною базою сепаратистського руху стали народи *лунда* і *йске*, проголосила себе незалежною державою, проігнорувавши заперечення цього кроку з боку численних вихідців із народу *балуба*, які проживали на Півночі провінції і підтримували свою етнічну партію БАЛУБАКАТ. За прикладом Катанги лідери фракції у КНР – Конголезького національного руху-Калонжі – проголосили створення окремої Гірничорудної держави Південний Касаї на території, багатій алмазами. Сам Альбер Калонжі, чиім іменем була названа ця фракція, оголосив себе правителем цієї держави. "Інтронізація" Калонжі відбувалася за традиційною династичною процедурою: спочатку місцеві вожді обрали батька Калонжі на посаду мулопве (монарха), а вже той відмовився від влади на користь сина. Пізніше Калонжі відмовився від статусу правителя, але не відмовився від титулу мулопве. При цьому правителі Південного Касаї не заявляли прямо про повне відокремлення своєї квазідержави від Конго.

Акції, здійснені КОНАКАТОМ і КНР-Калонжі, спричинили хаос не лише у системі державного управління, а й у міжетнічних відносинах. Серед катанзьких *лунда*, які отримали цінні шматки природних ресурсів країни, ще більше зросла зневага до сусідів, що у відповідь викликало ворожість до них з боку решти конголезців. Що ж стосується Південного Касаї, то тут так зване самовизначення призвело до збройних зіткнень між найбільшими спільнотами провінції *балуба* і *лулуа* (відповідно, 500 і 400 тис. чол.). Конфлікт між ними був породжений ще діями бельгійської адміністрації, яка, починаючи з XIX ст. тривалий час підтримувала *балуба*, всіляко сприяла їм у обійманні вождівських посад і навіть віддала їм частину плодючих земель народу *лулуа*, чим спровокувала взаємну упередженість між ними. Коли ж у 1959 р. бельгійці вирішили повернути *балуба* на їхні традиційні етнічні – до того ж менш

³⁰⁸Владин Л. Д., Орестов О. Д. Трудные дни Конго. Политический репортаж. Москва : Госполитиздат, 1961. С. 46-47.

³⁰⁹Конголезький національний рух. *Матеріал із Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

плодючі – землі, а центральний уряд незалежного Конго вирішив продовжити цю акцію, це викликало опір з боку *балуба* і водночас напади на них з боку *лулуа*. Причому обидві групи мали у своєму розпорядженні зброю, яка ще у колоніальні часи роздавалася бельгійцями місцевим мисливцям для винищення хижаків, а напередодні незалежності роздавалася масово. Проголошення державності у південній частині Касаї взагалі розв'язало *балуба* руки і підштовхнуло їх до акцій етнічних чисток стосовно *лулуа*. Крім того, КНР-Калонжі у Південному Касаї, вважаючи себе у праві вирішувати долю усіх *балуба* країни, почав організовувати напади на ту частину цієї спільноти, яка мешкала у Катанзі і підтримувала БАЛУБАКАТ та його антисепаратистську платформу^{310; 311}.

Найбільше звинувачень у безладі було спрямовано особисто проти Лумумби. Не маючи доступу до радіоцентру, оточеного військами ООН, він спробував звернутися безпосередньо до солдатів конголезької армії. Але військова частина, до якої йому вдалося дістатися, складалась з вихідців із спільноти *бангала*, традиційно вороже налаштованої до групи народів *конго*, до якої входила і рідна для прем'єра спільнота.

Центральний уряд робив спроби збройно розбити у Південному Касаї загоны сепаратистів, які склались із *балуба*, але, втративши внаслідок контролю над двома найбагатшими провінціями понад 40% надходжень до бюджету і не в силах підпорядкувати собі усю армію, виявився безсилим подолати хаос, чим скористалися прозахідно орієнтовані опоненти Лумумби – КОНАКАТ, КНР-Калонжі, Партія єдності бангала в Екваторіальній провінції. Лідери цих політичних сил та інші прозахідні політики переконали президента Касавубу усунути Лумумбу з прем'єрської посади (зокрема, Чомбе в обмін на це обіцяв припинити сепаратистську акцію) і відправити його під домашній арешт.

³¹⁰Юрьев Н. Экспансия США в Конго. Москва : Издательство "Международные отношения", 1966. С. 62–63.

³¹¹Фреллау А. Бьетса пульс Конго / пер. с нем. Москва : Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1972. С. 113–114.

*Ситуація у Конго стала предметом стурбованості Організації Об'єднаних Націй, яка спрямувала туди миротворчі війська для припинення конфлікту і встановлення правопорядку.

Не бажаючи залишатись у політичній ізоляції, Лумумба зробив спробу втечі. Він розраховував на підтримку тих політичних сил, які були його прихильниками – Центру Африканського перегруповання, БАЛУБАКАТу, Партії Африканської солідарності, очолюваної Антуаном Гізенгою. Етнополітичні реалії країни змусили його – апологета загальнонаціональної єдності і спільної конголезької ідентичності, спробувати використати етнічний чинник і втекти на Північний схід, де він користувався популярністю серед місцевих етнічних спільнот. Під час утечі він був схоплений військовими і виданий сепаратистам у Катангу, де був таємно вбитий.

Уже після смерті Лумумби його наступники Антуан Гізенга і Сіріл Адула зуміли силою приборкати Південний Касаї, а у 1964 р. Чомбе в обмін на посаду прем'єра погодився повернути під контроль центрального уряду Катангу. Ставши главою уряду, він придушив повстання, підняті прихильниками вбитого Лумумби, але вже у 1965 р. був усунутий від влади внаслідок воєнного перевороту, очоленого Мобуту, який аж до 1997 р. під новим іменем Мобуту Сесе-Секо став фактично одноосібним правителем конголезької держави.

На світанку незалежності деякі інші конголезькі провінційні політики також намагалися мобілізувати свої етнічні спільноти на те, щоб домогтися більш незалежного від центру адміністративного статусу для своїх територій. Один з них – заступник прем'єр-міністра провінції Леопольдвіль Гастон Діюмі намагався заручитися для цього підтримкою міжнародних організацій, розіславши до них телеграми із текстом: "Народність муконго заявляє, що вона є прихильницею створення уряду муконго у федерації Конго. Вона відкидає центральний уряд і покладає надії на мудрість Ради Безпеки"³¹². Після встановлення диктатури Мобуту подібні кроки стали неможливими: хоча постійно відбувалися місцеві міжетнічні сутички, але жорстокий стиль правління диктатора не давав їм поширитися по всій країні.

Загнана у підпілля мілітаризована етнічність заявила про себе після повалення Мобуту і приходу на президентську посаду Лорана-Дезіре Кабіли за наслідками так званої Першої конголезької війни 1996–1997 рр., у якій він здобув перемогу великою мірою за

³¹²Цит за: Хохлов Н. П. Бурлящее Конго. Москва : Известия, 1960. С. 115.

допомогою *баньямуленге* – солдатів, які набиралися з етнічних *тутсі*, які втекли до Конго з Руанди, рятуючись від розпочатого там проти них геноциду з боку народу *хуту*.

Історія цього геноциду являє собою класичний приклад етнічного конфлікту, у якому на першому місці було статусне питання, від наслідків вирішення якого залежав розподіл національних ресурсів. Зусиллями бельгійських колонізаторів у Руанді склався дисбаланс між етнодемографічним складом населення і розподілом влади: кількісно менша етнопільнота *тутсі* володіла монополією на управління, а більші за чисельністю *хуту* опинились у підпорядкованому становищі. У 1959 р. ситуація змінилася. Запровадження парламентаризму дало *хуту* можливість скористатися механізмом демократичних виборів і взяти владу у свої руки. Тепер вже *тутсі* зазнали на собі усі принади дискримінаційної політики. Вчинені проти них репресії змусили багатьох з них емігрувати на територію Уганди. Там вони набули досвіду етнополітичної мобілізації, а також військового досвіду, взявши участь у політичній боротьбі у цій країні: коли після повалення Іді Аміна (1980 р.) до влади повернувся Мілтон Оботе, загони *тутсі* увішли до Народної армії опору, очоленої Йовері Мусевені, яка вела партизанську війну проти центрального уряду. Після перемоги Мусевені угандійські *тутсі* вирішили повернутися до Руанди і розпочати там боротьбу з режимом, який свого часу примусив їх до еміграції. Спроба їх наступу спричинила серед *хуту* хвилю ненависті до усіх *тутсі*, у т.ч. тих, хто залишався на території країни, чим скористались екстремісти, яким вдалося підбурити етнічну більшість на акції геноциду, наслідками яких стали убивства людей із *тутсі*, кількість яких не піддається точному встановленню – називаються цифри від 500 тис. до 1 млн осіб. Геноцид був припинений втручанням міжнародних сил, авторитетом тих церковників, які зберегли відданість християнській моралі, діями демократичної частини національної більшості. Спільно їм вдалося відновити порядок і повернути країну на демократичний шлях³¹³.

³¹³Кривушин И. В. Сто дней во власти безумия: Руандийский геноцид 1994 г. Москва : Издательский дом Высшей школы экономики, 2015. 528 с. URL: http://shuhovlibrary.sko.kz/sites/shuhovlibrary.sko.kz/uploads/2020/37_knig/Krivushin_I_Sto_Dneyi_Vo_Vlasti_Bezum_a4.pdf

Тим часом у Конго, встановивши свою владу, Кабіла у 1998 р. оголосив намір вислати з країни усіх іноземців, які перебували на державній цивільній і військовій службі, та розформувати військові підрозділи, укомплектовані не конголезцями. Перспектива депортації з країни викликала заколот серед *баньямуленге*. Вони сподівалися на особливий статус для себе, бо саме вони допомогли Кабілі повалити Мобуту і стати на чолі держави, і тепер були обурені задумом президента, який збирався депортувати їх за звинуваченням у намірі утворити так званий "Тутсіленд", у т.ч. за рахунок частини конголезької території.

Депортація для *баньямуленге* була неприйнятною і з іншої причини. Ще в останні роки правління Мобуту на конголезьку територію, де оселилися іммігранти-*тутсі*, з Руанди, де встановився демократичний порядок, линула хвиля їхніх ворогів – тих *хуту*, що втекли від переслідувань за здійснені під час геноциду злочини до Конго, де дістали назву *інтерхамве*. Екстремісти зпоміж останніх почали використовувати територію Конго як базу для організації нападів на новий руандійський режим. *Баньямуленге* не бажали, щоб їхні вороги і недавні вбивці-*хуту* завдавали шкоду їхній історичній батьківщині, куди повернулася демократія і де тепер *тутсі* перебували у безпеці. Вони прагнули залишити за собою роль збройної опори політичної влади у ДРК, *хуту* ж, у свою чергу, прагнули зберегти за собою право і надалі здійснювати військові рейди проти нового руандійського режиму і мати для цього бази на конголезькій території.

Піднятий *баньямуленге* у серпні 1998 р. збройний анти-президентський заколот спричинив зміну етнополітичної орієнтації Кабіли: проти повстанців, які загрожували його владі, він спрямував загони *інтерхамве*. Складне переплетіння зовнішньополітичних обставин, що утворилося навколо Конго, призвело до поступового втягування у цей суто внутрішній конфлікт фактично суто статусного змісту і в якому мілітаризована етнічність видавалася не більше ніж засобом реалізації політичної мети, ряду сторонніх політичних акторів – держав, політичних рухів, озброєних повстанських загонів. Масштаб участі у цій Другій конголезькій війні дав підстави назвати її також Великою африканською війною.

Великий розмір території ДРК не давав центральному уряду можливості контролювати кожен її клаптик, чим скористалися не тільки іммігранти-хуту, а й аналогічні антиурядові повстанські групи з Анголи. Так утворилася з одного боку, антикабілівська коаліція у складі підрозділів Конголезького об'єднання за демократію–Гома^{*}, до яких увійшли загони *баньямуленге*, Конголезького руху за демократію–Визвольного руху, Визвольного руху Конго, військових підрозділів Руанди та Бурунді, а з другого боку – урядова коаліція у складі конголезьких збройних сил, загонів *інтерхамве*, військових підрозділів Анголи, Намібії та Зімбабве. Крім того, приховану підтримку Кабілі надавали уряди сусідньої Республіки Конго, Лівії, Чаду і Судану. Участь Руанди і Бурунді була зумовлена наміром підтримати *тутсі-баньямуленге* як "несправедливо ображених" Кабілою і покінчити з диверсійними діями з боку *інтерхамве*. Ангола також хотіла покінчити зі своїми антиурядовими загонами, які діяли з конголезької території. Намібія була змушена виступити разом з Анголою з огляду на союзницькі зобов'язання, а Зімбабве за одноосібним рішенням свого правителя Мугабе, який участю зімбабвійських підрозділів у конфлікті прагнув піднести власну геополітичну вагу. Кожен із зовнішніх акторів, крім того, бажав здобути чималий економічний зиск – або отримуючи від конголезького президента вигідні умови діяльності для свого бізнесу, або прямо встановлюючи контроль над природними ресурсами у тих районах Конго, де розташовувались їхні війська. Лише у квітні 2002 р. вдалося за посередництва Африканського союзу та ООН укласти "Фінальний акт міжконголезького діалогу", яким було проведено ризику під завершенням війни, яка забрала понад 1,5 млн людських життів і завдала матеріальної шкоди на 10 млрд дол.^{314; 315}

Руйнівні наслідки від використання мілітаризованої етнічності не переконали конголезьких політиків повністю вилучити її із арсеналу засобів політичної боротьби, що проілюстрували перші

^{*} Гома – місто, в якому розпочався антипрезидентський заколот.

³¹⁴ Сепелева Н. В. Глобальные проблемы вооруженных конфликтов в Африке (на примере ДРК). URL: http://www.inafran.ru/sites/default/files/page_fileB5.pdf

³¹⁵ Вторая конголезская война. *Материал из Википедии – свободной энциклопедии*. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>

після війни президентські вибори 2006 р. КОД–Гома під час передвиборчих дискусій реанімував питання захисту *баньмуленге* від дискримінації і скасування рішення на той час уже покійного Кабіли про усунення *тутсі* з ключових військових і цивільних посад. За рік до виборів син покійного М. Чомбе – Андре Чомбе, наслідуючи батька, реанімував питання про відокремлення Катанги, але не знайшов підтримки у політичних і ділових колах. Утім, найбільший ризик втручання мілітаризованої етнічності виникав від конкуренції двох основних претендентів на посаду глави держави – чинного президента Жозефа Кабіли, який обійняв посаду після смерті батька і йшов на вибори за підтримки власноруч створеної Народної партії за реформи і демократію, та одного з чотирьох віце-президентів, лідера Визвольного руху Конго Жана-П'єра Бемби. Причому симпатії населення між ними поділилися вздовж географічної межі розселення різних етнічних спільнот: східні підтримували Ж. Кабілу, західні – його конкурента. Вже напередодні оголошення результатів першого туру виборів сталася перестрілка між національною гвардією і загонами Бемби, яку вдалося припинити тільки під зовнішнім політичним тиском. Ситуація вгамувалася тільки після другого туру, який приніс перемогу Ж. Кабілі³¹⁶.

Звісно, не можуть бути проігнорованими зауваження, що, крім етнічного фактору, на виборчу поведінку конголезців справляють вплив фактори мовні, культурні, геополітичні та інші. Маніпулювання етнічною свідомістю у боротьбі з політичними опонентами є звичайною практикою в усій Африці. У Конго також етнічне відчуження та всі види дискримінації є основними способами прояву нетерпимості під час виборів. Поняття "не син землі", "чужий", "регіоналізм", "провінціалізм" і навіть "походження з Конго" завжди присутні під час виборів. Тим більше, що у 2006 р. конголезці голосували за персоналії, а не за програми, оскільки більшість партій не мали чітких ідеологій. Крім того, і на виборчу

³¹⁶Сидорова Г. М. Влияние вооруженных конфликтов на демократические процессы в Африке. *Материалы XVI Всероссийской школы молодых африканистов. Москва, 28–29 ноября 2017 года. Федеральное агентство научных организаций. Институт Африки Российской Академии наук. Научный совет по проблемам стран Африки РАН.* С. 7–18. URL: https://inafran.ru/sites/default/files/news_file/materialy-xvi_shma.pdf

активність, і на політичний вибір справляв вплив також фактор перебування або не перебування на окупованій території під час Другої війни. Про це свідчив феномен "двох Касаї": у східній частині провінції було зафіксовано найнижчий рівень реєстрації, за Ж. Кабілу фактично проголосували масово на колишніх окупованих територіях. З іншого боку, у столиці мовний зв'язок між Сходом, що розмовляє суахілі, і Заходом, що розмовляє лінгала, вважається основним визначальним фактором під час голосування виборців. Електоральна карта президентських виборів 2006 року показала межі етнічної лояльності та складність геополітики при виборі, що робився конголезьким електоратом, а також фактор доступності до управління: етнічна спільнота не визнає уряд, у якому вона не має свого представництва, що породило конголезьку традицію урядів національної єдності, які переважно слабкі та безвідповідальні. Більшість кандидатів балотуються на посади у своїх селах, округах чи провінціях, а також у районах, де їхні родичі становлять більшість, тобто головною точкою ідентичності залишається плем'я. З другого боку, етнічний фактор хоча фундаментально, але не винятково визначає політичний вибір у ДРК і не вся конголезька політика базується на етнічній належності. Загалом, політична ідентичність Конго може мати етнічні, мовні, економічні чи регіональні аспекти. У всіх випадках складно, якщо не неможливо, визначити точну роль етнічної належності у політичній ідентичності³¹⁷.

Хронічно кризовий стан конголезької економіки залишається причиною постійного соціального напруження, яке переноситься на між-етнічні відносини. Таке перенесення тим більш небезпечне, що з припиненням бойових дій не зникла ворожнеча між групами *хуту* і *тутсі*, які залишилися на території країни. Зберігається потенційна небезпека сепаратизму з боку етноспільноти *занде*, розселеної у регіоні, що межує з Центрально-Африканською Республікою та Південним Суданом³¹⁸.

³¹⁷Ngoy-Kangoy H. The Political Role of the Ethnic Factor around Elections in the Democratic Republic of the Congo. *African Journal on Conflict Resolution – ACCORD*. 2007. Vol.7. № 2. P. 226–236. URL: <https://www.accord.org.za/ajcr-issues/the-political-role-of-the-ethnic-factor-around-elections-in-the-democratic-republic-of-the-congo/>

³¹⁸Олійник Ю. Нестабільність у Демократичній Республіці Конго та роль етнічного чинника. *Вісник львівського університету. Серія Міжнародні відносини*. 2015. Вип. 36. Част. 3. С. 85–91.

Етнорегіональне протистояння виливалось у застосування збройної сили також у сусідній Республіці Конго у 1966 р. Тоді виходець із північної спільноти *мбоші* капітан Маріан Нгуабі увійшов у службовий конфлікт з начальником генерального штабу. Рішення начальства про його розжалування викликало виступ підрозділу десантників, а за їхнім прикладом – груп протестувальників із північних народів *мбоші*, *батеке*, *куйю*, *макуа*. Президент країни Альфонс Масамба-Деба оцінив цей протест як трайбалістський, але заради уникнення його розгортання відновив Нгуабі на службі. Вчинений компромісний крок не врятував президента від тиску збройних сил, які у 1968 р. примусили його піти у відставку, а у 1969 р. згідно з новою конституцією країни Нгуабі, як голова Конголезької партії праці, обійняв його посаду³¹⁹.

Наймасштабніший конфлікт з питання статусної ролі етнічних територій стався у Нігерії від середини 1967 р. до початку 1970 р. Війна мала величезний вплив на загальний політичний процес усього континенту, і навіть через півстоліття після свого завершення, маючи доволі широку історіографію, залишається предметом усебічної уваги дослідників^{320; 321; 322; 323; 324; 325; 326; 327}.

³¹⁹ Стекольщикова В. Я. Народная Республика Конго в борьбе за социалистическую ориентацию. Москва : Издательство "Наука", 1976. С. 112–115, 124–125.

³²⁰ История Нигерии в новое и новейшее время. Москва : Главная редакция восточной литературы, 1981. 368 с.

³²¹ Forsyth F. The Biafra Story: The Making of an African Legend. London : Penguin Books Ltd, 1969. 237 p.

³²² Jorre J. The Nigerian Civil War – The Brothers' War: Biafra and Nigeria. Boston : Houghton Mifflin Company, 1972. 437 p., maps, ill.

³²³ Kirk-Greene A.-H.-M. The Genesis of the Nigerian Civil War and the Theory of Fear. Uppsala : Scandinavian Institute of African Studies, 1975. 27 p.

³²⁴ Ekwe-Ekwe H. The Biafra War: Nigeria and the Aftermath. Lewiston (NY) : The Edwin Mellen Press. 1990. 138 p.

³²⁵ Achebe Ch. There Was a Country: A Personal History of Biafra. London : Penguin Press, 2021. 352 p.

³²⁶ Baxter P. Biafra : The Nigerian Civil War, 1967–1970. Solihull (West Midlands) : Helion & Company Limited ; Pinetown, South Africa, 2015. 72 p.

³²⁷ Огляд літератури про Нігерійську війну див. також у: Латенко В. Проблема сепаратизму у Субсахарській Африці 1960-х рр. На прикладі Конго та Нігерії. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2020. Випуск 5. С.170–181.

Спалах і перебіг цієї війни показали, що слабкість державних інститутів у постколоніальних африканських країнах величезною мірою зумовлена міжетнічними стосунками всередині інституцій державного управління, якими репрезентується політична система суспільства. Деколонізація країни відкрила нігерійцям, насамперед освіченим, нові соціальні перспективи, але в умовах переходу до іншого характеру міжособистісних і міжгрупових відносин поставила перед випробуванням ту солідарність, яка об'єднувала їх проти влади метрополії. Заміна колоніальної адміністрації вимагала, за логікою суспільної трансформації, нігерізацію адміністративного апарату і армії. У ході змін у структурі урядування майже усі посади у цивільній і військовій службі обійняли представники корінного населення. Бюрократична сфера сама по собі соціально конфліктогенна, оскільки кар'єрне просування означає професійну конкуренцію, а у поліетнічній Нігерії цей чинник відразу проявився міжетнічною упередженістю, яка доволі швидко переросла у ворожнечу і поставила країну на грань розколу.

Коренізацією адміністративного апарату новоутвореної держави найкраще скористалися представники етнічних спільнот, які дещо випереджали інших у рівні освіченості і володінні навиками адміністративного і господарського управління, що їх набули, працюючи в колоніальних структурах влади та бізнесу, і які, до того ж, відзначалися діловою та соціальною активністю. У Нігерії такими спільнотами були південно-східні *ітбо* і південно-західні *йоруба*. Те, що їм дісталися найбільш ласі шматки "статусного пирога", з погляду вирішення невідкладних економічних і управлінських завдань, мало вважатися цілком закономірним і раціонально обгрунтованим. Однак сприйняття цього факту іншими спільнотами підпорядкувалося логіці не так раціональної доцільності, як етнічної недовіри і упередженості, замішаній на підозрливості.

Північ Нігерії була місцем проживання двох інших великих спільнот країни – *хауса* і *фульбе*, які на виборах володіли разом понад половиною голосів усіх нігерійських виборців. Ісламська конфесійна належність цих спільнот поєднувалася з деякими елементами суспільного устрою, традиційного у мусульманському світі. У регіоні тривало правління місцевих емірів, які були

аналогом середньовічних феодалів і, відповідно, прагнули збереження за собою панівного статусу і привілейованої ролі, здійснюючи місцеве адміністрування. Вони з побоюванням дивилися на появу на їхніх територіях фахівців з Півдня, у яких вони бачили соціальних конкурентів, як і на наміри центрального уряду щодо зміни адміністративно-територіального устрою країни, встановленого ще колишніми колонізаторами: розділення північної частини країни на окремі штати могло б позбавити їх звичного статусу, а запровадження меритократичних критеріїв у користуванні соціальними ліфтами загрожувало їхньому впливу у центральному урядовому апараті³²⁸.

Представники більш соціально успішних спільнот Півдня, зі свого боку, не бажали миритися з політичним і адміністративним впливом сіверян, чия архаїчна соціальна система була гальмом для розвитку країни, але чия велика чисельність давала їм можливість користатися голосами своїх підданих для того, щоб перешкоджати новаціям.

Особливо небезпечно, що етнічне і релігійне протистояння проникало в армію. Деколонізовані африканські країни тільки почали набувати досвіду в організації політичних систем. Відповідно, у політичній культурі ще не утвердилась, як беззастережна, норма про повну підпорядкованість збройних сил цивільній владі. Усі суспільні суперечності і конфлікти сприймалися армією як мотив для її безпосереднього втручання в управління країною. Мотив став тим більш сильнішим, чим гострішою ставала соціальна криза, спричинена проблемами переналаштування економічних зв'язків, і чим очевиднішою ставала некомпетентність і/або корумпованість урядовців та управлінців. У Нігерії соціальна криза охопила і армійське середовище, підштовхнувши його до виступу для "наведення порядку у хаті". Як і цивільні соціальні протести, армійський виступ відбувався у супроводі етнічних емоцій.

У Нігерії англійські правителі під час набору в армію віддавали перевагу вихідцям із відсталих племен, розраховуючи на їхню повну

³²⁸История Нигерии в новое и новейшее время. Москва : Главная редакция восточной литературы, 1981. С. 77–78.

слухняність, але водночас були змушені, формуючи офіцерський і сержантський корпус, віддавати перевагу особам із відповідним соціальним ресурсом. Як наслідок, основою офіцерського корпусу стали політично активні *ігбо*, які випереджали інші спільноти за соціальним капіталом. Зі здобуттям Нігерією незалежності її правлячі кола на вимоги північних спільнот вжили заходів для вирівнювання в офіцерському корпусі етнічного балансу, але однаково *ігбо* і надалі становили половину його, а в армії в цілому їх налічувалося 83%. Однак сіверяни були більше представлені у керівництві збройними силами³²⁹.

У ході африканізації армії запрацювали кар'єрні ліфти, але із її завершенням у 1965 р. вищим командуванням було прийнято рішення припинити переведення військових у більш високі звання. Така своєрідна консервація розподілу посад підштовхнула військових із *ігбо* до думки про безперспективність їхнього кар'єрного просування. Винними у цьому стали вважати не тільки сіверян у вищому командуванні, а й сіверян-політиків, які користувалися перевагою у кількості парламентських місць, тим більше, що політичне правління в цілому вважалося корумпованим і винним в економічних і соціальних провалах.

У січні 1966 р. офіцер із *ігбо* Кадуна Незогву під галом "Нехай управління буде в руках професіоналів, а не бариг" підняв групу із 30 молодших і середніх офіцерів (26 з них також із *ігбо*) на путч, який вилився у фізичне знищення не тільки воєначальників із *хауса*, а й ряду політиків і управлінців-сіверян. Серед убитих путчистами були такі відомі політики за походженням *хауса*, як прем'єр-міністр країни Абубакар Балева, прем'єр (сардауна) північної області Ахмаду Белло. Хоча серед жертв заколоту були не тільки *хауса* та *фульбе*, зокрема, було вбито прем'єра Західної провінції, *йоруба* за походженням, Самуеля Акінтолу, та найбільша їх кількість припадала саме на сіверян³³⁰.

Путчисти не знайшли широкої підтримки в армії, і їхній виступ було швидко придушено частинами під командуванням генерала, за

³²⁹Влахова А. С. Особенности формирования нигерийской армии. *Народы Азии и Африки. История, экономика, культура*. 1983. № 2. С. 27–28, 41–43.

³³⁰История Нигерии в новое и новейшее время. Москва : Главная редакция восточной литературы, 1981. С.121–122.

походженням *ітбо*, Джонсона Іронсі, який, скориставшись смертю Балеви, взяв на себе управління країною. Політичне кредо нового керівника держави містилось у його словах: "У Нігерії немає людини, яка не бажала б, щоб було покінчено з регіоналізмом. На зміну племінному патріотизму, який сприяє укоріненню трайбалістського мислення і вузьких місцевих інтересів, повинно прийти усвідомлення нагальної потреби загальнонаціонального переоблаштування"³³¹.

У реалізації свого наміру національно об'єднати етнічно мозаїчну країну Іронсі намагався уникнути тієї самої практики, яку запроваджували цивільні політики – реалізовувати свій курс силами команди, яка має бути беззастережно відданою йому і солідарно згуртованою, а найміцнішою основою відданості і згуртованості ними вважалася спільна етнічність. Іронсі хотів продемонструвати відсутність у нього схильності до трайбалізму: з одного боку, на місце вбитих офіцерів-сіверян він розставив своїх етнічних земляків, але одночасно залишив сіверян на високих посадах, у т.ч. на посаді начальника генерального штабу, солдатам-сіверянам довірив свою особисту охорону. Здійснені кроки не переконали населення Півночі в етнічній неупередженості нового керівника країни: йому дорікали, що не було покарано жодного заколотника-*ітбо*, його вважали винуватим у підвищенні цін, оскільки він фаворитизував *ітбо*, які домінували у роздрібній торгівлі. Остаточоно розпалив лютю сіверян декрет про запровадження унітарного устрою країни, в чому вони вбачали намір установити панування *ітбо* над північними спільнотами. У Північному регіоні під закликот "помститися за смерть сардауні" розпочалися погроми *ітбо*, які там проживали. Жертвами насильства впали тисячі людей, а північні еміри попередили про вірогідність реалізації гасла "араба" (відокремлення). Вихідці із Півночі в армії не повірили в етнічну нейтральність Іронсі і організували заколот проти нього, який очолив Муртала Мухаммед. Наслідками перевороту і вбивством Іронсі скористався генерал Якубу Говон, чие походження з Півночі, де домінував іслам, врівноважувалося його християнською конфесійною належністю, до того ж його етнічна належність до спільноти

³³¹Цит. за: История Нигерии в новое и новейшее время. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1981. С.125.

антас, яка не входила до числа найбільших у країні, давала підстави сприймати його як компромісну фігуру³³².

Між тим, толерантність у міжетнічних відносинах у країні була зруйнована ексцесами, що мали місце під час попередніх переворотів. У військах, де основу піхоти становили сіверяни, почалися розправи над вихідцями з Південного Сходу, вбивства вищих офіцерів і чиновників із *ібо*, із армії хвиля погромів перекинулася на північні області, де почалися масові вбивства вихідців із південно-східних та південно-західних провінцій.

Новий керівник держави намагався зберегти єдність країни компромісним рішенням про відновлення федеративного устрою Нігерії, як того вимагали північні еміри, але тепер відновлення статусу провінцій принесло нову загрозу з Південного Сходу, де відкриття великих запасів нафти і розрахунки на так само великі прибутки від її продажу підстобнули там спалах сепаратистських настроїв, виразником яких став губернатор Східної області Одумегву Оджукву. Він відмовився навіть від конфедеративного принципу об'єднання провінцій в одній державі і наприкінці травня 1967 р. оголосив провінцію суверенною Республікою Біафра. Спроба федерального уряду зброєю привести провінцію до покори вилилась у громадянську війну, яка набула виразного характеру конфлікту між етнічними регіонами. Війна супроводжувалася жажливими акціями етнічних чисток з обох боків і завершилася тільки у січні 1970 р., коли сили Біафри були повністю виснажені (достатньо сказати, що населення провінції скоротилось на 2 млн чол.)^{333; 334}.

До мілітаризованої етнічності як до інструменту зовнішньої політики вдалися у 1963–1967 рр. Кенія і Сомалі під час конфлікту між ними під назвою "Війна шифта"^{*} – від імені, яким кенійці

³³²История Нигерии в новое и новейшее время. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1981. С.130–131.

³³³История Нигерии в новое и новейшее время. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1981. С. 134–138.

³³⁴Історія Республіки Біафра. URL: <https://uk.xn----7sbiewaowdbfdjyt.pp.ua/-1563835/1/biafra.html>

^{*}У перекладі з амхарської мови "шифта" означає "бандит" і це слово стало екзоетнонімом, який кенійці по завершенні війни стали вживати стосовно сомалійців.

називали повстанців-сомалійців, які робили спробу приєднати територію свого проживання до Сомалі. Повстанські загони могли розраховувати на підтримку від Сомалі тільки постачанням зброї. Сомалійська армія була тоді нечисленною, і коли Кенія попередила, що коли постачання зброї не припиняться, тоді розпочнеться війна між обома державами, то повстанський рух був залишений напризволяще і скоро зазнав розгрому³³⁵.

Серед пояснень виникнення цієї війни – що в епоху деколонізації кенійська та сомалійська еліти пропагували та натуралізували власні концепції національної держави, які вони вважали пріоритетними, а конкуруючі бачення нелегітимними. Така інтерпретація пансомалійського іредентистського руху дозволяє краще зрозуміти як межі того, що можна було уявити під час деколонізації, так і способи, у які мешканці Півночі сьогодні переосмислюють параметри громадянства³³⁶.

Найчастіше мілітаризована етнічність використовується у середині країн під час боротьби за політичний статус. Подібна тактика інколи виростала зі ситуації антиколоніальної боротьби, в ході якої на базі тих або інших етнічних спільнот утворювались озброєні угруповання, які вважали, що у майбутньому саме вони мали стати ключовими акторами внутрішньополітичного життя своїх країн. Приклад цьому у Зімбабве дала, зокрема, конкуренція двох головних учасників національно-визвольної боротьби (чимуренги) – Союзу африканського народу Зімбабве (ЗАПУ) зі своїм озброєним крилом Народною революційною армією Зімбабве (ЗІПРА) та Зімбабвійського африканського національного союзу (ЗАНУ), воєнним крилом якого була Африканська народно-визвольна армія Зімбабве (ЗАНЛА). Збройні загони ЗАПУ набиралися переважно із бантумовних спільнот *матабеле* і *ндебеле*,

³³⁵Война с повстанцами "шифта". *Материал из Википедии – свободной энциклопедии*. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

³³⁶Weitzberg K. Rethinking the Shifita War Fifty Years after Independence: Myth, Memory, and Marginalization. *Kenya After 50. Reconfiguring Historical, Political, and Policy Milestones*. April 5, 2017; Print length. P. 65–66.

а загони ЗАНУ – зі спільноти *шо́на*. На парламентських виборах 1980 р., коли фактично вирішувалося питання про розподіл влади між учасниками чимуренги, озброєні вояки ЗАНЛА по всій країні попереджали зімбабвійців: "Голосуй за нас або загинеш разом з родиною". Заклик виявився "переконливим", і ЗАНУ здобула перемогу, а її лідер Роберт Мугабе обійняв посаду прем'єра. Йому довелося рахуватися з тим, що за суперником – лідером ЗАПУ Джошуа Нкомо – також стояли доволі сильні озброєні формування, і надати тому місце в уряді, але без доступу до фінансових потоків і без реального впливу на прийняття політичних рішень. Мугабе зумів передбачити можливий збройний виступ *матабеле*, обурених тим, що їхні представники не отримали належної частки влади: він за допомогою радників із Північної Кореї завчасно підготував парашутну бригаду і, спираючись на неї, в момент протестного виступу Нкомо і його прихильників примусив того залишити країну, а потім жорстоко придушити повстання бантумовних спільнот, знищивши десятки тисяч людей у Матабеленді³³⁷.

Збройні сили стали вирішальним чинником у розподілі статусних ролей в Уганді. Напередодні виборів до Національної асамблеї 1962 р. – перших після здобуття незалежності, племінна аристократія Буганди заснувала промонархічну партію "Кабака екка" ("Тільки кабака") і здобула підтримку майже половини бугандійців. Успіх партії на виборах зробив її настільки помітною силою у парламенті, що лідер Народного конгресу Уганди – партії, яка фактично виборола незалежність – Мілтон Оботе вирішив за краще укласти з КЄ коаліцію і погодитися на її вимогу, що президентом незалежної держави мусить бути тільки один із монархів (своєрідна "виборна монархія" у президентській оболонці). Зрозуміло, що президентом було обрано кабаку Буганди Мутесу II. Сам Оботе став прем'єр-міністром. Коаліція проіснувала лише два роки. Причиною її розпаду в одних випадках називають несумісність позицій щодо етнотериторіального спору між королівствами Буганда і Буньора з

³³⁷Карамев С. Унесенная ветром. От Родезии до Зимбабве, или как за 25 лет развалить успешную страну. URL : <https://stmvl.livejournal.com/229771.html>

приводу двох невеликих територій Буйонга і Бунгазі. Свого часу ці території належали Буньоро, але за опір, який вона чинила колонізаторам, були передані в управління Буганді. З настанням незалежності, яка багатьма сприймалася як утвердження народоправства, правителі Буньоро зажадали відновлення історичної справедливості, тобто повернення собі колись відчужених земель. Коли ж Національна асамблея, виходячи із принципу демократичного вибору, прийняла рішення провести у спірних територіях референдуми, КЄ, керована етнічними амбіціями, вийшла з коаліції. Не менш значимим фактором були наміри Оботе скасувати королівства і запровадити унітарний адміністративний устрій, з чим ніяк не могла погодитися племінна аристократія.

Інша версія – що витoki конфлікту полягали у таємній проти-законній передачі урядом Оботе конголезьким антиурядовим повстанцям зброї в обмін на золото і слонову кістку, які потім також таємно перепродавались з корупційним прибутком. Місію з обміну за дорученням прем'єра здійснював тоді ще майор Іді Амін. Отримавши докази про оборудку, у 1967 р. Мутеса II вирішив усунути Оботе з посади, але той випередив його, спираючись на військові підрозділи під командуванням Аміна. За усунення Мутеси від влади Амін отримав звання генерал-майора і посаду командувача армії³³⁸. Оботе став президентом, але зміг насолоджуватися перемогою лише чотири роки. У 1971 р. Амін, користуючись своїм впливом в армії, здійснив військовий переворот і обійняв посаду глави держави.

Озброєна етнічність виходила на арену статусного суперництва також у Гвінеї після смерті багаторічного одноосібного правителя Секу Туре, якому вдавалося жорсткими засобами не допускати переростання міжетнічних суперечок у громадянську війну. Боротьба за його політичну спадщину між вихідцем із народу сусу Лансаню Конте і вихідцем із *мандінго* Діарою Траоре, коли другий із них зробив спробу стати наступним диктатором країни, у 1985 р.

³³⁸Блоч Дж., Фитцджеральд П. Тайные операции английской разведки: Ближний и Средний Восток, Африка и Европа после 1945 года / пер. с англ. Москва : Политиздат, 1987. URL : <https://history.wikireading.ru/230838>

переросла у збройний міжетнічний конфлікт. Перемога в ньому збройних формувань Конте завершилася погромами *мандінго* по всій країні і підпорядкуванням армії офіцерському корпусу із *сусу*. Відверта протилежність між офіцерським корпусом і солдатською масою і відсутність для останньої можливостей легітимно здолати таку ієрархічну прірву вилилась у 1996 р. у нову спробу військового перевороту, також придушену відданими Конте загонами. Маніпулюючи обіцянками подолати трайбалізм у політиці і встановити політичний плюралізм, він зумів ще тричі перемагати на президентських виборах.

Правління Конте не привело до повного усунення мілітаризованої етнічності із країни. У 1990-ті рр. сталися збройні сутички у Лісовій Гвінеї між автохтонними спільнотами (*кпеле* і *гуере*), і *мандінго*, які оселялись у регіоні починаючи з колоніальних часів і отримували від метрополії різні привілеї за підтримку колоніальної адміністрації, викликаючи заздрість у автохтонів-*форестьє*. Люди *мандінго*, зі свого боку, виявляли ворожість до *форестьє* внаслідок того, що саме з тих складалися армійські підрозділи, які переслідували *мандінго*-торговців, що наживалися постачанням зброї антиурядовим загонам у сусідніх Ліберії і Кот-д'Івуарі, які обрали Лісову Гвінею територією для своїх баз³³⁹.

Торкаючись сюжету про мілітаризовану етнічність в Африці як чинника боротьби за статусну роль, не можна обійти увагою дві громадянські війни у Чаді. Країна була утворена шляхом зібрання територій, населених, з одного боку, кочовиками-мусульманами (Північ), з іншого – осілими християнами (Південь). Причому спочатку повну незалежність здобув Південь під управлінням президента Франсуа Томбалая, за етнічністю *сара*. Коли у 1965 р. Франція наважилася надати незалежність і мусульманській Півночі, то цей регіон автоматично опинився у країні, де вже утвердилося християнське управління. Намір Томбалая запровадити у країні, де панував його клан, однопартійну систему означав для Півночі перспективу опинитись під фактичним правлінням християн з усіма

³³⁹Филиппов В. Р. Конфликт в Гвинее: факторы риска. Азия и Африка сегодня. 2011. № 8. С. 51–57.

супутніми наслідками – корупцією, зневажанням місцевого способу життя, соціальною і політичною дискримінацією корінного населення. Реакцією Півночі було повстання, яке переросло у першу громадянську війну 1965–1979 рр. Військові загони, які взяли участь у повстанні, формувалися переважно на племенній і релігійній основі, що спричинило розкол у повстанському русі, коли від нього відкололися Збройні сили Півночі з явно проарабською орієнтацією³⁴⁰.

Загальним підсумком війни можна вважати прихід на президентську посаду сіверянина Хіссена Хабре, який походив зі спільноти *тубу*. Своім стилем правління – ще більш диктаторським, ніж у Томбалая, так само непотичним і корупційним, він викликав загальну ненависть, що посприяло у 1990 р. успішному військовому перевороту під началом Ідріса Ібі – вихідця зі східної спільноти *загава*, також мусульманина – який обіймав посаду президента до 2021 р. Запровадження новим президентом ряду демократичних елементів у політичне життя і стиль правління не притлумило етнорелігійного протистояння у країні, яке у 2005 р. переросло у Другу громадянську війну.

У постколоніальний період практика мілітаризації етнічності, яка застосовувалася метрополією, могла мати наслідком спроби демонстрації етнічними спільнотами збройної сили для тиску на центральну владу під час розподілу у державі статусних ролей. У Марокко з наданням йому незалежності і поверненням зі заслання султана Мухаммеда бен Юсуфа, який зійшов на трон під іменем Махмуда V, стало питання про долю Марокканської визвольної армії, у якій велику роль відігравали *бербери*, переважно зі спільноти *земмур*. Король ставився до МВА з певною недовірою: хоча вона і вела боротьбу за його повернення, але свого часу *бербери* виявили індиферентність під час висилки короля, до того ж багато з них демонстрували лояльність французам своєю участю у їхній війні в Індокитаї. Потреба у військовому опорі змусила короля взяти до армії багатьох *берберів* на офіцерські посади в надії, що вони плекатимуть вдячність до нього. Але у 1970 р. була вчинена невдала спроба

³⁴⁰Федоров П. К. К событиям в Чаде. *Азия и Африка сегодня*. 1981. № 6. С. 21–24.

військового перевороту, у якому взяло участь багато *берберів*, у т. ч. вищого рангу. Головним поясненням заколоту з боку його учасників були соціально-економічний занепад і моральне розкладання правлячого класу, але за цим поясненням стояла ворожа налаштованість *берберів-горців* до арабської міської буржуазії^{341; 342}, тобто невдоволення її більш високим соціальним статусом і помітнішою роллю як в економічному, так і політичному житті країни.

Виятково строкатий в етнічному відношенні склад населення африканських постколоніальних країн і безліч випадків транс-кордонного розташування багатьох етнічних спільнот у цілому не спричинили зміни політичної карти континенту. Випадки, коли конфлікти з питання етно-регіонального статусу мали сецесіоністський підсумок, є поодинокими. Найбільш відомими є відокремлення у статусі незалежних держав Південного Судану та Еритреї.

Держава Судан після здобуття незалежності складалася фактично із двох етнічних територій: північна частина була населена мусульманами арабами, південна – людьми негроїдної раси, у більшості християнами і частково вірними традиційним культам. Більш високий рівень розвитку на Півночі і, відповідно, кращий соціальний статус арабського населення спонукав южан до думки, що їхні проблема є наслідком їх пригнобленого становища. Партизанська боротьба за надання Півдню автономного статусу розпочалася ще у 1960-х рр. повстанцями "Анья-нья", які були збройним формуванням "Руху за визволення Нілу". На перебіг їхньої боротьби справляла вплив міжнародна ситуація: араби Півночі внаслідок включення до суданського уряду комуністів втратили підтримку британців і відразу перейшли до військового співробітництва з Єгиптом, а Ізраїль, зі свого боку, зацікавлений у послабленні арабського світу, почав забезпечувати повстанців

³⁴¹Ментешашвили З. А. Берберы в общественно-политической жизни Марокко (50–70-е годы XX в.). Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы. 1985. С. 74–99, 208–209.

³⁴²Максименко В. И. Политические партии в переходном обществе. Марокко, Алжир, Тунис. 20–80-е годы XX века. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы. 1985. С. 40–41.

зброєю і медикаментами³⁴³. За результатами цієї Першої громадянської війни у Судані у 1971 р. між повстанцями та урядом було підписано угоду, за якою Півдню надавалася широка регіональна автономія. У 1983 р. утворилася Народна армія (рух) визволення Судану, чия партизанська боротьба (Друга громадянська війна) примусила уряд у 2005 р. погодитися на проведення у 2011 р. у регіоні референдуму з приводу його подальшої долі, за результатами якого у липні того ж року було проголошено утворення Республіки Південний Судан. Другий випадок – проголошення у 1993 р. Держави Еритрея внаслідок відокремлення від Ефіопії. Хоча остання не належить до числа постколоніальних держав, проте цей випадок також має бути відзначеним, коли йдеться про мілітаризовану етнічність на Африканському континенті: незалежність Еритреї була здобута після трьох десятиліть збройної боротьби.

Варто звернути увагу на те, що солідарність у боротьбі за національну державність не стає автоматичною гарантією від статусно-рольових конфліктів на етнічному ґрунті, як це показує приклад того самого Південного Судану. Серед етнічних спільнот країни лівова частка населення припадає на народи *дінка* (майже 36%) і *нуер* (понад 15%). Розподіл посад в уряді і органах державного управління між ними певною мірою являв собою міжетнічний баланс у країні і забезпечував суспільно-політичну стабільність. Але чутки про підготовку у країні державного перевороту спокусили наприкінці 2012 р. президента (вихідця із *дінка* і католика за віросповіданням) Салву Киїра на те, щоб усунути від управління державою етнічних партнерів, і наступного року розпочалася чистка органів влади від вихідців із *нуер*. Наслідком стало повстання цієї спільноти, люди якої звинуватили *дінка* у намірі стати у країні "расою панів"³⁴⁴. Громадянська війна між збройними загонами, утвореними найбільшими спільнотами, супроводжувалася звичними для континенту жахами – етнічними

³⁴³Див. у: Блоч Дж., Фитцджеральд П. Тайные операции английской разведки: Ближний и Средний Восток, Африка и Европа после 1945 года. URL: <https://history.wikireading.ru/230838>

³⁴⁴Александр Мишин: "Конфликты в Африке показывают, что в регионе необходима реанимация panaфриканизма". URL: <https://commons.com.ua/uk/-aleksandr-mishin-konflikty-v-afrike-p/>

чистками, масовими вбивствами, насильством над жінками й дітьми, і завершилася тільки у 2020 р. утворенням коаліційного уряду.

До певної міри на злий жарт обернулася деколонізація, яка проходила під гаслами звільнення народів від іноземного панування, для статусних претензій *туарегів*. Історична територія цього народу у процесі колонізації була проти його волі включена у різні країни-колонії – до Алжиру, Лівії, Малі, Нігеру, Буркіна-Фасо*. У 1957 р. *туарегами* разом з іншими спільнотами регіону Сахари було створено Об'єднану організацію сахарських територій (OCSR), до чого поблажливо поставився французький уряд³⁴⁵. Однак принцип недоторканності кордонів деколонізованих країн фактично поставив хрест на самостійницьких сподіваннях народів Сахари і Сахелю, у т.ч. *туарегів*. Та його частина, яка здійснює міграції по території Малі, робила чотири спроби (1963–1964, 1990–1996, 2007–2010 і 2012 рр.)^{346; 347} збройним шляхом домогтися самовизначення для себе і для *туарегів*, які мешкають в інших країнах. Востаннє Національним рухом за визволення Азаваду навіть було проголошено створення незалежної держави з такою назвою у північно-східній частині Малі, звідки було вигнано урядові війська. Однак відсутність визнання цього утворення з боку міжнародного співтовариства змусила сепаратистів обмежити свої вимоги наданням *туарегам* автономного статусу³⁴⁸.

Вище було сказано, що статусно-рольові конфлікти обов'язково несуть у собі ознаки ресурсних, оскільки сама боротьба за статус найчастіше ведеться не так за право здійснювати політику, корисну для всього суспільства, як за доступ до різного роду благ –

*До 1984 р. мала назву Верхня Вольта.

³⁴⁵Буржо А. Кризисы, идентичность и конфликты с центральной властью у туарегов. *Кочевая альтернатива социальной эволюции. Серия "Цивилизационное измерение"*. Т. 6. Москва : Центр цивилизационных и региональных исследований РАН, 2002. С. 132.

³⁴⁶Филиппов В. Р. Туареги Малі: долгий путь к миру. *Азия и Африка сегодня*. 2012. № 7. С. 42–48.

³⁴⁷Филиппов В. Р. Туареги Малі: долгий путь к миру. *Азия и Африка сегодня*. 2012. № 9. С. 46–51.

³⁴⁸Азавад. *Материал из Википедии – свободной энциклопедии*. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Азавад>

матеріальних, соціальних, фінансових тощо. З другого боку, у ряді випадків ресурсне питання є провідним стосовно статусного. Для аграрного населення, праця якого не інтенсифікована технічними і технологічними досягненнями, питання землі, розмірів земельних ділянок стало у багатьох країнах центральним питанням у міжетнічних відносинах. Насамперед воно постало у стосунках між автохтонним населенням і нащадками європейських колонізаторів. Ілюстративним у цьому відношенні був процес вирішення земельного питання у Зімбабве, яка у колоніальні часи під назвою Південна Родезія мала доволі продуктивний аграрний сектор завдяки присутності в ньому білих поселенців.

Під час свого панування у цій країні європейці, становлячи лише 1% від усього населення, були власниками більшої частини орних земель. Закономірно, що питання передавання земель місцевому населенню стало головним під час надання Південній Родезії незалежності. Лідери антиколоніального руху і британський уряд, який складався з консерваторів, домовилися, що після проголошення незалежності країни протягом 10-річного періоду (до 1990 р.) на експропріацію земель буде накладено мораторій, і тільки по його завершенні земля буде вилучатися у білих з виплатою відповідної компенсації за рахунок британських коштів. Однак після завершення мораторію процес перерозподілу землі не розпочався: нова родезійська влада не наважувалася увійти в конфлікт з білими фермерами, а у Британії новий уряд лейбористів відмовився від обіцянок про компенсації, що їх давали консерватори, пояснивши свою відмову тим, що консерватори дали свою обіцянку з мотивів станової солідарності: серед білих землевласників у Зімбабве було багато родичів і друзів англійських аристократів, і саме на угоду їм було укладено згадану угоду³⁴⁹.

Наступні після формального завершення мораторію десять років були позначені економічним падінням, у чому були звинувачені білі поселенці, хоча саме вони давали 65% сільськогосподарської продукції, зокрема, 78% зернової. Звинувачення

³⁴⁹Шубин В. Зімбабве: кризис преодолён? *Азия и Африка сегодня*. 2012. № 5. С. 22–23.

переросли у кампанію самовільного захоплення фермерських земель, яка супроводжувалася погромами, у т. ч. вбивствами.

Наслідки розподілу фермерських земель між зimbabweйськими селянами вважаються неоднозначними. З одного боку, увага звертається на те, що поділ великих аграрних площ на маленькі наділи призвів до поширення ручної праці, а відтак і до падіння її продуктивності³⁵⁰. В умовах зростання народжуваності, яке стимулювалося, мабуть, надіями на кращий життєвий рівень після здобуття незалежності, країна потрапила у "мальтузіанську пастку": виробництво продуктів харчування не встигало за демографічним зростанням. Zimbabwe, з території якої у колоніальні часи відбувався експорт продовольства, сама почала залежати від його імпорту.

З другого боку, не могли бути не поміченими кардинальні зрушення у структурі сільськогосподарського виробництва і в суспільних відносинах загалом. Принаймні основні політичні сили країни згодні, що "... система колоніально-расистського землеволодіння, встановлена під час колоніального завоювання Zimbabwe і в основному збереження в період після незалежності, не тільки не могла бути постійно збереженою, але вона суперечить національним інтересам, рівноправності і справедливості". І хоча політики визнали, що серед них існують різні погляди на "методологію придбання і перерозподілу землі", але вони згодні "провести всебічний, прозорий і неупереджений аудит землі і забезпечити, щоб всі зimbabweйці, які мають право на отримання землі, могли звернутися за нею незалежно від раси, статі, релігії, етнічності або політичної орієнтації"³⁵¹.

Фахівцями, які стежать за ходом зimbabweйської реформи, наголошується низка позитивних зрушень в аграрному секторі країни. Серед них, зокрема, безпосередній зв'язок нових фермерів із містом, що полегшує їм доступ до ринків збуту і до фінансування. Крім того, нова аграрна структура позначена більшою розмаїтістю

³⁵⁰Кармаев С. Унесенная ветром. От Родезии до Zimbabwe, или как за 25 лет развалить успешную страну. URL : <https://stnvl.livejournal.com/229771.html>

³⁵¹Див. у: Шубин В. Zimbabwe: Кризис преодолён? *Азия и Африка сегодня*. 2012. № 6. С. 44.

у розмірах форм і систем господарювання, порівняно зі соціально нерівною і дуалістичною структурою колоніальних часів. Відзначається також встановлення нової системи постачання і закупівлі. Виходячи з наявного стану речей, перспективи аграрного сектору країни оцінюються позитивно. У будь-якому разі повернення до білого панування в аграрному секторі визнається неможливим³⁵².

Інший приклад – конфлікт, що виник на Півдні Судану. Він відразу стосувався статусних вимог і вони не обґрунтовувалися ресурсними питаннями, натомість паралельний конфлікт на Заході Судану, в регіоні Дарфур, спалахнув у 2003 р. насамперед з ресурсних питань, під час обговорення шляхів вирішення яких з'явилися і питання політичного характеру. Йдеться про класичний конфлікт, породжений етнокультурним розподілом праці, зокрема, між землеробами і скотарями, який супроводжував людство всю його історію від епохи варварства.

Дарфур є зменшеною копією всього Судану до його розпаду – північна частина заселена арабами, які займаються кочовим скотарством, а південна – осілими негроїдами, з тією лише різницею, що останні також є мусульманами, як і араби. Внаслідок кліматичних і природних змін територія, придатна для кочового скотарства на півночі Дарфуру, зменшилася, що змусило арабське населення пересуватися на південь, і це одразу спричинило конфлікт із землеробами. Обидві етнорасові спільноти створили власні політичні рухи. Араби, спираючись на підтримку народів *фур, загава, масоліти*, створили "Фронт звільнення Дарфуру", перейменованій у "Суданський рух звільнення", озброєною частиною якого стало ополчення "Джандевід" ("Дияволи на конях"). Бойовики "Джандевіду" почали зі знищення фермерських господарств і витіснення негроїдів з їхніх звичних місць, а після відкриття у південній частині регіону нафтових родовищ вдалися до тактики створення так званих "санітарних зон", тобто територій навколо нафтопромислів, вільних від негроїдних поселень, з тим щоб осіле населення не могло претендувати на компенсації за використання

³⁵²Див. у: Шубин В. Зимбабве: Кризис преодолён? *Азия и Африка сегодня*. 2012. № 6. С. 45–47.

його земель. Негроїди, зі свого боку, об'єднались у "Рух за справедливість і рівність" з власними бойовими загонами. Сутички між двома сторонами супроводжувалися вбивствами і насильством з обох боків. Крім того, "Джандевід", переслідуючи сотні тисяч негроїдів, які, рятуючись від насильства, ринулись у Чад, розпочав у 2005 р. бойові дії проти чадських прикордонних і регулярних військ, чим спровокував Другу громадянську війну у цій країні. У 2006 р. СРЗ підписав з урядом угоду про припинення ним збройних акцій, але в усі наступні роки конфлікт продовжував тліти і у 2020 р. спалахнув знову^{353; 354; 355; 356}.

Етноконфліктна ситуація, спровокована проблемою захисту природних ресурсів, виникла також у дельті ріки Нігер, де проживають спільноти *іява* і *огоні*, по яких болісно вдарила нігерійська нафтопереробна галузь. Постійні зливи у річку нафти призвели до забруднення водного простору і поставили перед загрозою зникнення традиційний господарський промисел цих народів – рибальство. Якщо зважити й на те, що катастрофа традиційного промислу не компенсується жодними фінансовими надходженнями від нафтовидобутку, то ці спільноти опинилися на грані виживання і реагують на ситуацію періодичними збройними нападами на нафтопромисли і або завдають їм матеріальної шкоди, або вчиняють фінансовий рекет щодо їх власників³⁵⁷. У 1990 рр. серед народу *огоні* виник рух за надання його території політичної автономії і виділення йому більшої частки прибутків від видобутку нафти, але рух, як уже згадувалося, було придушено зброєю зі стратою його очільника³⁵⁸.

³⁵³Дарфурський конфлікт. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Дарфурськийконфлікт>

³⁵⁴Массовые убийства в Дарфуре. *Матеріал из Википедии – свободной энциклопедии*. URL : [https://ru.wikipedia.org/wiki/Массовыеубийства в Дарфуре](https://ru.wikipedia.org/wiki/Массовыеубийства_в_Дарфуре)

³⁵⁵Столкновения в Южном Дарфуре. *Матеріал из Википедии – свободной энциклопедии*. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Столкновения в ЮжномДарфуре](https://ru.wikipedia.org/wiki/Столкновения_в_ЮжномДарфуре)

³⁵⁶Вторая гражданская война в Чаде. *Матеріал из Википедии – свободной энциклопедии*. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Вторая гражданская война в Чаде](https://ru.wikipedia.org/wiki/Вторая_гражданская_война_в_Чаде)

³⁵⁷Див. у: Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до ліберальної демократії / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2019.С. 225–226.

³⁵⁸Рыбина М. В. Религии и политика в Нигерии: пути взаимодействия. *Азия и Африка сегодня*. 2012. № 3. С. 43.

Територія Нігерії є також місцем конфлікту, аналогічного дарфурському. У центральній частині країни, на плато Джос, низька плодючість землі зробила цю територію мало привабливою для землеробів і тому вона традиційно використовується мусульманами-скотарями із *фульбе* для випасу худоби. Але коли сезонні зміни призводять до нестачі води на плато, скотарі женуть свої стада на південь, до річок, уздовж берегів яких розкинулися посіви землеробів. Скотарі обурюються обмеженим доступом їхніх стад до води, землероби – потравою їхніх насаджень. Сутички між різноорієнтованими етногосподарськими спільнотами супроводжуються застосуванням насильства і матеріальними руйнуваннями. Один з випадків нападів скотарів трапився у 2016 р., на півночі країни, коли було вбито християнського пастора і кількох прихожан. Усього ж за 5 передуючих епізоду років тільки у штаті Кадуна скотарі із *фульбе* вчинили понад 200 нападів, унаслідок яких загинуло понад 4 тис. місцевих мешканців. Загальні втрати від конфліктів оцінювалися на той час у 14 млрд дол. Участь у врегулюванні конфлікту громадських організацій, таких як Асоціація скотарів Нігерії та Асоціація християн Нігерії, а також представників плеємінної аристократії, не принесла успіху. Конфліктна ситуація ускладнюється пасивністю уряду^{359; 360}, яку, мабуть, можна пояснити бажанням уникнути чіткої позиції у питанні, де важко досягти компромісу.

Аналогічний конфлікт між скотарями-*фульбе* та землеробами триває у Малі, також періодично спалахуючи насильством і вбивствами. Один з випадків – напад людей із *догонів* у 2019 р. на два села, де мешкають *фульбе*, яких нападники звинуватили у зв'язках з ісламськими терористами, у вбивствах малійських солдат і людей із *догонів*³⁶¹. Повертаючись до етнополітичного руху *туарегів*, маємо

³⁵⁹ В Нігерии пастухи-фульбе убили пастора и нескольких христиан. URL: <https://pravoslavie.ru/96758.html>

³⁶⁰ Див. у: Глазкова Х. Нігерія: конфлікт между земледельцами и скотоводами. *Материалы XVI Всероссийской школы молодых африканистов. Москва, 28–29 ноября 2017 года. Федеральное агентство научных организаций. Институт Африки Российской Академии наук. Научный совет по проблемам стран Африки РАН.* С. 48–50. URL: https://inafran.ru/sites/default/files/news_file/materialy-xvi_shma.pdf

³⁶¹ Массовые убийства в Мали. *Материал из Википедии – свободной энциклопедии.* URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Массовые_убийства_в_Мали_\(2019\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Массовые_убийства_в_Мали_(2019))

звернути увагу також і на їхню господарську відмінність від землеробського населення Малі, яке користується більшою підтримкою центрального уряду, ніж кочові скотарі.

Дзеркально протилежні мотиви етнічного насильства спостерігаються у стосунках між спільнотами однакової господарської орієнтації на сході Уганди, де вона межує з Кенією. Скотарські спільноти по обидва боки кордону (угандійська *карімонджонг* і кенійські *покот*, *туркана* та інші) періодично займаються угоном худоби один в одного, а наявність у *карімонджонг* великої кількості зброї суттєво ускладнює розв'язання проблеми поліцейськими заходами. Значно глибшим є невдоволення народів Півночі країни, які вважають себе упослідженими порівняно з більш благополучними народами Півдня. Протестні настрої у сіверян підігруються стражданнями, які приносять їм воєнні дії між урядовими військами і бойовиками "Армії опору Господа", рекрутованої із північної спільноти *ачолі*, яка намагається силою нав'язати країні суспільний лад, заснований на суміші християнських і традиційних місцевих цінностей³⁶².

З певним застереженням ресурсними можна вважати ті конфлікти, де мілітаризація етнічності або мотивувалася надходженням різного роду ресурсів, або спиралася на них. Саме питанням контролю над покладами корисних копалин пояснюється заколот генерала Лорана Нкунди 2004 р. у Конголезькій провінції Східне Ківу. Заколот було вчинено за підтримки місцевих вождів і общинних лідерів під гаслом захисту цивільного населення, під яким розумілися *баньямуленге*, чії загони свого часу перетворилися з опори президента Кабіли на його ворога. Заколот тим самим став своєрідним локальним продовженням Другої конголезької війни і підживлювався за рахунок корисних копалин, які поставлялися до Руанди в обмін на зброю, спорядження, а також на військову допомогу у вигляді присланого контингенту вояків³⁶³. Зі свого боку, намагання спільноти *лозі*, яка проживає у так званій Смузі Капрі в

³⁶²Уганда. Внутренние конфликты и расколы. Сайт: Политический атлас современности. URL: <http://www.hyno.ru/tom4/1833.html>

³⁶³Евдокимов И., Сидорова Г. "Восточный кризис" в Демократической Республике Конго. *Международная жизнь*. 2013 (ноябрь). С. 53–65.

Намібії, максимально скористатися прибутками, що їх дають особливо плідючі ґрунти регіону, у 1990-ті рр. вилилося у кампанію за надання регіону автономного статусу і за встановлення більш тісних зв'язків із земляками, що мешкають на території Замбії. Згодом політичні протести переросли у збройні виступи, насилу придушені урядовими військами³⁶⁴.

Зв'язок етнічного і збройного чинників спливав навіть у тих випадках, коли зміна влади зовні видавалася як суто політична акція. У Гані, приміром, армія від самого початку стала претендувати на особливу увагу, і зменшення першим урядом країни витрат на оборону укупі з утворенням робітничих бригад, а потім народної міліції для захисту конституційного ладу, у яких військові побачили потенційних конкурентів, призвело сукупно з соціально-економічними мотивами до військового перевороту 1965 р., внаслідок якого було усунуто з посади президента Нкруму. Після двох наступних переворотів 1966 і 1972 рр. влада сконцентрувалась у Вищій військовій раді, до якої не включили двох учасників перевороту – вихідців із народу *еве*, який традиційно вважав себе недостатньо представленим у владі і серед якого нова "несправедливість" викликала сепаратистські настрої³⁶⁵.

Конфліктів, які виростали б із виключно етнічної ксенофобії, яка пояснюється суто психологічною несумісністю (коли дратує все в представниках "не своєї" спільноти – релігія та її обрядовість, зовнішність, манери, одяг, вимова і т.п., тобто дратують їхні ціннісні комплекси) трапляються вкрай рідко, як атавізм первинних часів. Найчастіше така упередженість формується на ґрунті конфлікту інтересів ресурсного або статусного характеру. Тим не менше, в ряді конфліктів ціннісна несумісність, хоча і проявляється у комплексі з конкуренцією за статус і ресурси, набуває пріоритетного значення для сторін міжетнічних відносин. Особливо виразно проявляється тривалість і безкомпромісність у конфліктах, які, із наведеними застереженнями, можна віднести до ціннісних. У таких конфліктах їхні

³⁶⁴Армія визволення Капріві. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Армія_визволення_Капріві

³⁶⁵Родионов Ю. А. Политическое развитие современной Ганы (1957–1985). Москва : Наука, 1985. С. 28–29, 38–39, 61–63.

сторони пояснюють свою позицію особливим значенням для них історичної спадщини, релігії, ідейних і моральних принципів тощо.

Такого роду приклад – акції молодих людей, що живуть у лісовій частині Південної Нігерії, у регіоні, багатому на нафту, через яку свого часу спалахнула кровопролитна громадянська війна. Виростаючи у середовищі своїх спільнот, вони засвоюють сакральне ставлення до природи, яка є для них однією з найвищих цінностей і завдання шкоди якій вважається передвісником загрози усій громаді. Між тим неминуча модернізація життя, в якому залишається мало місця для того духовного спадку, що його намагаються передати молодому поколінню люди старшого віку, спричиняє в неї моральну і духовну кризу, посилювану соціальною невлаштованістю (брак професії, малописьменність, безробіття), що витісняє молодих людей до прошарку декласованих елементів, позбавлених чіткої системи життєвих орієнтирів. Своє безсилля перед тими тяготами, що їх несе новий суспільний лад, вони періодично виражають створенням незаконних збройних груп, позбавлених чіткої політичної і соціальної мети, але при цьому готових здійснювати напади на нафтопромисли – з одного боку, для захисту традиційного природного оточення, а з іншого і для здирання коштів з нафтовидобувних компаній³⁶⁶.

У зародженні етнічних конфліктів відіграє свою роль комплекс зверхності однієї зі спільнот стосовно іншої. Так, населення Нижнього Конго звикло зверхньо ставитися до інших етнічних спільнот, чим свого часу скористалися місцеві політики, використавши це населення як соціальну базу для утворення політичної партії АБАКО, яка напередодні незалежності ставила питання про перетворення провінції Леопольдвіль на окрему республіку Центральне Конго³⁶⁷. Комплекс винятковості може спиратися на історичну пам'ять. Так, багато гвінейців шукають історичних традицій своєї нинішньої державності у середньовічних ганській і

³⁶⁶Георги Д. Г. Традиционные верования народов Южной Нигерии в современных условиях. *Вестник Московского университета. Серия 13: Востоковедение*. 2012. № 4. С. 48–57.

³⁶⁷АБАКО. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/АБАКО>

малійських державах, до складу яких входили сучасні гвінейські землі, а гвінейські *фульбе* – в іншій середньовічній ісламській державі Фута-Джалон, яка була створена на території однойменного плато їхніми предками-скотарями³⁶⁸. Історичними спогадами були затьмарені і відносини між арабами-мусульманами Півночі і негроїдами-християнами Півдня Чаду. Сіверяни дивилися зверхньо на южан через те, що ті свого часу швидко підкорилися колонізаторам, між тим як сіверяни довше чинили їм опір. Южани ж не забували про участь арабів у відловлюванні негроїдів для продажу їх у рабство³⁶⁹. Після об'єднання Півночі і Півдня ціннісні питання додали у відносини між двома спільнотами ще більшої гостроти, коли президент Томбалбай у річищі політики африканізації почав примушувати людей до зміни християнських імен на африканські, запровадив культ йондо племені *нілім* як державну релігію і почав переслідувати тих, хто дотримувався ісламу або християнства. Однакове обурення в обох частинах країни, хоча вони вже на той час були у стані громадянської війни, призвело до державного перевороту 1975 р., в ході якого Томбалбая було вбито³⁷⁰.

Треба відзначити, що системи релігійних цінностей відстоюються і захищаються африканськими етноспільнотами з особливою впертістю незалежно від того, йдеться про аврамічні чи про традиційні місцеві релігії або культури. Конфлікти, у яких присутня конфесійна складова, є найбільш тривалими вже через те, що вони стосуються питань віри, яка не потребує раціонального пояснення, а тому навколо них майже неможливо досягти компромісу на ґрунті раціональних міркувань. З цієї причини конфлікти з конфесійною складовою, незалежно від масштабу присутності в них статусно-рольових або ресурсних питань, можна віднести до окремого класу ціннісних конфліктів.

Незважаючи на те, що конфесійні цінності мають прозелітське призначення і поширюються декларуванням етнічної нейтральності

³⁶⁸Филиппов В. Р. Конфликт в Гвинее: факторы риска. *Азия и Африка сегодня*. 2011. № 8. С. 52.

³⁶⁹Филиппов В. Р. Чад: война всех против всех. *Геополитический журнал*. 2015. № 5. С. 21–36.

³⁷⁰Первая гражданская война в Чаде. *Материал из Википедии – свободной энциклопедии*. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

та вселюдності, у реальному політичному житті вони набувають інтерпретацій, вигідних тим або іншим етнічним спільнотам для захисту ними своїх суто земних інтересів. Як наслідок, конфесійні конфлікти можуть ставати одночасно етнічними і тоді, коли їхні сторони належать до різних конфесій, і навіть тоді, коли вони сповідують одну і ту саму релігію.

Епоха колонізації асоціюється у африканців, особливо на південь від Сахари, із нав'язуванням їм цінностей, несумісних з їхнім традиційним комуналізмом. З одного боку, принесення колонізаторами різноманітних цивілізаційних новацій допомогло їм у релігійному прозелітизмі, у християнізації багатьох етнічних спільнот. У той же час, нав'язування колоніального адміністрування збройною силою, придушення місцевого опору і визвольних рухів створило психологічний ґрунт для ісламського прозелітизму у Субсахарській Африці, який мав значний успіх засобами експлуатації традиційної соціальної орієнтованості ісламу. На півночі ж континенту поширення ісламської релігії відбувалося у процесі арабських завоювань, тобто тими самими методами, до яких пізніше вдавались християни-європейці. На сьогодні співвідношення християнства та ісламу в Африці оцінюється у таких пропорціях: північна частина на 90% є ісламізованою, а південна – на 80% християнізованою за наявності, відповідно, 31% і 33% мусульманського населення у Східній і Західній Африці на південь від Сахари. До того ж, у південній частині континенту іслам набув неканонічної форми, оскільки широко поєднується з традиційними віруваннями, і віддані канонічному ісламу, залежно від схильності до поміркованих або до екстремістських практик, ставлять своїм завданням тут або еволюційне оновлення ціннісної системи цієї релігії у наявних державних рамках ("перехідний період"), або "реісламізацію". Остання проявляється виникненням організацій і рухів, які претендують на квазі-державність – Ісламська держава Західної Африки (ISWA) у Північно-Східній Нігерії, Аль-Каїда ісламського Магрибу (AQIM) на території Алжиру, Лівії, Чаду, Нігеру, Малі, "Боко-Харам" на території Нігерії, Камеруну, Малі, Чаду³⁷¹.

³⁷¹Зеленев Е. И. Исламский фактор в современной Африке: "переходной период" и "реисламизация". *Азия и Африка сегодня*. 2019. № 7. С. 10–17.

Хронічна постколоніальна криза континенту, соціальна злиденність більшості африканського населення підігривають у його ісламському сегменті рух до соціальної справедливості. Один з його напрямів – оновлення ісламу відповідно до світової тенденції, як це продемонстрували події Арабської весни початку 2010-х рр. Такого роду політичну спрямованість у Північній Африці можна було побачити ще наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. В Алжирі ісламістський рух об'єднав студентську молодь – вихідців із середовища нової сільської буржуазії, про яких колишній президент країни Бен Бела казав: "Мотиви дій цих бородатих молодих людей, мусульманських інтегрів, глибокі і ґрунтовні, але їх погано скеровують. Вони як ракета, виведена не на ту орбіту. І тим не менше реакція нашої молоді, яка відмовляється жити по-західному, – це здорова позитивна реакція, яка несе зерна прогресу"³⁷². Аналогічною була ситуація і в Тунісі, де студентська молодь соціальним походженням із сімей робітників, селян, дрібних службовців чи напівпауперів об'єдналась у Рух ісламської спрямованості, націлений на формування "чітко вираженої пуританської і егалітарної культури", що ілюстрували слова його лідера Рашида Ганнуші: "Наше прагнення до свободи і рівності – не гасло, але пошук нової цивілізаційної моделі, яка зводиться на ґрунті нашого мусульманства, але і нашого століття. І я маю на увазі не занепадницько-декадентський іслам, а іслам як глобальну революцію проти деспотизму, експлуатації і залежності у всіх її формах"³⁷³.

На південь від Сахари кризовий стан супроводжується збереженням комуналістської психології, яка дещо ностальгує за традиціями общинної рівності, внаслідок чого успіхи ісламу тут набувають не так модерністської, як фундаменталістської спрямованості. Одна із найвідоміших організацій такого роду – групування

³⁷²Цит. за: Максименко В. И. Политические партии в переходном обществе: Марокко, Алжир, Тунис. Москва : Наука. Главное издательство восточной литературы, 1985. С. 137.

³⁷³Цит. за: Максименко В. И. Политические партии в переходном обществе: Марокко, Алжир, Тунис. Москва : Наука. Главное издательство восточной литературы, 1985. С. 182

"Боко-Харам"^{*}, яке знайшло прихильників у середовищі північно-нігерійських *хауса* і *фульбе*. Своїм першочерговим завданням вона бачить створення "чистої" ісламської держави на основі шаріату і усунення від влади чинного світського уряду, для чого здійснює безжалюсний терор проти місцевих правителів та представників мусульманського духовенства, які, в оцінках організації, відійшли від справжнього ісламу і загрузли у корупції, проти християн, силових структур, цивільних політиків, деяких міжнародних організацій, іноземних місій та окремих громадян³⁷⁴.

Вплив ісламського фактору на політичне життя африканських країн має ту особливість, що у своїй фундаменталістській формі він може відторгатися політичними акторами, які є спорідненими з ісламом, але діють насамперед як антрепренери своїх етнічних спільнот. "Батьки-засновники" Азаваду для досягнення своєї мети, яку бачили суто етнополітичною, вдалися до допомоги з боку ісламістської воєнізованої організації Ансар ад-Дін (Захисники віри), яка після перемоги над малійськими армійськими підрозділами вирішила встановити на звільненій території ісламістську державу, яка управлялась би за законами *шаріату*³⁷⁵.

Привертає увагу епізод зі спробами примусової ісламізації у країні з традиційно переважаючою часткою християнського населення. Таке спостерігалось в Уганді, де на час здобуття незалежності 80% населення були католиками або протестантами і лише 10% мусульманами. Там у період правління Аміна, який вирішив повністю змінити релігійний ландшафт країни засобами переслідування християн, насамперед зі спільнот *ачолі* й *лангі*, і фаворитизуючи цілком ісламізованим спільнотам *каква* і *лубара*, до яких належали його батьки, паралельно здійснювалась угандізація господарського життя, для чого з країни було вигнано усіх азіатів,

^{*}Сама назва організації є політичним гаслом мовою хауса: "Західна освіта гріховна"

³⁷⁴Див. у: Яшлавский А. Экстремистская группировка "Боко Харам" в Нигерии: угроза местного или глобального уровня? *Мировая экономика и международные отношения*. 2015. № 1. С. 17–27.

³⁷⁵Азавад. *Материал из Википедии – свободной энциклопедии*. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Азавад>

що мали тут бізнес, причому депортації було піддано не лише вірних не ісламської конфесії, а й мусульман-пакистанців, що увійшло у пряме протиріччя з ідеєю умми як спільноти усіх мусульман та з принципом ісламського солідаризму. Хоча депортаційна акція віталася населенням як реалізація курсу на захист національних інтересів попри її вкрай негативні наслідки у вигляді зникнення деяких видів продукції і зростання безробіття³⁷⁶, тим не менше вона не привела до збільшення інтересу до ісламу і до масового конфесійного ренегатства, і на сьогодні частка мусульманського населення збільшилася лише на 2 %, причому цілком можливо, що просто за рахунок більшого дітонародження в мусульманських сім'ях.

У подальшому репресії до переважно християнізованих *ачолі* і *лангіне* тільки не збільшили серед них частки мусульман, а й призвели до побічного ефекту у вигляді ще більшого і без того поширеного в африканському релігійному просторі поєднання аврамічних релігій з місцевими віруваннями, з якими асоціюється ностальгія за втраченою комуналістською справедливістю і рівністю. Такого роду конфесійний синкретизм з часом набув форми політичного Руху Святого Духу, заснованого Еліс Лаквеной, яка виступала у ролі провидиці і запровадила у свідомість своїх adeptів віру у можливість досягти своєї соціальної і політичної мети, спираючись лише на вольові якості. У 1987 р. практично беззбройні загони Руху було розгромлено урядовими військами, а його лідерку ув'язнено. Втім, це не знищило релігійної оболонки соціального протесту, і у 1991 р. він зорганізувався у Демократичну християнську армію Уганди під керівництвом Джозефа Коутні, у 1994 р. перейменовану на Армію опору Господа (або Господню армію опору). Спираючись переважно на спільноту *ачолі*, АОГ відразу стала у ксенофобську позу до інших спільнот, чинячи щодо них насильство і терор (протестуючи проти цього, у 1998 р. від неї відкололася частина під назвою Демократична АОГ), і з плином часу виродилась у

³⁷⁶Балезин А. С. У Великих африканских озер. Монархи и президенты Уганды. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. С. 187–189.

напівкримінальне угруповання, яке втратило соціальні ідеали, навколо яких рух зароджувався³⁷⁷.

Повертаючись до ісламізаторської спроби Аміна, можна казати про початкову ілюзорність її задуму, адже іслам у поліетнічних країнах завжди, врешті-решт, виявлявся безсилим перед трайбалізмом і місцевим партикуляризмом. Навіть у практично моноетнічному і моноконфесійному Сомалі він не зумів витіснити племінний поділ його населення, і боротьба між різними кланами, яка велася, починаючи з 1991 р., врешті-решт призвела до утворення на території країни восьми політичних просторів з власними центрами сил, хоча формально вони об'єднані спільною конституцією³⁷⁸.

Ситуація у Сенегалі, де 94% населення є мусульманами, також показує, що конфесійна гомогенність не переростає автоматично у політичну гомогенність. Навпаки, традиції ісламської соціальної організації успішно використовуються місцевою аристократією у політичних відносинах з центральною владою для відстоювання регіональних інтересів і для збереження свого впливу. Зважаючи ж на те, що територія фактично монорелігійного Сенегалу є місцем розселення різних етнічних спільнот, то місцеві інтереси є водночас і етнотериторіальними. На допомогу регіональній еліті приходять традиції самоорганізації населення у тарикати (суфійські братства, по суті, релігійні ордени), очолювані їх духовними лідерами марабутами. Без їхньої підтримки жоден політик не може розраховувати на успіх на парламентських або президентських виборах, з чим був змушений свого часу миритися перший президент-католик Сенгор, який постійно узгоджував з марабутами свої практичні кроки. За його прикладом діяли і наступники Абду Діуф і Абдулай Вад. Другий із них під час свого президентства взагалі осипав марабутів усіма можливими статусними і матеріальними благами (дипломатичними паспортами,

³⁷⁷Макутчев А. В. Феномен религиозно-повстанческих движений в Африке: Движение Святого духа и Господня армия сопротивления. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения*. 2019. Том 19. Выпуск 3. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-religioznyh-povstancheskikh-dvizhenii-v-afrike-dvizhenie-svyatogo-duha-i-gospodnya-armiya-soprotivleniya>

³⁷⁸Дейч Т., Кравченко В. Достижим ли мир в Сомали? *Азия и Африка сегодня*. 2006. № 6. С. 19–24.

віллами, машинами). Щоправда, це не допомогло йому на чергових президентських виборах 2012 р., які він в ситуації соціальної кризи програв Макі Саллу. Цей політик спочатку спробував обмежити вплив марабутів, але зіткнувся із негативною суспільною думкою стосовно цього і вже наприкінці першого року своєї каденції провів знакову зустріч з марабутами і постарався, щоб у країні забули про його попередню позицію щодо ролі тарикатів³⁷⁹. Завдяки компромісу між політичними і місцевими елітами країні в цілому вдається уникати конфліктів на суто етнорелігійному ґрунті, за винятком південної території Казаманс, де проживає народ *діола*. Він є соціальною базою сепаратистського Руху демократичних сил Казамансу, який намагається реалізувати свою політичну програму засобами партизанської війни.

Ефективною протиотрутою проти ісламського екстремізму може стати піднесення рівня життя і подолання злиденності. На жаль, така перспектива для більшості субсахарських країн є надто віддаленою, і поки що їм доводиться шукати інші засоби протидії радикальному ісламізму. З другого боку, економічні успіхи країни також не завжди є надійним щепленням від конфесійної упередженості. Ангола після завершення у 2001 р. громадянської війни досягла помітних успіхів у розвитку своєї економіки. Однак саме ці успіхи стали приваблювати до неї населення із мусульманських країн, унаслідок чого частка мусульман тут, починаючи з 2004 р., протягом одного десятиріччя збільшилася від 15 до 800 тис., тобто до 7% всього населення. Для того, щоб цей сегмент не став соціальною базою опозиції, правлячий режим Анголи, який формувався під впливом марксистської ідеології і орієнтувався на політичну практику комуністичних країн, запропонував свій спосіб запобігання ісламського наступу – у 2013 р. він просто заборонив ісламську релігію на території країни^{380; 381}.

³⁷⁹Садовская Л. М. Власть и оппозиция в африканском обществе в конце XX – начале XXI вв. (на примере Сенегала и Кот-д'Ивуара). Москва : Институт Африки РАН, 2017. С. 30–34.

³⁸⁰Ангола объявила ислам вне закона. URL: <https://www.aa.com.tr/ru/>

³⁸¹Степушова Л. Ангола "на всякий случай" запретила ислам. URL: <https://www.pravda.ru/world/1183466-angola/>

Збройні конфлікти, які є відверто етнічними або забарвленими етнічними мотивами, можна вважати найбільш виразними прикладами тих пасток, що їх етнічність розставляє на шляху розвитку деколонізованих африканських країн. Руйнівні наслідки етнічного трайбалізму в економічній і соціальній сфері продовжуються тим, що соціальний відчай провокує бажання вийти зі злиденності, спираючись на силові методи або захоплення влади на користь "своїх" етнічної групи, або вульгарного пограбування ресурсів "не своїх" групи. В обох випадках мілітаризована етнічність, навіть коли вона виступає в ролі борця з корупцією і непотизмом, насправді консервує модель суспільних відносин архаїчних часів – модель, яка неспроможна забезпечити ефективне виробництво і гідні соціальні умови для населення.

РОЗДІЛ 6. ЕТНІЧНІСТЬ І НАЦІОНАЛЬНІСТЬ В АФРИКАНСЬКИХ КРАЇНАХ

Незалежно від того, який мотив керує діями сторін у внутрішньо-політичних конфліктах у африканських країнах – статусний, ресурсний чи ціннісний, – будь-який з цих мотивів виникає із нехтування сторонами загальнодержавними і загальнонаціональними інтересами, у кращому разі за наявності відчуття таких інтересів – із відсунення їх на другий план порівняно з етно-територіальними або соціально-етнічними чи політико-груповими. Таке когнітивне розташування ієрархії інтересів у свідомості не тільки егоїстичних африканських політиків, а й широкого загалу населення можна пояснити насамперед недовершеністю процесів постколоніального націєбудівництва. З одного боку, в усіх африканських країнах створено структури політичних інститутів і державних інституцій, покликаних виконувати націєінтегруючу функцію. Якщо оцінити результати виконання цієї функції за формальними політико-правовими і адміністративно-територіальними ознаками, то структури можна було б вважати цілком дієздатними: усі африканські держави мають конституційні і правові системи, єдині для всіх їхніх громадян, незалежно від регіону проживання, етнічної, племінної або релігійної належності, міжнародно визнані кордони, інші атрибути, покликані символізувати національно-державну єдність – грошові системи, збройні сили, зовнішньополітичні служби тощо. Достатньо згадати, що випадків сецесіонізму, які б порушували територіальну цілісність африканських країн, майже не було і були лише поодинокі випадки висування територіальних претензій однієї країни до іншої.

Однак поки що під великим сумнівом залишається успіх у формуванні у більшості країн спільної національної ідентичності у таких її виявах, як спільні мова і культура, усвідомлення спільних національних інтересів, спільна історична пам'ять, спільні духовні цінності, взаємна емпатія між етнотериторіальними і етно-соціальними сегментами і т. д. Спостереження за етнонаціональним розвитком Тропічної Африки протягом першого постколоніального

десятиліття виявили, що, крім причин соціально-економічного характеру, націєбудівничі процеси гальмувалися суб'єктивними чинниками – міжетнічною упередженістю, релігійними забобонами, відмінностями у моралі, традиціях, звичаях, причому сукупною дією цих чинників³⁸².

Звісно, тут не може бути проігнорованою і географічна специфіка багатьох африканських країн, особливо великих, яка перешкоджає державному правлінню у реалізації націєінтегруючої функції, зокрема стосовно формування спільної ідентичності в умовах мультикультурності – обмеженість безпосередніх між-регіональних контактів, посилена нерозвиненістю транспортної інфраструктури³⁸³. Поява і деяке поширення останніми роками електронних засобів комунікації та інформації здатні компенсувати брак транспортних можливостей для особистих людських контактів і створення простору для загальнонаціонального дискурсу і контактів з центральною владою, однак хронічна бідність африканського населення суттєво обмежує його доступ до цих засобів.

Традиційно одним з важливих питань, навколо якого формується спільна національна ідентичність, є згода більшості населення щодо найбільш привабливої суспільно-політичної системи. Така згода забезпечує моральну легітимацію політичних режимів, а відтак і здатність політичних інститутів та органів управління досягати консолідації суспільства. Слід відзначити, що з цього питання у більшості африканських країн усі постколоніальні часи тривали пошуки моделі, яка поєднувала б сучасну виробничу продуктивність і такий суспільний розподіл, який максимально відповідав би традиціям комуналістського життєвого укладу. В окремих випадках, пошук такого укладу відбувався виходячи зі системи цінностей, сформованої залежно від ставлення до релігії. Ілюстративними у цьому сенсі були факти зі суспільно-політичної ситуації у Мозамбіку, який прийшов до незалежності тільки у

³⁸²Исмагилова Р. Тропическая Африка: национальное единство и этнический фактор. *Мировая экономика и международные отношения*. 1970. № 3. С. 67–68.

³⁸³Костелянец С. В. Политическое лидерство в Африке. По страницам зарубежных изданий. *Восток*. 2012. № 4. С. 188.

1975 р. під проводом Фронту визволення Мозамбіку (ФРЕЛІМО). Марксистська орієнтованість Фронту відразу визначила проголошення ним соціалістичної орієнтації з відповідним встановленням однопартійного режиму правління. І досі на прапорі Мозамбіку присутнє зображення автомату Калашнікова (символ підтримки, свого часу наданої радянським режимом, і символ збройного здобуття незалежності) на тлі жовтої п'ятикутної зірки, а на гербі над тим самим символом розміщена зірка червоного кольору. Однак у країні відразу заявили про себе групи прокапіталістичної орієнтації, які у 1977 р. об'єднались у Мозамбікський національний опір (РЕНАМО) і розпочали партизанські дії, які завершилися тільки у 1992 р., коли режим відмовився від марксистсько-ленінської орієнтації. В розпал боротьби між двома антагоністичними таборами у Мозамбіку було проведено дослідження з виявлення серед студентської молоді кореляції між її релігійними/атеїстичними уподобаннями та ідеологічними орієнтирами. Серед мозамбікських студентів, байдужих до релігії, та студентів, які були віднесені до інших, частка тих, хто вважав капіталізм системою експлуатації, була приблизно однаковою – відповідно, 52,4% та 55,5%. Але серед не байдужих до релігії частка тих, хто оцінював його в цілому позитивно, була у два з половиною разів більшою – 11,1% проти 4,8%. При цьому приблизно однаково оцінювався соціалізм – як лад без експлуатації (23,8% і 22,2%). Водночас серед байдужих до релігії тих, хто вважав, що соціалізм заснований на рівності і справедливості – було тільки 23,8%. Але у протилежній групі тих, хто у це не вірив, було ще більше – 40,7%³⁸⁴.

Це обстеження дещо пролило світло і на питання про роль релігії у формуванні системи спільних духовних цінностей у Мозамбіку. Так, серед студентів, які відвідували церкву один раз на тиждень і частіше, 60,8% бачили у вірі моральну опору, 43,3% вважали, що вона вчить хорошому, а менш активні парафіяни дали менші показники – відповідно, 42,7% та 17,7%. При цьому однаково

³⁸⁴Ненашев М. И., Шауро Э. А. Общественно-политическое и религиозное сознание молодых мозамбикцев (на материалах полевых исследований 1987 года). Москва : Институт Африки, 1989. С. 89.

низькою була частка тих, хто вважав, що релігія сприяє збереженню етнічних зв'язків – 11,3% та 12,5 %³⁸⁵.

Навіть така релігія, як іслам, який сповідує ідеологію позаетнічної *умми* усіх мусульман, буває нездатною привести їх до єдності у межах навіть однієї країни. Як приклад можна навести діяльність руху "Аль-Ітхад аль-Ісламіє" (АІАІ) на території Сомалі – країни відносно етнічно гомогенної (85% автохтонних сомалійців) і фактично повністю монорелігійної мусульманської. Етнічна і релігійна гомогенність населення не заважала гострому протистоянню у ній між різними кланами. Протистояння стало особливо гострим після падіння багаторічного диктатора Сіада Барре (1991 р.), коли постало питання про те, кому належатиме влада. Найбільш потужними претендентами на неї були виходець із клану *аргал* співголова Демократичної ради спасіння Сомалі Мохамед Абді і виходець із клану *хавеї* Мохамед Айдід – лідер військового крила Об'єднаного сомалійського конгресу (ОСК). АІАІ вирішила, що настав слушний момент перетворити Сомалі на фундаменталістську ісламську державу, і, спираючись на клан *дород*, на деякий час захопила столицю. Однак навіть тривала кривава війна між іншими кланами не принесла ісламістам успіхів – вони були розгромлені спочатку військами Айдіда, а потім (1996 р.) загонами із місцевості Гедо. Однак, скориставшись загальним бідунням населення внаслідок громадянської війни, ісламісти зуміли привабити частину його своїм релігійним популізмом і спробували підмінити у провінціях світські органи влади так званими ісламськими судами, які вирішували місцеві питання на основі шариату. Тактика виявилася доволі успішною – створена у 2006 р. Вища рада Союзу ісламських судів Сомалі навіть спромоглася, спираючись на свої військові загони, на деякий час захопити столицю, поки вони не були вибиті звідти ефіопськими військами. Однак це не зупинило ВРСІСС, яка повернулася до партизанської

³⁸⁵Ненашев М. И., Шауро Э. А. Общественно-политическое и религиозное сознание молодых мозамбикцев (на материалах полевых исследований 1987 года). Москва : Институт Африки, 1989. С. 93.

тактики, використовуючи боротьбу між кланами³⁸⁶. Слід визнати успішність такої тактики, яка дозволила ісламістам у подальшому домогтися запровадження шариату у судову систему країни. Однак і це не призвело до утвердження ісламського фундаменталізму як ознаки сомалійської національної ідентичності.

Підсумкове запитання, чи виконують політичні й державні інститути африканських країн націєінтегруючу функцію, не має однозначної відповіді, що впливає, приміром, із порівняння таких двох сусідніх країн, як Танзанія і Кенія. У Танзанії від перших кроків незалежної державності було взято курс на створення нації, у якій етнічна ідентичність мала б менше значення для людини, ніж громадянська. Вирішення завдання мало полегшуватись одно-партійним характером танзанійської політичної системи, яка априорі передбачала ефективність політичних і державних інститутів у справі національної консолідації. Другий сприятливий для танзанійських правителів фактор – відсутність якоїсь однієї найбільш чисельної етнічної спільноти, яка могла б висунути претензії на особливий статус і тим самим викликати підозри з боку інших груп, а значить і міжетнічну упередженість, несумісну з національною солідарністю. Перший танзанійський керівник Джуліус Ньєрере відразу зайняв вкрай негативну позицію щодо випадків етнічної і расової упередженості, у т. ч. щодо білого населення, на якого чинилися напади. Утвердження цього принципу полегшувалося тим, що ще у колоніальний період на території країни розпочався процес міжетнічної міксації, особливо у регіонах гірничої промисловості і плантаторського господарства. Ньєрере декларував метою "націю, у якій раса важить менше, ніж заслуги". У річисиці цієї декларації відбувалися зняття з реєстрації будь-яких організацій, створених на етнічній основі, навіть тих, що зробили внесок у звільнення країни від колоніальної залежності (їм було відмовлено у злитті з правлячою партією), встановлення заборони на постановку і обговорення етнічних питань у стінах парламенту, ліквідація інституту вождівства (повноваження місцевих правителів

³⁸⁶Коновалов И. Исламисты в Сомали. *Азия и Африка сегодня*. 2008. №4. С. 47–51.

передавалися районним радам)³⁸⁷. Паралельно стратегії національної інтеграції суттєво сприяла мовна політика, яка полягала у послідовному і наполегливому впровадженню однієї мови – суахілі у діловодство, освіту, у систему масової інформації і комунікації, у видавничу справу. Внаслідок запровадження суахілі як державної мови на кінець 1960-х рр. нею володіли вже 90% населення країни (у 1961 р. таких було тільки половина)^{388; 389; 390} .

Дослідники, зокрема Ф. Фукуяма³⁹¹, протиставляють Танзанії сусідню Кенію, де на п'ять найбільших етноспільнот припадає 70% населення, тобто частка кожної із них є хай і не переважаючою, але достатньо помітною, щоб породжувати у кожній мрію про можливість заняття вищої сходинки в етнополітичній ієрархії і привілейованого становища під час розподілу ресурсів. Усе залежало від доступу до влади. Так, африканський соціалізм Джомо Кеніати, спроба запровадження якого розпочалася після здобуття незалежності зусиллями Африканського національного союзу Кенії, по суті, являв собою систему розподілу соціальних благ, і в першу чергу на користь спільноти *кікуйю*, яка була соціальною базою повстанських загонів *мау-мау*. Але прихід наступного глави держави – Данеля Арапа Мої знаменував початок домінування його етнічної спільноти – *календжин*. У країні стала звичною політична боротьба за владні важелі як механізму розподілу суспільного пирога в інтересах не загальнонаціональних, а групових. В цьому, підсумовує Ф. Фукуяма, полягає кардинальна відмінність Кенії з її "патрон-клієнтським" капіталізмом, який породжує постійну міжетнічну боротьбу за ресурси, від Танзанії, де однопартійний соціалізм заклав фундамент національного будівництва і тим самим забезпечив стабільний розвиток.

³⁸⁷Aminzade R. Race, Nation and Citizenship in Postcolonial Africa. The Case of Tanzania. New York: Cambridge UP, 2013. P. 126–127.

³⁸⁸Див. у: Исмагилова Р. Н. Этнический состав населения Танганьики. *Советская этнография*. 1956. № 3. С. 101, 103.

³⁸⁹ Див. у: Овчинников В. Суахали: язык и политика. *Азия и Африка сегодня*. 1971. № 5. С. 10–13.

³⁹⁰Aminzade R. Race, Nation and Citizenship in Postcolonial Africa. The Case of Tanzania. New York : Cambridge UP, 2013. P. 149–151.

³⁹¹Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер з англ. Київ : Наш Формат, 2019. С. 229–331.

Висновок Фукуями повністю вкладається у парадигму прямої залежності економічного і соціального піднесення від сили політичних інститутів і політичного правління, яке усуває зі суспільного життя етнічний фактор і тим самим забезпечує єдність населення навколо спільних інтересів. Однак деякі спостереження за танзанійською ситуацією породжують сумнів у бездоганності парадигми, заснованій на альтернативі: або "авторитаризм – національна гомогенність – прогресивний розвиток", або "плюралізм – міжетнічна боротьба – економічний і соціальний занепад". За логікою цієї парадигми етнічність має бути принесеною у жертву соціально-економічному ривку. Але в реальності етнічність зовсім не погоджується на евтаназію і виявляє життєздатність у всіх суспільствах – як у занепалях, так і у відносно успішних. Тобто, політичне правління, навіть якщо саме на нього покласти відповідальність за розвиток країни, може бути успішним і за досягнення національної консолідації населення, і за відсутності останньої. Взяти хоча б однопартійну і нібито національно гомогенну Танзанію. Дослідники спостерігають збереження там етнічного чинника попри його офіційні заборони. Так, в уряді були краще представлені деякі етнічні спільноти, чий політичний і соціальний успіх асоціювався з християнською освітою їхніх висуванців, що викликало невдоволення серед інших спільнот. Етнічні відмінності проявлялися у практиках щоденного спілкування між носіями різних ідентичностей, у виборі ними місця проживання, у їхніх релігійних уподобаннях, у відстоюванні групами своїх культур, що було особливо притаманним вихідцям із Азії, у спробах збереження етнічних організації за нейтральними назвами³⁹². Тобто, національна гомогенність завжди є доволі відносною і не може вважатись єдиним фактором, що зумовлює суспільний прогрес. Так само і етнічна різноманітність суспільства, і етнічна конкуренція в ньому не можуть вважатись єдиною причиною його занепаду .

Утім, не можна заперечити і те, що успіху легше досягає суспільство, де політичним інститутам вдалося об'єднати його усвідомленням спільних інтересів, атмосферою суспільної

³⁹²Aminzade R. Race, Nation and Citizenship in Postcolonial Africa. The Case of Tanzania. New York : Cambridge UP, 2013. P. 128.

відповідальності, у якому егоїстичні групові інтереси відходять на периферію політичної і економічної мотивації. У цьому відношенні африканський досвід ілюструє, що населення, поділене вздовж етнотериторіальних, мовно-культурних та релігійних ліній, виявилось неспроможним до самостійної консолідації, через що хоча колонізація відбувалася під гаслами антиімперіалізму і демократії, для такого населення дедалі привабливішими ставали типи жорсткого правління і авторитарні режими. Приміром, на президентських виборах у Нігерії у 2019 р. претендент на цю посаду Атіку Абубакар, який ішов з програмою зменшення державного сектору в економіці, не спромігся подолати чинного президента Мохамеда Бухарі, який виступав за збереження державного контролю за нею. Мотиви виборців полягали у тому, що жорсткий стиль правління Бухарі хоча і обмежував демократичні свободи, але мав і такі результати, за які ці обмеження можна було і вибачити – безжалне переслідування корупції, що ілюструвалося засудженням за фінансові махінації близько 500 чиновників, політиків і бізнесменів, протидія нелегальній міграції, боротьба з недисциплінованістю у державному секторі.

І мотиви виборців легко зрозуміти. Наскільки корупція дошкуляла нігерійцям свідчить епізод, який привернув увагу Ф. Фукуяма, із повіряннями, що їх зазнав у Нігерії німецький бізнесмен, який спробував організувати в одному зі штатів виробництво соєвої олії. Черга із чиновників від голови сільської ради до губернатора і судді, які вимагали своєї частки прибутку, виявилася настільки довгою, що підприємець був змушений продати свій бізнес і виїхати з країни, від чого зазнали фінансових втрат не тільки хабарники, а й 200 працівників, перед тим зайнятих на виробництві і тепер перетворених на безробітних, та й державний бюджет, позбавлений податкових надходжень. В результаті "потенційно безпрограшна ситуація, – зауважує дослідник, – перетворилась на програш для всіх"³⁹³.

У той же час на прикладі Нігерії Ф. Фукуяма побачив парадокс перетворення групового егоїзму на фактор національно-державного

³⁹³Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії /пер з англ. Київ : Наш Формат, 2019. С. 221–222.

самозбереження. Одна з причин, чому у Нігерії політичні інститути не спромоглися досягти національної консолідації, полягає, на його думку, у тому, що народи країни не пройшли спільно шляхом антиколоніальної боротьби, і, отже, тут не було впливової націоналістичної партії, яка могла б взяти на себе лідерську роль у створенні системи політичних інститутів, спроможних до виконання націєнтегруючої функції. Політичні ж партії, що виникали у постколоніальний період, були етнічно орієнтованими, упередженими одна до одної і не могли запропонувати населенню уявлення про спільну ідентичність. Однак виявлення великих запасів нафти у Біафрі покликала до життя механізм забезпечення єдності країни. З одного боку, нафтовидобувний і нафтоекспортний характер нігерійської економіки ставить усі інші галузі у зону ризику, оскільки вони залежать від надходжень від нафтових прибутків. Ризик тим більш небезпечний, що на відміну від експортоорієнтованих країн Середньої Азії, у Нігерії отримані від експорту кошти не інвестуються у розвиток виробничої, соціальної та культурної сфер, а опиняються в руках невеликої купки із правлячого класу – так званих "великих людей"³⁹⁴. З другого боку, такий механізм розподілу нафтових прибутків між елітами з подальшим розподілом уже самими елітами отриманих від центру коштів між своїми клієнтськими групами з паралельним привласненням лівової частки цих коштів парадоксальним чином виконує і роль запобіжного механізму проти дезінтеграції країни. Мається на увазі, що кожен із етнотериторіальних сегментів у разі невдоволення пропорціями розподілу має можливість не ставати на шлях сецесії, а погрожувати центру конфліктом, отримуючи у вигляді відступного більшу частку дотацій і субсидій: "Політична корупція та клієнтелізм – це ціна, яку нігерійцям доводиться платити за стабільність і відсутність загальнонаціональної ідентичності"³⁹⁵.

Зрозуміло, коли йдеться про брак спільної національної ідентичності як причини неякісного управління країною та її

³⁹⁴Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії /пер з англ. Київ : Наш Формат, 2019. С. 222–224.

³⁹⁵Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії /пер з англ. Київ : Наш Формат, 2019. С. 324.

кризового стану, то увага має бути зосереджена не так на експліцитному боці ідентичності (специфічні і неповторні мова, одяг, традиції, звичаї, матеріальна культура тощо), а на боці імпліцитному, де зосереджені такі спільні ідентифікаційні риси, як моральні цінності і норми, особливості психології, які проявляються у зразках поведінки, почуття солідарності з усіма, хто належить до "своїх" нації, усвідомлення спільної історичної долі, спільних поточних інтересів і спільних прагнень на майбутнє. Сила саме імпліцитних ідентифікаційних рис може бути запобіжником проти спокуси використовувати досягнутий політичний або соціальний статус в егоїстичних інтересах на шкоду національним.

При цьому виявляється, що імпліцитні ознаки ідентичності можуть виконувати і регресивну функцію консервуванням традиційних соціальних зв'язків, несумісних із завданнями модернізації країни. Коли обговорюються, наприклад, причини тяжких соціальних умов населення Конго, то звертається увага, що населення цієї винятково багатой на природні ресурси країни саме залишається переважно байдужим до західних зразків демократії, особливо у провінції, де перевага віддається традиційним формам соціальної організації, у центрі яких перебуває влада племінних вождів³⁹⁶. І Конго в цьому сенсі не поодинокі. В інших країнах залишається існувати інститут вождівства, і в деяких вожді і досі відіграють велику роль у питанні використання природних ресурсів, розташованих на їхніх територіях³⁹⁷.

Процес становлення модерних націй на африканському континенті постійно наражається на ту перешкоду, що етногрупова ідентичність для більшості людей поки що є більш пріоритетною, ніж громадянська. З цим пов'язують випадки подвійної моралі, коли

³⁹⁶Сидорова Г. М. Влияние вооруженных конфликтов на демократические процессы в Африке. *Материалы XVI Всероссийской школы молодых африканистов Москва, 28–29 ноября 2017 года. Федеральное агентство научных организаций России. Институт Африки Российской Академии наук. Научный совет по проблемам стран Африки РАН.* С. 9–10. URL: https://inafran.ru/sites/default/files/news_file/materialy-xvi_shma.pdf

³⁹⁷Бондаренко Д. М. Африка: формирование наций и этнорасовая толерантность. *Азия и Африка сегодня.* 2012. №1. С. 40–41.

вважається неприпустимим красти у членів своєї спільноти, але це не вважається гріхом, коли йдеться про "чуже" майно, до якого відносять і державне³⁹⁸. Окремі спроби витіснити з життя демонстративну етнічну самоідентифікацію, як, наприклад, у Гані, де у 1962 р. було ухвалено закон, що забороняє громадянам наносити на обличчя свою племінну семіотику³⁹⁹, виявилися безрезультатними.

Інший прояв етнічної самоідентифікації – формування упередженості між групами, надання "своїй" групі завищених самооцінок, виникнення усталених етнічних стереотипів. Приміром, у Нігерії християни *ібо* вважають, що їх вирізняє працелюбність, заповзятливість, гостинність, комунікабельність, і з цим погоджуються представники інших спільнот. *Йоруба*, чії представники можуть бути і християнами, і мусульманами, вважають своєю перевагою над іншими більш високу культуру, освіченість, гостинність, чесність, що певною мірою збігається із оцінками цієї спільноти іншими, які відзначають їхню дружелюбність, уважність, цивілізованість, схильність до передових зразків життя. Складнішим є ставлення до мусульман *хауса*, які підкреслюють такі свої риси, як ліберальність, етнічна толерантність, колективізм, дружелюбність, делікатність, у той час як навколишні спільноти, відзначаючи їхню релігійність, водночас вказують на їхню консервативність, традиціоналізм, схильність до феодальних порядків^{400; 401}.

Унаслідок поширення етнічних стереотипів утворюються перешкоди для формування загальнонаціональної свідомості, для якої на першому місці повинна бути меритократична оцінка індивіда, а не з'ясування його ідентичності. Між тим, наприклад, у Нігерії самі представники інтелектуальних верств визнають, що

³⁹⁸Глушченко Е. А. Особенности политической культуры. Нигерия: власть и политика. Сборник статей. Москва : Наука, Главное издательство восточной литературы, 1988. С.223, 227.

³⁹⁹Див. у: Потехин И. И. Проблемы борьбы с пережитками прошлого на африканском континенте. *Советская этнография*. 1964. № 4. С. 193.

⁴⁰⁰Нигерия: современный этап развития. Москва : Издательство "Наука", Главная редакция восточной литературы, 1978. С. 233–234.

⁴⁰¹Исмагилова Р. Н., Грушевский А. Ю. Этнический фактор в политической жизни Нигерии. *Нигерия: власть и политика. Сборник статей*. Москва : Наука. Главное издательство восточной литературы, 1987. 1987. С. 50–51.

більшість мешканців країни, аналізуючи склад правлячого класу, в першу чергу звертає увагу на етнічний розподіл посад, на етнічну належність засуджених за корупцію і т.д. Такий спосіб оцінки людей формується з дитинства – учні у школах спілкуються переважно з тими, хто належить до їхньої спільноти, стаючи студентами, коли декларують свою ідентичність вказують насамперед на етнічну⁴⁰².

У перші постколоніальні десятиліття в Нігерії, приміром, виникали сподівання, що інститутом, який може здійснити консолідацію населення на надетнічній основі, зможуть стати збройні сили. Незалежність Нігерія зустріла із невеликою армією чисельністю 10,5 тис. чол., і на той час уже з огляду на це армія не могла замінити собою інститут влади, але могла би стати моральним взірцем консолідації людей незалежно від їхньої етнічної ідентичності. Сподівання спиралися на специфіку армійського способу життя, де культивувалися дисципліна, порядок і обов'язок, де людина оцінювалася винятково за професіоналізмом, де мета служіння полягала у захисті загальнонаціональних інтересів, де солідарність розумілась як суто професійно-корпоративна, а не етнічна, де не припускалось утворення організацій на трайбалістській основі. Такі принципи армійського життя, запроваджені за зразком армії метрополії ще у колоніальний період, попервах зберігали свою силу, навіть попри певні відмінності у етнічних пропорціях між офіцерським і сержантським корпусами – у першому переважали вихідці із *ігбо*, а у другому – із північних груп, таких як *фульбе* і *хауса*, при тому, що сіверяни були краще представлені у вищому командуванні.

Разом з тим, етнічна компліментарність не зникала із психології військових, виявляючи себе у позаслужбових спілкуваннях з родичами, земляками, одноплемениками. Такі контакти супроводжувались обговоренням не лише сімейних, а й загальних суспільних справ, політичних подій, останніх новин і т. д. Крім того,

⁴⁰²Исмагилова Р. Н., Грушевский А. Ю. Этнический фактор в политической жизни Нигерии. *Нигерия: власть и политика. Сборник статей*. Москва : Наука. Главное издательство восточной литературы, 1987. С. 49–50.

етнічні емоції і надалі підігрівалися кадровими змінами в армії: якщо в колоніальні часи під час рекрутування до армії перевага віддавалась *ітбо* і це викликало невдоволення сіверян, то курс незалежного уряду на встановлення серед офіцерів однакової частки южан і сіверян тепер викликав невдоволення серед *ітбо*. Етнічна недовіра не припиняла жевріти, і вона суттєво завадила першому військовому уряду (1966 р.), який спробував з метою національної консолідації запровадити унітарний адміністративний устрій країни⁴⁰³.

Наступні події – новий військовий переворот, а потім і кровопролитна громадянська війна суттєво підважили потенційну здатність збройних сил стати провідником загальнонаціональної інтеграції і подолання міжетнічної конфліктності. Вже у першій половині 1980-х рр. ставало очевидним, що через низку факторів виконання збройними силами націєнтегруючої функції стає все більш неможливим. По-перше, в офіцерському корпусі з'явилося і посилилося групування за політичними, етнічними і релігійними уподобаннями. По-друге, у суспільстві не сформувалося спільної згоди на військові форми управління країною, що було зумовлено подальшим розвитком капіталістичних відносин, які асоціюються з демократичними режимами. Під впливом цих відносин військова верхівка сама ставала учасником неопатримоніальної системи правління, занурюючись у патрон-клієнтські зв'язки під час розподілу суспільних ресурсів. І, крім того, офіцерський корпус у цілому дедалі більше наповнювався вихідцями зі середнього класу, які у своїх міркуваннях щодо ієрархії інтересів пріоритетними вважали інтереси тієї соціальної верстви, з якої вийшли⁴⁰⁴.

Військові режими правили Нігерією практично три десятиліття, починаючи зі середини 1960-х рр. Кожен з них обґрунтовував свій прихід некомпетентністю і корумпованістю попереднього уряду. Найбільш виразно проілюстрував нездатність військових об'єднати

⁴⁰³Нигерия: современный этап развития. Москва : Издательство "Наука". Главная редакция восточной литературы, 1978. С. 280–291.

⁴⁰⁴Влахова А. С. Роль армии в общественно-политическом развитии независимой Нигерии. URL: <https://www.dissercat.com/content/rol-armii-v-obshchestvenno-politicheskom-razviti-i-nezavisimoi-nigerii>

націю період правління Сані Абачи, коли були несправедливо страчені лідери Руху за виживання народу огоні, які застосовували мирні форми протесту, а також був засуджений до страти (не виконаної внаслідок міжнародних протестів) Олесегун Обасанджо, який хоча і став віце-президентом після перевороту 1975 р., але доклав зусиль до передачі влади цивільному уряду у 1979 р., що було повним контрастом з деспотичним правлінням Абачи⁴⁰⁵.

Приклад Нігерії не став унікальним. Крім вищенаведеної (див. с. 148) цифри у 187 державних переворотів на континенті, фігурує і цифра у понад 200⁴⁰⁶, і хоча майже кожен з них або вітався більшістю населення, або отримував від нього мовчазну згоду, але так само майже ніхто із військових режимів не спромігся вирішити ті завдання, навколо яких може відбуватися національна консолідація, і перевороти тільки породжували розчарування в інститутах влади, покликаних здійснювати націєбудівництво. Пребендабельна економіка і неопатримоніальна практика розподілу ресурсів в африканських країнах дедалі більше поглиблюють конкуренцію між різними етнотериторіальними групами, заохочуючи їх до конфліктних методів розв'язання проблем і віддаляючи їх від об'єднання у солідарні нації.

У ситуації, коли для національної консолідації бракує усвідомлення спільних соціально-економічних і політичних інтересів, а у сподіваннях на вирішення особистих життєвих інтересів люди усе ще розраховують насамперед і переважно на етноплемінну солідарність, альтернативним напрямом суспільної психології могла б стати солідарність з питань спільного історичного минулого. Відомо, що, приміром, одним із найпотужніших стабілізаторів етнічності є знання її носіїв про спільну історичну долю і солідарна оцінка подій минулого. В цьому відношенні для поліетнічного населення африканських країн фактором

⁴⁰⁵Сабо Р. Политический процесс в Нигерии после тридцати лет военных режимов. *Вестник Российского университета дружбы народов*, серия Политология. 2012. № 2. С. 54–55. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskiy-protsess-v-nigerii-posle-tridtsati-let-voennyh-rezhimov/viewer>

⁴⁰⁶Гостев А. Подъём переворотом? URL: <https://www.svoboda.org/a/podyem-perovorotom-epidemia-voennyh-myatezhei-v-afrike/31685155.html>

національної консолідації могла б стати пам'ять про колоніальний період і спільне ставлення до нього. Вже на етапі деколонізації африканських народів з'явилися симптоми того, що упередженість до колоніального правління не була спільною психологічною рисою усіх африканців. Скажімо, хоча більшість народу *еве*, з якого складалося населення Британського Того (західної частини Того, мандат на управління якою належав Британській імперії), на плебісциті відмовилася від британської пропозиції зберегти своє окреме існування, але під опікою Лондона, замість входження до новоутворюваної держави Золотий Берег (сучасна Гана) як частина її народу, але "самостійницька" більшість не була явно переважаючою – 58%, між тим як 42% проголосували за продовження колоніальної опіки, причому частина *еве* взагалі відмовилася визнати результати плебісциту⁴⁰⁷.

Випадки вивільнення з-під колоніального правління внаслідок збройної боротьби у Субсахарській Африці були поодинокі. Один з таких – боротьба, яку вів Національний рух за визволення Анголи (МПЛА). Варте уваги те, що найбільша етнічна спільнота Анголи – *овімбунду* (близько 40% населення), представники якої відзначаються схильністю до мистецтва, сповідують християнство, у колоніальні часи ставилася до колонізаторів доволі лояльно, через її землі пролягали работоргові шляхи⁴⁰⁸. Саме на її землях розташоване місто Уамба, яке вже після здобуття незалежності стало центром антимарксистського партизанського руху під проводом Національного союзу за повне визволення Анголи (УНІТА), який очолював Жонаж Савімбі – *овімбунду* за етнічною належністю.

Спільноти Танзанії більш негативно ставляться до колоніального періоду, їхні спільні культурні зразки мають походження не з колоніальних, а з доколоніальних часів (у нульові роки ХХІ ст. лише 25% танзанійських студентів вважали, що основи національної єдності були закладені у колоніальний період). Попри переважно негативне ставлення до колоніального періоду танзанійці доволі толерантні у

⁴⁰⁷Родионов Ю. А. Политическое развитие современной Ганы (1957–1985). Москва : Наука, 1985. С. 10–11.

⁴⁰⁸Хазанов А. М., Притворов А. В. Ангола. Москва : Мысль, 1978. 56–57.

ставленні до меншин, які з'явилися на їхніх землях разом з колонізаторами⁴⁰⁹.

Навіть у тих випадках, коли антиколоніальна боротьба велася збройним шляхом, вона не ставала спільною справою для переважної більшості населення. Приклад цьому дають епізоди із історії Мозамбіку, де ініціатор збройної боротьби Фронт визволення Мозамбіку (ФРЕЛІМО), очолюваний Саморою Машелом, основні сподівання покладав на підтримку селянства як найбільш знедоленої частини населення. Однак неписьменність і забитість селян робили пропаганду серед них трудною і смертельно небезпечною. Про це розповідала стаття в одному зі західних видань, яка варта того, аби бути переказаною: "Оскільки більшість мозамбікців не вміють ані читати, ані писати, це означало, що агітатори не могли впливати на них за допомогою листівок, газет або подібних матеріалів, що підпільно видавалися. Необхідним був особистий і усний контакт, що здійснювався агітаторами зі села у село, із району до району, і все це потай і пішки". При цьому "реальна небезпека йшла від самих чорних мешканців сіл, яких організовували агітатори, оскільки серед цієї заляканої маси знаходилися десятки людей, готових передати їх властям за кілька доларів. За місцевими стандартами це була суттєва сума, яка могла дорівнювати річному заробітку. А якщо агітатор був з іншого племені чи провінції, він піддавався ще більшому ризику. Багато агітаторів у ті дні були схоплені солдатами, підвішені за ноги і спалені живцем. Ті, кому вдавалося уникнути патрулів, пере-сува-лися тільки вночі і харчувалися лісовими мишами і коріннями – дієюю, яка іноді доповнювалася мискою рису, таємно принесеною у джунглі співчуваючим"⁴¹⁰.

З другого боку, в ряді випадків відразу було продемонстровано виразний осуд колоніального правління, як це сталося у гвінейській столиці Конакрі, де наступного року після здобуття незалежності було знесено пам'ятник французьким солдатам колоніальних військ

⁴⁰⁹Бондаренко Д. М. Африка: формирование наций и этнорасовая толерантность. *Азия и Африка сегодня*. 2012. № 1. С. 40–46.

⁴¹⁰Цит. за: Хазанов А. М. Мозамбик: время перемен. Москва : "Знание", 1979. С. 16.

і усім загиблим в останніх війнах і замість нього встановлено гранітну плиту з написом "Гвінейська республіка – усім мученикам колоніалізму"⁴¹¹. Зі збільшенням освічених прошарків африканських суспільств там почало поглиблюватись усвідомлення наслідків колоніального періоду з відповідним ставленням до політичної семіотики. В Анголі після звільнення від колоніальної залежності усім одинадцятьом провінціям, свого часу названих на честь португальських діячів, було повернуто традиційні назви⁴¹². У Кенії відбулася переоцінка повстання Ма-Мау, яке велось загонами, які склалися переважно з *кікуйю*, а також частково з *ембу* і *меру*, у 1950-ті рр. проти дій британської колоніальної адміністрації з позбавлення аборигенів їхніх земель. Жорстокість у протистоянні проявляли як повстанці, так і ті, хто боровся з ними (крім британських солдатів, це були представники ряду автохтонних спільнот, навіть *кікуйю*, перевербовані колонізаторами), але ініціатива у розв'язуванні терору за традицією приписувалася партизанам, через що негативне ставлення до них на довгий час укорінилося не лише серед білих, а й серед африканців. Сьогодні повстанці мау-мау визнані властями Кенії як герої війни за незалежність, як такі, що поклали життя за звільнення кенійців від колоніального панування. Уряд Кенії встановив спеціальне свято *Mashujaa Day* (День Героїв), який відзначається щорічно 20 жовтня. Це свято замінило свято, присвячене першому президенту країни Джомо Кеніаті, який засуджував терор, що чинився мау-мау. У 2003 р. власті Кенії офіційно зареєстрували Асоціацію ветеранів "війни мау-мау", яка вимагає від Британії компенсацій за тортури повстанців⁴¹³. У 2013 р. кенійці домоглися від Лондону виплати компенсацій для понад 5 тис. чоловік у сумі понад 20 млн фунтів, а також обіцянки профінансувати будівництво у столиці Кенії Найробі меморіалу жертвам тортур і жорстокого поводження з африканцями з боку

⁴¹¹Гаврилов Н. И. Гвине́йская республика. Москва : Издательство восточной литературы, 1960. С. 24–25.

⁴¹²Фитуни Л. И. Народная республика Ангола (справочник). Москва : Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1985. С. 61.

⁴¹³Восстание Мау-Мау. *Материал из Википедии – свободной энциклопедии*. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

британських силовиків під час повстання "мау-мау"⁴¹⁴. Меморіал було відкрито у 2015 р.⁴¹⁵. У 2022 р. дві місцеві кенійські общини звернулися до Європейського суду з прав людини з позовом проти Великої Британії про виплату їм компенсації вже у розмірі 200 млрд дол. США за шкоду, завдану їхнім предкам під час колоніального правління⁴¹⁶. Незалежно від рішення ЄСПЛ щодо прийняття позову до розгляду і вірогідного його рішення можна констатувати, що тема спільного засудження колоніального минулого і "війна пам'яті" з метрополією стає частиною кенійської національної свідомості. Варте уваги, що аналогічні акції здійснюються і в деяких інших країнах континенту: від німецького уряду вимагають виплати компенсацій – Намібія за геноцид племен *гереро* і *нама*, а Танзанія за придушення повстання "Маджі-Маджі" 1905–1907 рр., під час якого було вбито близько 120 тис. африканців; про намір вимагати репарацій від німецького і бельгійського урядів за дії колоніальної влади заявив і уряд Бурунді⁴¹⁷.

Загалом гуртування поліетнічного населення більшості субсахарських країн у сучасні нації досі залишається незавершеним, що заважає його консолідації для розв'язання ключових соціально-економічних проблем. Протягом усього постколоніального періоду субсахарські країни Африки стояли перед необхідністю розв'язати історично зумовлену і об'єктивно існуючу проблему – подолати і сам клієнтелізм, і його етнічне вираження. Закономірно, що рецепти подолання соціально-економічного оздоровлення, що пропонуються експертами для усієї Субсахарської Африки, містять заклики до пробудження колективної свідомості як основи творення національної ідентичності і національних амбіцій, подолання

⁴¹⁴Лондон виплатит кенійцям \$31 млн компенсаций за колониальное прошлое. URL: https://lb.ua/world/2013/06/06/204505_london_viplatit_keniysam_31 mln.htm

⁴¹⁵В Кении открыт мемориал жертвам восстания мау-мау. URL: https://www.bbc.com/russian/rolling_news/2015/09/150912_rm_kenya_mau_mau_memorial_opened

⁴¹⁶Группа граждан Кении потребовала от Лондона выплаты \$200 млрд за колониальные преступления. URL: https://tass.ru/mezhdunarodnaya-&utm_referrer=google.com

⁴¹⁷Кашкайш А., Барановська М. Як колишні німецькі колонії в Африці вимагають компенсацію. URL: <https://www.dw.com/uk/henotsyd-v-afrytsi-kolyshni-kolonii-nimechchyny-vymahaiut-vidshkoduvannia-zbytku/a-54964310>

дефіциту лідерства, недопущення перманентних криз у ключових суспільних сферах, нарешті, у "ментальній деколонізації африканців"⁴¹⁸. Проблема у тому, що рецепти потребують розшифровки з точки зору процедурних питань – які конкретні кроки з оздоровлення мають бути вжитими для кожної конкретної країни. Зрозуміло, що найперше треба вилікувати недугу неопатримоніалізму, який живиться традицією племінного комуналізму, але для цього потрібне бажання самих пацієнтів і їхня готовність пройти болісний курс лікування. Поки що важко вимагати цього від людей, які перебувають у повсякденній боротьбі за хоч якесь життя.

⁴¹⁸Сидорова Г.М. *Влияние вооруженных конфликтов на демократические процессы в Африке. Материалы XVI Всероссийской школы молодых африканистов. Москва, 28–29 ноября 2017 года. Федеральное агентство научных организаций России. Институт Африки Российской Академии наук. Научный совет по проблемам стран Африки РАН. С. 9–10. URL: https://inafran.ru/sites/default/files/news_file/materialy-xvi_shma.pdf*

ВИСНОВОК

Деколонізація і суспільно-політична трансформація майже у всіх африканських країнах не привели до очікуваного їхнім населенням соціального добробуту. Хто має відповідати за це? І як виправити ситуацію? Питання важливе не лише для африканців, а й для усіх народів, які намагаються вийти із відсталості через суспільний транзит, а пострадянські країни і через вихід із колоніальної підпорядкованості. Відповідь на ці питання має пролити додаткове світло на проблему загальної нерівності у світі і пошуку способів її подолання.

Увага, приділена у цій книжці тому впливу, що його може справляти етнічний чинник на характер суспільного транзиту, викликана потребою розширити парадигму теорії модернізації і забезпечити її від односторонності політичного редуccionізму, який надмірно наголошує на відповідальності політичних інститутів і увільняє тим самим від відповідальності інші суспільні інститути й самі народи за результати свого розвитку.

Африканський досвід суспільного переходу цікавий у двох аспектах: по-перше, він уже доволі тривалий і його осмислення може бути підґрунтям для певних узагальнень; по-друге, африканський транзит супроводжувався процесом деколонізації більшості країн континенту, що дає матеріал для аналізу і оцінки ситуації у країнах, які позбулись імперського домінування.

Найбільш популярні концепції – як минулі (С. Гантінгтон), так і сучасні (Ф. Фукуяма, Д. Аджемоглу і Дж. Робінсон), якими пояснюються причини соціально-економічного занепаду країн-аутсайдерів і невдач їхнього транзиту, зосереджені на ролі політичних інститутів та державного управління, на яких покладається першочергова відповідальність за стан економіки і соціальної сфери. Посилання на ці концепції постійно супроводжували текст цієї книги. Концепціями названих авторів, з одного боку, переконливо проілюстровано ненадійність парадигми, за якою політичний процес надбудови перебуває у прямій залежності від економіки (бізнесу). З іншого боку, пояснення причин занепаду країн насамперед і переважно політичними чинниками так само може звужити "герменевтичний коридор", у

якому не буде місця для багатофакторності суспільної еволюції. Так, повертаючись до мозаїки концептуальних парадигм щодо залежності між політичними інститутами і економічною динамікою, слід звернути увагу на висновки із проведеного дослідниками порівняльного аналізу щодо впливу на неї демократичних і авторитарних форм правління. Суть цих висновків зводиться до того, що, по-перше, динаміка економічного зростання не перебуває у прямій залежності від рівня як демократичності, так і авторитарності політичного режиму; по-друге, що демократизація країни сприяє її зростанню лише до певної "точки зламу"; а по-третє, економічне зростання може відбуватись навіть за високого рівня корупції у країні⁴¹⁹. Відсутність прямої залежності економічного прогресу від характеру політичного правління дозволяє казати і про аналогічну відсутність прямої залежності економічних інститутів від політичних, якими уособлений політичний режим.

Причини і чинники національного розвитку перебувають у винятково складній синергетичній взаємній залежності. Людство моністичне і, безумовно, в усіх своїх частинах розвивається за спільною траєкторією. Разом з тим, у кожній з його частині присутні неповторні особливості, які ведуть до ситуацій, влучно названих "критичними випадковостями", які, у свою чергу, роблять рух історії непередбачуваним. Однак загальна картина світу, зображена виключно у парадигмі "інституційної теорії", ігноруючи обставини географічного або культурного характеру, навряд чи буде повною.

Роздуми з приводу цього питання найзручніше вести навколо праць названих авторів – у них парадигма прямої залежності соціально-економічних успіхів від успіхів у політичній інституціалізації розгорнута на основі усєї світової історії, з першочерговою увагою до випадків загальмованого темпоритму, проаналізованих у порівнянні з випадками випереджаючого розвитку.

Перше загальнотеоретичне питання, яке постає з інституційного аналізу постколоніальної історії Африки, стосується природи держави та її призначення. Якщо економічний занепад

⁴¹⁹Парма Р. В., Расторгуев С. В., Тянь Ю. С. Влияние экономических институтов на экономический рост в странах мира. *Политические исследования*. 2022. № 1. С. 115.

африканських країн спричинений неефективною діяльністю інститутів, з яких складається політична система та її ядро – держава з її органами управління, тим самим логічно припустити, що у цих країнах або самі держави створені всупереч природі державотворення, або від самого початку їхні інститути були націлені на безвідповідальне ставлення до своїх громадян, або мало місце і те, і друге.

У концепціях прямої залежності економічних інститутів від інститутів політичних, які перебувають у центрі суспільно-політичної системи і державотворення, природа цих інститутів пояснюється ситуативністю внутрішньо-суспільних відносин. С. Гантінгтон вважав, що історично політичні інститути виникли із взаємодії та непорозумінь між суспільними силами, під час яких поступово формувалися процедури й організаційні інструменти для розв'язання конфліктів⁴²⁰. Політичною мотивацією, щоправда зовнішнього характеру, пояснює виникнення і розвиток політичних інститутів Ф. Фукуяма. Сутністю держави він вважає монополію на військову силу і право її застосовувати на визначеній території. Відповідно, держава – це сила, здатна захищати спільноту від зовнішньої небезпеки⁴²¹. Жодне із наведених пояснень не викликає заперечень. Однак обидва потребують доповнення. Якщо централізована влада необхідна для застосування сили з метою запобігання конфліктам у суспільстві, то не завадить враховувати і те, що держава зацікавлена у розмиванні ідентичностей різних сегментів і тому здійснює заходи з національної гомогенізації населення, в ідеалі сподіваючись на перетворення його на єдиний етнос або принаймні на його гуртування навколо етнічного ядра. Конфліктність не обов'язково є перманентним станом суспільства, і з її зменшенням не зменшується вага політичних інститутів. Так само вони зберігають свою вагу і в моменти суспільної солідаризації. Функція організації державного захисту своєї країни виникає внаслідок появи зовнішньої загрози, а та, відповідно, виникає не із захисних, а із агресивних мотивів держав, утворених нібито для

⁴²⁰Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах / пер. з англ. Київ : Наш формат, 2020. С. 30

⁴²¹Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції / пер. з англ. Київ : Наш формат, 2018. С. 32.

захисту свого населення. Обидва мотиви можуть ефективно впливати на населення зі спільними інтересами і спільною ідентичністю. Якщо виходити з того, що перші відносини по лінії "агресія–захист" мали племінну суб'єктність, то доводиться визнати, що вони суттєво підсилювалися етнічною солідарністю, адже племена були першими зародковими етнічними спільнотами. З цього можна припустити, що особливості політичних інститутів у кожному випадку впливали із психології тих етносоціальних спільнот, які або мирилися з їх виникненням, або ті, з кого вони склалися, спільно домовлялися про їх створення.

Соціальний прогрес має спиратися на економічні і фінансові ресурси країни. Чи політичні інститути у першу чергу відповідальні за накопичення цих ресурсів? Якщо так, то якою може бути міра їхнього втручання у вільний ринок, контролю за ним і управління ним? Не може бути заперечень, що прогрес мають забезпечувати так звані інклюзивні економічні інститути, про які говорять А. Аджемоглу і Дж. Робінсон⁴²². Однак очікування на їх появу завдяки централізації влади може розтягнутися на дуже довгий історичний період і завершитися при цьому розчаруванням. Між тим, у таких очікуваннях вивільняються від суспільної відповідальності ті, хто взяв у свої руки управління засобами виробництва.

Досвід політичної, економічної і культурної деколонізації дає багато прикладів, коли третя з них може ініціювати "загарбання" формально звільненої країни, її політичного простору та економічних ресурсів доморощеними завойовниками і спрямовувати модернізаційний перехід у своєрідну етнічну пастку під гаслами культурного вивільнення. Так, національне самоствердження через повне і категоричне протиставлення "своїї" політичної і культурної традиції колоніальним практикам може перейти у надмірну апологетику домодерного способу життя, не тільки до спроб консервації його рудиментів, а й до регенерації вже давно віджилих і призабутих моделей і навіть до побудови політико-ідеологічних проєктів, у яких такі моделі можуть бути поставлені у центр. Таке можна було

⁴²²Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2016. С. 70–75.

спостерігати тривалий час у ряді африканських країн, де ідеологія негритуду стала однією з підвалин соціалістичних експериментів, у ході яких практика комуналізму трансформувалася у практику авторитаризму. Аналогічні випадки спостерігалися і в деяких пострадянських країнах, у яких населенню було нав'язано думку про необхідність миритися з авторитарними режимами з неомонархічним забарвленням заради відродження національної політичної традиції.

Створення інклюзивних економічних інститутів потребує не тільки директивної волі і директивних рішень центрального уряду. Воно вимагає загального зростання виробництва, яке давало б політичним інститутам належні кошти для запровадження інклюзивності в економічні відносини. Акумулявання фінансових ресурсів у бідних країнах супроводжується акумулюванням протестних настроїв. З різним ступенем гостроти такі настрої акумулюються і в багатих країнах. Спостерігаючи за бідною Африкою, можна уявити загальносвітові суперечності між наявними можливостями людства і випереджаючими ці можливості ідеалами добробуту, як вони уявляються у тих або інших культурах і цивілізаціях.

Проблема для політичних інститутів у тому, що надмірна віра населення у їхню здатність здійснити швидке і радикальне покращення життя заохочує популістське оцінювання тих, хто має персоніфікувати ці інститути. У свою чергу, ті, хто прагне владних важелів, відгукуються на популістські запити роздаванням заздалегідь невиконуваних обіцянок, чим закладається фундамент нових протестів. Як наслідок, коло ідолізації політичних інститутів замикається, залишаючи за своїми межами економічні інститути і увільняючи від суспільної відповідальності тих, хто ними править. Тим часом володарі фінансових і економічних ресурсів дедалі більше виходять з-під контролю не лише політичного, а й загального суспільного, провокуючи хаос в організації світового політичного порядку, коли він заважає їм у реалізації їхніх економічних інтересів.

Повертаючись до питання про ефективність "авторитарного переходу" до стану економічної модернізованості і соціального прогресу, доцільно оцінити результати функціонування цієї моделі

у світі. Дійсно, в ряді країн (Китай, Сінгапур, Південна Корея) централізація і концентрація влади в руках державного апарату виявилися продуктивними. Але майже вся Субсахарська Африка, значна частина Латинської Америки та Азії були ареною, де встановлювалися і досі існують жорстко централізовані, а той й жорстокі диктаторські режими. Однак авторитаризм і диктатура не забезпечили там переходу до процвітання. Понад те, правління військових і диктаторських режимів, які встановлювалися під гаслами боротьби з корупцією і трайбалізмом, супроводжувалося ще більшим загостренням цих суспільних хвороб і соціально-економічним занепадом. Причина банальна – прагнення зберегти здобуту владу вело до створення своєрідної системи гарантій від загроз з боку наявних або потенційних конкурентів. Інстинкт владарювання скрізь виявлявся сильнішим за почуття загально-національної відповідальності. Ліками від таких інстинктів може бути тільки встановлення і дотримання високої моральної планки, почуття національної ідентичності, самоповаги і громадянської гідності – якостей, які безпосередньо формуються вихованням та освітою і лише опосередковано політичним правлінням. Але там, де влада здобувається через етнічну мобілізацію, у етнічній пастці опиняється сам процес формування нації зі спільним інтересом і спільним історичним проектом.

Питання подолання економічної і соціальної нерівності стосується не тільки Субсахарської Африки, а й усього світу. Що має бути у центрі глобального проєкту щодо перетворення планети на простір процвітання і добробуту? Якщо добробут залежить від політичних інститутів, то логічно припустити, що усе вирішить їх уніфікація і запровадження однакових форм правління. Але чи достатньо цього для подолання бідності? Чи треба враховувати відмінність відправних потенціалів країн, зумовлену відмінністю їхніх географічних і природних ресурсів, систем етнокультурних і цивілізаційних цінностей? Вага фактору природно-географічних відмінностей є настільки переконливою, що він неминуче інкорпорується у концепції, якими пояснюються протилежні результати європейської колонізації Південної і Північної Америки. Йдеться, приміром, про концепцію, за якою природні багатства на Півдні

континенту розбестили колоністів, а їх відсутність примусила колоністів на Півночі до наполегливої праці⁴²³. Концепція погано ув'язується із запереченням географічної гіпотези у поясненні світової нерівності. Якщо справа не тільки у відмінностях між політичними інститутами країни, а й у відмінностях у діяльності тих, хто ці інститути очолює, тоді простір процвітання має бути насамперед простором моральності – політичної, економічної, соціальної, культурної. Якщо людство і вирішить солідарно створювати такий простір, то найбільші труднощі для нього полягатимуть у виході з пастки не політико-інституційного, а етно-психологічного, культурно-цивілізаційного, ментального змісту. Врешті-решт, усе, що трапляється у світі доброго чи поганого, незалежно у якій сфері – політичній чи економічній, спочатку зароджується в умах людей.

⁴²³Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2016. С. 11–35; 46–52.

Наукове видання

Майборода Олександр Микитович

**ЕТНІЧНІ ПАСТКИ ДЕКОЛОНІЗАЦІЇ:
АФРИКАНСЬКИЙ ДОСВІД**

Монографія

Підписано до друку 04.04.2023 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 12,56. Обл.-вид. арк. 11,27
Тираж 120 прим. Зам. № 2024

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, Генерала Алмазова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.